

શ્રી પાર્વતીકુંવર કેમારક શ્રી થમાળા-૧૪

ચારણો અને ચારણી સાહિત્ય

શ્રી દારતરગજીય જ્ઞાન મંદિર લયપર

વ્યાખ્યાતા

જવેશ્વર મેધાણી

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી • અમદાવાદ

પ્રકાશક :

જેઠાલાલ હવણલાલ ગાંધી
આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી,
ગુજરાત વર્તમાનપત્ર સંસ્થા,
અમદાવાદ

આવૃત્તિ ૧ લી
પ્રત : ૧૮૦૦

કીમત એક રૂપિયા

સંવત : ૧૯૯૯
ઇ. સ : ૧૯૪૩

મુદ્રક :

નાથાલાલ મ. શાહ
સ્વાધીન મુદ્રણાલય,
સૌરાષ્ટ્ર રોડ, રાણપુર
(ઢાઠિયાવાડ)

સૌ. પાર્વતીકુવર સ્મારક ગ્રંથમાળાના

ઉપોદ્ધવાત

અંશુભક્ત અને સમાગ્રધારક ગર્ગવામી રા સા મહીપત
ગમ પામના પત્ની સૌ પાર્વતીકુવર અને ૧૮૮૦માં ગૌનો
પામ્યા તેમના મહારિયાગ મુનીનિ આ મહુગુણો અમરણ ગરેગ
મારુ, સ્રીઓમા સમાગ્ર મહારિયાગ અને મહધમની ક્ષિ ક રાના
હેતુથી, એ ૬૦ ૩ ૦,૦૦૦)નુ ઊનુ થયુ હતુ તેની વ્યવસ્થા
ગુજરાત વના યુવક મોમાયડીને રસ્ત- મોપસામા આવી ૩ એ
મુના નાનમારી આજ મુધીમા નીચેના પુત્રો રચાવી મોમાયડીએ
છપાની પ્રમિદ્ધ કર્યા છે

પુસ્તકનુ નામ	કર્તા અથવા અનુવાદક	કીમત
૧ ગીતા-ઈમયતીના આખ્યાન	નાગેશ્વર નયેશ્વરામ પુરાણી	૦-૩-૦
૨ નારી-શિક્ષા ભા. ૧	કૃષ્ણચંદ્ર બોળાનાથ દિવેદિયા	૦-૮-૦
૩ " ભા. ૨	'	૦-૧૦-૦
૪ પાર્વતીકુવર ચરિત્ર	અણ્ણપતરામ રાનરામ ભા.	૦-૩-૦
૫ કુમારી કાપે ટરુ છવનચરિત્ર	દેવરામ શિવરામ ત્રિવેદી	૦-૩-૦
૬ કુલનુ અભિમાન અને પોતાનો દુરાચલ	દ્વારકાદાસ મેળીલાલ પરીખ	૦-૨-૦
૭ નરસીંગ અને જીરોત વિશે નિબંધ	દ્વારકાદાસ મેળીલાલ તથા અણ્ણભાઈ કુને ૧૬ કારભારી	૦-૩-૦

૮. ગૃહિણી દર્શન્ય દીપિકા	કૃપાગઢર દોલતરામ ત્રવાહી	૦-૧૦-૦
૯. નામાંકિત નારીઓ	મહેરબાનુ, ગુલબાનુ અને નરબાનુ કાવસજી દાવર	૦-૬-૦
૧૦. શિક્ષણસાક્ષ	નારાયણ હેમચંદ્ર	૦-૮-૦
૧૧. ખગોળ વિદ્યા સંબંધી વ્યાખ્યાનમાળા		
(વ્યાખ્યાન ૧ કુઃ પૃથ્વી)	આત્મારામ મોતીરામ દીવાનજી	૦-૨-૦
૧૨. પદાર્થ વિજ્ઞાન (ભૌતિક વિજ્ઞાનાં મૂળતત્ત્વો)	અચારાંકર મહિર્શાંકર વૈષ્ણવ	૦-૩-૦
૧૩. બાળકનું ગૃહશિક્ષણ	સૌ. શારદાબહેન મહેતા	૦-૨-૬

સને ૧૯૪૨ ના વતેવારી માસમાં ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધન વિભાગના ઉપક્રમથી શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીએ ‘ચારણો અને ચારણી સાહિત્ય’ એ વિષય ઉપર વિદ્યાવિસ્તાર વ્યાખ્યાન આપેલું. સદરજુ વ્યાખ્યાન પુરતકાકારે પ્રકટ કરી તેનો લાભ સોસાયટીના તમામ સભ્યોને આપવાના ઇરાદાથી શ્રી. મેઘાણી પાસે તે વિસ્તારપૂર્વક લખાવીને પ્રસ્તુત ગ્રંથમાળાના ચૌદમા પ્રકાશન તરીકે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. આ રીતે વ્યાખ્યાનને વિસ્તારી આપવા અદલ શ્રી. મેઘાણીનો આભાર માનીએ છીએ.

શુ. વ. સોસાયટી,
અમદાવાદ
તા. ૩૧-૭-૧૯૪૩

}

જેઠાલાલ જી. ગાંધી
આસિ. સેક્રેટરી

નિવેદન

‘ ચારણો અને ચારણી માહિત્ય ’ એ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપના ગુજરાત વના સોમાયટીએ મને એના ઉચ્ચ અધ્યાય અને સુશોધન વિભાગ ખાતે નિમંત્રેના વ્યાખ્યાન તો ૧૯૪૨ ના જાન્યુઆરીમાં આપાઈ ગયું અને તે ‘બુદ્ધિપ્રમશ’માં છપાઈ પણ જાત પરંતુ આ વિષય પર મારે હજુ પુષ્ટિ કહેવાનું રહી જાય છે એવું મેં શ્રી રમિક નાનઝાઈને જણાવના તેમણે મને એ વ્યાખ્યાનને વિસ્તારી પુસ્તક રૂપે મહાગી આપત ની તક સોમાયટી તરફથી મ પડાવી

પરિષ્કારે માત્ર અન્ય આગ્રહ રોમણો વચ્ચે થઈને આ ચિન્તનનું કંતુ પડવાથી એને મમાત કરનામા થયેયો વિવ્રળ તો બેશક ૬૫૩ પાન ૬૨ જા પહોંચ્યો છે ને તે મારે દામા ચાકુ છું, પણ ખાતરી આપુ છું કે આ વિવ્રળનું વચ્ચે વળી રહે એવા પ્રમાણમાં હું આ કાવ્ય પાઞ્જ મધ્યે છું

વિપયનો પ્રદેશ નવો છે, મારી પૂર્વે કાઠએ એને સંજગ સમગ્ર રીતે હાથ ધર્યો હોવાનું જણાતું નથી, એટલે માટે મારા વાચક-સમૂહની આ વિષય પરવેની લગભગ કારી સ્લેટ જેવી મનો-ભૂમિકાને લક્ષ્યમાં રાખીને લખાણને વિવેચનપ્રધાન કરતાં પણ સવિશેષ માહિતીપ્રધાન રાખવું પડ્યું છે. સૂક્ષ્મ આલોચન અને મૂલ્યાંકનનો તબક્કો તો હવે પછી જ આવશે-ને તે પણ મારા કરતાં વધુ અધિકારી જનોના હાથમાં.

આ પુસ્તકમાં ટાકેલાં ઘણાંક ચારણી અવતરણો મારાં સૌરાષ્ટ્રની રસધારના પાત્ર ભાગ, સોઠી બહારવટિયા ભાગ ત્રણ, ઋતુગીતો, સોઠી ગીતકથાઓ તેમ જ પીલાણી ગ્રંથમાળાના પ્રકાશન ‘રાજ-સ્થાનરા દુહા’ વગેરે પુસ્તકોમાંથી અને ચારણ નામે ત્રૈમાસિક-માંથી આપેલ છે, તે સિવાય પુષ્કળ સામગ્રી મારી પાસે અપ્રકટ પડી છે તેમાંથી ચે લીધેલ છે. આ પ્રકટ તેમ જ અપ્રકટ, તમામ ભંડોળને એક જ ગ્રંથાકારે મૂકી દેવાની અને તેની સાથે અર્થો, ટિપ્પણો, કાશ વગેરે જોડવાની ઘણા કાળની ઉમેદ છે, પણ તે હજી બર આવી નથી. એવા અભ્યાસ-ગ્રંથોના પ્રકાશનને તો સંસ્થાકીય ઉત્તેજનની જરૂર રહે છે.

પરિશિષ્ટામાં મુકેલી માહિતી પૂરી પાડવા બદલ હું ચારણ રનેહી શ્રી પીંગળશી પરબતલાઈ પાચક બી. એ. (ભાવનગર ચારણ છાત્રાલયના સંચાલક કચ્છી યુવાન)નો ઋણી છું. એમણે બતાવેલા આધારોને મેં મૂળ ગ્રંથોમાંથી ચકાસી જોયા નથી, કારણ કે એમના પર મને વિશ્વાસ છે છતાં પુષ્પદંત, પિંગલાચાર્ય, રાજશેખર અને ગુણાદય, એ ચારે ચારણો હોવા વિશે શાં પ્રમાણ છે તે મારા પ્રશ્નનું નિરાકરણ એમનાથી થઈ શક્યું નથી. ચારણોનો એ દાવો છે એટલા જ

પૂરતો એમણે ઉત્તેજ્ય કર્યો કે પણ ગચ્છસ્થાન તરના સુશિક્ષિત
ચારણ મગોધક્ષનો એ નવો છેક નિગધાર નહિ હોય એમ માન્યા
પછી પણ વાયકોને હુ એના મમથનની રાહ જોના વીનવુ છું

ઘેટાકે કાર્યો તો મનસ્કૂતિ થી, મનની મોજ ન્યારે જાગશે ત્યારે
કરશુ એવી આપણી ગણતરી બૂનબરેલી હોય કે મારા વિશે તો કહી
શકે તેમ ૮ કે મારા ધણા કાર્યોની પૂર્ણાવૃત્તિ માત્ર સંજોગના
દયાણુને જ આભારી છે ચાગળી માલિય નવું મારું વ્યયિતન્ય જે
કોઈ સુખગ ધડી (કે જે કદી આનની નથી)ની ગદ જોઈ જોઈ તો
કલાવ મો પોતાને જ એ ગુમાની જેમત ત્યામુધી એનો નમર ન
લાગત પાડ માનુ શ્રી રમિજાધનો કે મને ગર ન જારીને આ
ચક્ષીમા એર્યો ! મારું તો કામ પામ્યું, કે આ પ્રસન્ન મળગ એક
અનુભવ લેવાની સાવમા હવે મને મને મારે મતાવતી મરી

આ પુસ્ત ની મુદ્રિત તારા કંઈ દેવાનું માયાકૃતિયુ-જના આજે
તો મુદ્રિ એ મયના દીવા રૂપ હોઈને અનિવાર-જામ આપણા એ-
વુવાન ભાષાભિન લાઈ શ્રી ગોખાભાઈ ધર્મજામ પટેલ એમ એ
એમણે દોમથી ઉપાડી લીધું તે જ ન તેમનો ક્ષણી છું

કુલકાળ રાજપુત (મહિપાનાડ) }
તા ૧૪-૭-'૪૩ વેલવની એમલ્લી '૮૮ }

જવેરચંદ એધાણી

પ્રકરણ ચૂચિ

પૂર્વભૂમિકા	૧
જાતિગત ઇતિહાસ	૬
પુરાણો-ગ્રંથોમાં ચારણપ્રતિષ્ઠા	૧૯
યુરોપનો 'ચારણ'	૩૦
ચારણવાણી અને પ્રાકૃત	૩૭
હિંગળ એટલે શું ?	૪૩
છદ્દેખદ્દ લાંબાં કાવ્યો	૫૩
ચારણ-કાવ્યની વિષયસામગ્રી	૭૨
સીમાડાના સંગ્રામો	૮૨
નિસર્ગલીલા	૯૭
દુહાની દુનિયા	૧૧૦
વારતા-કથનનું ગદ્ય	૧૪૦
ચારણે ઉપાસેલું જીવન	૧૫૮
પરિશિષ્ટ ૧—શાસ્ત્રો-પુરાણોમાં ચારણ વિષે ઉલ્લેખ	૧૬૬
„ ૨—ચારણોની શાખાઓ	૧૭૭
„ ૩—ચારણી કવિઓની ઇતર જાતિઓ	૧૮૩
„ ૪—જાણીતા વિકાસ ચારણો ને તેની કૃતિઓ	૧૮૫
સૂચિઓ	૧૯૧
શુદ્ધિપત્રક	૨૧૧

પૂર્વભૂમિકા

ગુજરાત આજે પુનરુત્થાનની અવરથામાંથી પસાર થાય છે આત્મ-
તિરસ્કાર અને નિજની અવદેશનાનો તનજો એનો વીની ગયો છે

ગુજરાતનું

આત્મભાન

‘સુમા પેમા ચાર’ વાગી તિરંગિણિત, જે
હજુ તો તાઝ, ગઈ કાનની હતી, તેને
આપણે ધનથી જ વાદ કરી રહ્યાં છીએ

અને તે ઉમિત પોતે જ આપણને હાસ્યાર્પદ લાગે છે માથે જ શુ
આપણી ગુજરાત અને ગુજરાતી ભાષા કદી જે આવી ગાજ ખાતો
પાત હતી ! એવું વિચારીને આપણે નમ્ર પામીએ છીએ

એવું કાગળ આપણને આપણા મગ્ગ-વાગ્માતુ નહીં થયેલું
આત્મભાન છે પશ્ચિમ આત્મભાન એ વેગધારી મિથ્યાભિમાન
રેવા મળ્યા છે એવું કાગળ મિથ્યાભિમાન પોતાને માટે
અત્યુમિતમાં અભિપ્રાયો બાંધે છે, અને માથેમાથ પાતમાની
પ્રશ્નિ તેમ જ અવગણના અવગણના ઉપર પોતાનું છે
અદમલાયક અને આ નમ્રતાનો ધમક, એ જેડે એમ મળી
ને કાગળ જેવા છે પણ આજ ગાજમાંથી આપણે મેળવેલ મુક્તિ
એટલી ઉજાળી નથી નીકળી કાઢીએ આપણે આપણું માત્ર આ મ-
ભાન આપણા પાતમાની મર્યાદા પર રહેલ કેમ આગેતર
આ ગાંધી નહીં પણ આજની પોતાની અવગણના દર્શિતો દર્શો લાગે
મનદાનની કુદામાં મૂળે પૂર્ણ પ્રાપ્ત ના જઈએ છીએ

ગુજરાતની લાંગા દિનોની પરાધીનતા, એક કરતાં વધુ
પરચક્રાનાં આક્રમણો, એ આક્રમણોનો અવરોધ કરનાર કાર્ધ
દરિદ્રતાનું પણ સુગઠિત જાતિજાને અશક્ય બનાવતી
કારણ આપણી વાણિજ્યવૃત્તિની ઉગ્રતા, અને તે
સૌને ચડી જાય તેવું તો ગુજરાતી ભાષા
સાહિત્ય તેમ જ ઇતિહાસને અવગણતું, આપણી મુંબજ યુનિ૦ નું, ત્રણ
આર પ્રાતોના શંભુમેળા વચ્ચે પિખાતું રહેલું શાસન વગેરે વગેરે
અનેક અવરોધી બળોએ પાથરેલી કાળી રાતને આપણે વટાવી ગયા
છીએ. એ પ્રતાપ છેડી એકાદ પચીસીનાં, યુનિ૦ ની દિવાલની
બહાર મચી રહેલાં આપણાં, આત્મભાનનાં આંદોલનોનો છે.

આશ્ચર્ય નથી કે આ આંદોલનોના ઝંડા ઉઠાવનારાઓ પણ ધણા
ખરા તો એ જ યુનિ૦ માથી જ પાકેલા પુરુષો હતા. નર્મદથી માંડી
યુનિ૦ ની મુન્શી સુધીના ગુજરાતના નૂતન આત્મભાન
ઉપકારકતા અને નવજાગૃતિના નેકીદારોએ છુપી રીતે
પણ પોતાની મશાલ તો રાજબાઈ ટાવરના
દીવામાંથી જ ચેતાવી હતી અમરાપુરીની વેદીમાંથી જીવનનો સ્ફુલ્લિંગ
ચોરી લાવનાર પ્રેમીથીઅસનો જ બંડખોર પ્રાણ નૂતન ગુજરાતના
નવોદીપનની પાછળ આ સર્વ વ્યક્તિઓના સમઘિ-બળ રૂપે ઊભો છે.

સાચું જીવનતત્ત્વ પ્રકાંડ કો' જળરાશિ જેવું છે. પાજમાં એક
ગાબકુ પડે છે પછી તો અસંખ્ય છિદ્રો વાટે પાણી બહાર ધસે છે.

બુદ્ધિની કસોટી આપણા નવોદ્યાનનાં નીરને બહાર નીસરવાનાં
બાંકારાનો સુમાર નથી એને ગણાવવા બેસવું
એ વિકટ કામ છે પણ આવા આત્મભાને આપણને અધઘડની
લાગણી નથી આપી. આપણી નવજાગૃતિનું એકે ય અંગ અણ-
પડકાર્યું અને વણુચકાર્યું—unchallenged—નથી ધર કરી બેઠું.

બુદ્ધિની ટસોટીએ ચડાયા નગર એક પણ તરફને આપણે કેવળ અધઘ્રદ્વાથી નથી અપનાવ્યું ભાષા, સાહિત્ય, ઇતિહાસ, ગા, સર્વ ક્ષેત્રને આપણે પ્રવેશ-દ્વારે રીક ઠીક રોકીને જડતી લીધી છે આપણી દકશાળ એટલા ખાતર તો ધીમી ગતિએ કામ કરે છે આખરી નિર્ણયો કરવામાં થતો આપણો વિવેચ એટના માટે જ કેટલીક વાર તો કૃપણતાનો આક્ષેપ પામ્યો છે ભલે પામ્યો ભલે આપણી વીન્ધૂન સકુચિત્ત ગ્હી ભલે આપણે ચક્રો ઓછા ઘડાયા પરંતુ કળતા પછાત રહ્યા હોનાવું મહેલ પણ ભલે પામ્યા સ્પર્ધા યાને હરીફાઈમાં ઉતરનાની ના પાડનારો ગુજરાતી ગુણ એ અનગુણ નથી પણ મદગુણ છે

તમારા ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધનના મહાવયમાં મને આજે જે પ્રવેશ મળે છે તેના પ્રત્યે હું કંઈક આવી દૃષ્ટિએ નિહાળી રહ્યો છું ભાષાસાહિત્યની મારી ઉપામનાના વીશ વર્ષોએ મને પ્રતીતિ કરાવી છે કે ગુજરાતનો આ દ્વારાર્ધ્ય સ્વભાવ અભ્યાસીઓને માટે આશીર્વાદ તુલ્ય છે ગુજરાતની એ દ્વારાર્ધ્યતાના પ્રતાપે જ હું આજે આપની મુખ્ય ઊભરામાં મારા પગ હેઠળની ધરતીની નક્કરતા અનુભવી રહ્યો છું

‘ચારણ ઓ ચારણી માહિત્ય’ એ વિષય પાસે પણ ગુજરાત અને તેના નૂતન આત્મભાનમાં કોઈ ફેરો આપનાનો ન હોત તો

‘વળ પુગતનતા જ એને આહી સ્થાન ન

નગી પુગતનતા અપાવી શ ત માટી ચાહે તેટલી જૂની હોય

નિરુપયોગી ક્લાય વેવાગથી મધગયેરી હોય, તો પક્ષ

આજના ગુજરાતી આત્મભાનના ડાયામાં

ઝકળના ધાતુપુલમાં એને ન નાખી શાય ભાષા, સાહિત્ય અને ઇતિહાસના જે ઘાટ આપણે નાગના બેડા છીએ તે ઘાટને ઢાળવા માટે આપો એ ધાતુ મ નેએ છે ગુજરાતના મૂર્તિનિધાનમાં જે

રસાયણ ખપ લાગે તેને જ આજની ભટ્ટી ઉપર સ્થાન હોઈ શકે. ચારણ જાતિનો ઇતિહાસ અને ચારણ જાતિએ સર્જાવેલ વિપુલ વિદ્યા, માત્ર વિપુલતાને કે માત્ર પુરાતનતાને હિસાબે આપણા નવવિધાનમા નિરર્થક છે. માત્ર એ બેજ ગુણો પર દ્રાઈએ મુગ્ધ બનવાનું નથી. એ બેથી વિશેષ-ધાતુ વિશેષ સંસ્કારધન અને ઇતિહાસધન એમાં અણપ્રીયું પડેલ છે અને તેનો જ પરિચય કરાવવાનો આજના પ્રયાસનો આશય છે.

એ આશયને કળીભૂત કરવા માટે બેત્રણ બાબતોની અપેક્ષા છે. ચારણી સાહિત્ય એ આપણા આજના હિસાબે સાહિત્ય નામની પ્રતિષ્ઠાને પાત્ર છે કે નહિ, ચારણી વાણી, **કડીની શોધ** એ ગુજરાત વાણીથી ભુદી જ કોઈ કૃત્રિમ ભાષા છે કે ગુજરાતી જ છે, ગુજરાતી ન હોય તો પણ ગુજરાતી ભાષાના ઘડનરી કોઈ એક ઐતિહાસિક ભૂમિકાની પિછાન આપનાર છે કે નહિ, અને ચારણ જાતિ તેમજ ચારણી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગુજરાતના ઇતિહાસ પર પ્રકાશનું એકાદ કિરણ પણ પાથરી શકે તેવો છે કે નહિ, એના જવાબો આપણે માગવા રહેશે.

આ જવાબો માગતા પહેલાં એક સ્પષ્ટતા જરૂરી છે: કે ગુજરાતી ભાષાના જે સીમાડા આપણે ગઈ કાલ મુઘી દોર્યા હતા તે આજે લોપાયા છે, ભૂતી ગુજરાતી નામની વાણીને અન્ય પ્રાંતો સાથે અને તેના વાડમયને આપણે નવી આંકેલ સહોદર-સંબંધ ચતુર્સીમાની અંદર અપનાવી લીધાં છે: એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતી વાણીની જોડે એક જ માતૃ-પારણે હીચનારાં અન્ય ભાડુઓ સાથેનો સહોદર સંબંધ પણ આપણે ઓળખ્યો છે અને એ સગપણમાંથી ગુજરાતી વાણી તેમજ વાડમયને પુષ્ટ કરનાગ બળોને પણ આપણે આપણા કરી લીધાં છે:

એ દિમાગે ગુજરાતીની આજે કહેવાની અગ્નિતાને ભોગે પણ આપણે અન્ય પ્રાતઃક્રમ સાથેના એકદુરબી ભાવને પ્યારે ગણ્યો છે ચારણી માહિત્ય અને ભાષા ય નેટલે અગે આપણા મીમાડાને પહોળાની પગલા બનેના કુટુંબપરિવાર સાથેના આપણો મળધ છતો કહે, નેટલે અગે એ આપણી અને એકવાર નેઓ આપણા હતા તેઓની વચ્ચેની કડીઓ પ્રગટ કરી આપે, તેટલે અગે એ ભાષા અને એ માહિત્ય ગુજરાતને ઉપખરક ગણાય

ખીજી, ઇતિહાસ વિષેના આપણા નવા મતઓને પણ આપણે, ચારણ જાતિના ઇતિહાસનું મુખ આકૃષ્ટ થાણે ન ઉવેખી શકીએ ગુજરાતની પ્રત્યેક જાતિના પોતપોતાના

કેામના ઇતિહાસ જનમથનો, ચિતનો, મવેદનો અને વિલક્ષણતાઓ—એ બધા જ ગુજરાતના ઇતિહાસને અવગત તેમજ મમુદ્દ કે નાગ ગણાય—અનમન ને એ ચિતનો, સવેદનો, મનોમથનો તેમજ વિવિધ જામિયતો કાર્ષિ પણ ન્યૂનનાપૂરક અને કયાણુગામી જનમથોને બદલ આણનારા પૂવર થર્ષ શબ્દા હોય તો જ તો

જાતિગત ઇતિહાસ

પહેલો એ જાતિનો ઇતિહાસ લખએ અને આધુનિક સમયથી શરૂ કરીને પગથિયે પગથિયે અંદર ઉતરતા એ ઇતિહાસનાં તળીઆંને જઈ પહોંચીએ આધુનિકમાં આધુનિક ચારણ એટલે નિર્દેશ આપણે ‘કઠીદાનજી’ જેવા, ઉદર-જાયક-માગણ ? પૂર્તિને સારૂ અન્નદાતાની બેઝગામ ખુશામદ સૂચવતા શબ્દે કરીએ છીએ. એ શબ્દપ્રયોગ કરતી વેળા આપણી નજરમાં ચારણી કવિતાનો આજે સાચેસાચ થઈ ગયેલો કેટલોક દુરુપયોગ રમી રહે છે. આજથી છેક કાર્પસ સાહેબ પર્યંત પહોંચીએ તો એ એજ બદલામી—

‘ભાટ બ્રામણનું લાકડું, તો વણ પેસારું પેસે;
‘કહ્યું હોય કે ચારે આવજો, તો ઘરમાં આવી બેસે!’

આજે ભાટ ચાણુનું આગમન એ ડરનો વિષય છે. એની કવિતા કઠીને માટે વેચાય છે; અને એના પુરાતન તેમ જ જાજરમાન ભૂતકાળની હજુયે જે દુષ્પ્રતિષ્ઠાની મૂડી એની પાસે ગઢી છે, તેના જ જોરે આજનો ચારણ એ વાણીવિદ્ય કઠી શકે છે. પણ એવો હીન વાણી-વિદ્ય તો ખીછે એ કંઈ કામ નથી કરતી ? બ્રાહ્મણો શું મુક્ત છે ?

એક પગથિયું ઊંડે ઊતરતાં સો દોઢસો કે ત્રણસો વર્ષ પૂર્વેના એના પોતાના રચેલ દુહામાં પણ એ પોતાને ‘માગણ’ તરીકે ઓળખાવે છે. દા. ત.

જેગાહર જાયણ તણી
ધાણ કાન ધરે,
કાઠી । કટક કરે
મૂળવા દીકર મારવે.

[સૌ ની ૨ ભા ૨ આચળ તાણનારા પા ૧૨૮]

દીકર નામના સોરડી ગામના રાજપૂતોએ, પોતે જેની બેસો
ચોરી હતી તે એ ચારણીનું એના સતનોને ઉદ્દેશીને અધિવન અપ
માન કર્યું * તેનો બે પો લેના માટે એ ચાણુ ચોરીનાના દારી
રાજવી મૂળુ ખાચર પાસે જઈને હે છે કે તે જોગા ખાચરના
પૌત્ર । (જેગાહર) મારી યાચકની (જાયણ તણી) ધા સાબળજો
અને લસકર લઈ જઈને દી રો રોળી નાખજો ખીજો પ્રમગ

મિતર કિજો મ ગણા,
અવરા આળપપાળ,
જીવતા નસ ગાવો,
(અને) મૂત્ર લડાણહાર

[સૌ ની ૨ ભા ૪ 'હોથન' પા ૪૫]

ચારસોએક વર્ષના જૂના, ઝોળા-હોથનના કચ્છી ટિંમમા,
વતનમાથી દેરાવટો પામેલ કુમાર ઝોળો, જન્મજૂમિ માટે ત્રીસ આરજૂ
ચઈ આનતા, છૂપે વેશે ડિયોરકકડાણા ગામમા પ્રવેશ કરીને ભમે
છે, એના ભાખના ભાથી કપતી પ્રજનમાથી કોઈ માનની એને યા
કરતુ નથી, ફક્ત એક ચાગળ જેને કુનર ઝોળાએ અગાઉ એ બેસ
દાનમા દીવેલી, તે જ પોતાના મુએના માતેન ગાતાના નામે એ બેસની
પાડીનું નામ 'ઝોળાળ' પાડીને 'ખાપ ઝોળાળ' । બેગ ઝોળાળ । 'એના

* "ખાઈ । મ બેસુના આચળ તો ઇ તાણી સકશે કે જાં અમ પાસે
પોતાના તણાવવીયુ હશે "

બોલે બોલાવતો હતો. એ સાંભળીને પ્રમત્ત થઈ ઓઢો દુહો બોલે છે :-

મિતર દિને મંગણાં, અવરાં આગપંપાળ;
છવતડાં જશ ગાવશે, મૃત્વાં લગાવણુહાર

[હે માનવીઓ ! મિત્ર કરો તો માગણુને (ચારણુને) જ કરજો, ખીજાં મિત્રો તો મિથ્યા છે, માગણુ તો તમારા છવતાં લગી તમારા જશ ગાશે ને તમારા મુખ્યા પછી તમને કાવ્યમાં લાડ લગાવશે.]

ત્રીજી હજારેક વર્ષની જૂની ઘટના : જૂનાગઢના રા' ડિયાસ પર ગુજરાતના સોલકી રાજ દુર્લભસેનની ચઢાઈની છે. દુર્લભસેને જૂનાગઢને લાંબા કાળથી ઘેરો ઘાસ્યો છે. અગ્નિત રા' ડિયાસના પ્રાણુ હરવાના એક માત્ર ધંધાજ લેખે, સોલકીનો ચારણુ રા'ના ચારણુ ખીજાને ચોપાટ રમવા તેડાવે છે, હોડમાં રા' ડિયાસનું મસ્તક મૂકાવે છે, અને પછી હારેલો એ ચારણુ પોતાના ગજ પાસે મસ્તક માગવા જાય છે તે વિશેના આ પાછળથી સ્વાયેલા કચ્છી દુહા છે. ગણુ ચારણુ આગળ કાલાવાલા કરે છે-

અધા ! તું અધા થિયે,
ભાધયે છ મંગણુહાર;
તાજ રિયાં તકડા
હાથી રિયાં હલકાર;
ગિન ની ચંદણુહાર
દે છડીધા સરદાર !

[હે ભાઈ માગણુહાર ! તને તેજી (તકડા) ઘોડા દહી, હાથી દહી, જોધએ તો ચંદણુહાર લઈ જા, પણ તું મારા સ્વામીને છોડી દે !]

વઠી દેને વીર, મથો મંગણુહાર કે;
દાતારે મન ખીર, અદાતા ધણુ કહણુજે.

[રાસમાળા]

અતિમત ઇતિહાસ

[હે વીર ! માગણીદારને માથુ વાળી દે. દાતાને મન એ મહેલુ છે, કલ્પમને જ એ કદંબ લાગે છે]

આ મિવાય એમના જ માહિત્યમા ચાલુને માટે 'અપળા' વગેરે જે શબ્દો યોગ્ય છે, તેનો પણ અર્થ 'વાચક' એવો થાય છે

ચારણો એટલે 'કુશીનના લાટગતા નટો' એવો અર્થ અમર-કાપમા અપાયો છે તેની સામે ગજપૂતાનાનો આખો મધ્યયુગ

ચારણોના કીર્તિસાગરનું મહાગજન મલગાવતો

ગદવી

જિભો છે ચારણુ એટલે 'ગવ્વી, રાજાઓના

સાધિવિગ્રાહક

ગવિયાની ચાવીઓનો એ રખેનાળ હતો,

અને દણ્ડતો તો એમ દાખવનારા પણ મળે

છે કે પગઆગણે ગહેતા રાજપુત્રોના અલયપનો ચોડીદાર પણ ચારણુ

જ હતો, એ યુવાનોના વળકડોટાની ચાવી ચારણુ પાસે નહે, ચારણુ

આવીને ખોલે ત્યારે જ પરદેશનામી ક્ષત્રિય યુવાન હાજતે જઈ શકે

ચારણુ એટલે રાજ્યો રાજ્યો વચ્ચેનો સાધિવિગ્રાહક, આણુને

ભોગે પણ રાજકોન અંગે ગજરમાનો હામી કપની સગરના પ્રતિ-

નિધિ વાંકર માહેબે લખાવેના હાથમુચ્છ્રામા પણ રાજાઓની મારી

આલયલગતના જમાન કેપે ચારણુની નટારીનું ચિન સાખ પૂરતું

હજુ યે અકિત છે પોતાની માખ જૂરી પડે તો ચારણુ કટારી પેટ

નાખે-હારાખીરીનો જ હિચ્ચ આ શં !

ચાણુ અને રાજપૂતોની ઇમરાતો વચ્ચેનો

ચારિત્ર્યવાન

મળધ મગુર કે ગજવળામા વમનાર

તરફ એની રીતરખાવટ વિશે દોહો છે કે—

ગુજમેરા દ્રવ્યઅધણા ગુજમ વેળાય નદ

રાજદુવારે વેળા, સો લક્ષણ કવિયદ

[છપી વાતો પરત્વે કેમ જાળે બહેરા હોય, જાળે કદી માખાચુ

જ ન હોય તેવી અદાથી પર-રહસ્ય સાચવનારા, દ્રવ્યના દગલા પડ્યા હોય તેની સામે અધ સમા, રાજમહેલોની રમણીઓ પરત્વે નપુંસક હીજડા સરીખા ઉત્તેજનાહીન, યુદ્ધમાં વણિદ્રો જેવા અર્થાત અહિંસક; એવાં જેનાં લક્ષણો હોય તે કવિ—તે ચારણુ.]

શરયીરનાં બિરદ ગાનાર, કાયરોને રણુશૌર્યથી રોમાંચિત કરનાર, તૂટતી ટેકને ટકાવી જાણનાર, ચમરઅધી પાપીને પણ મોઢામોઢ પાપી કહેનાર, શરણાગતને સધરવામાં રાજરોળની પણ ખેવના ન કરનાર, અને ગાય જેવો અમારિ ધર્મ પાળનાર છતાં જરૂર પડે તો જુદે પણ ચડનાર । સ્વામીને ખાતર શસ્ત્રો ધરીને સંગ્રામમાં ઉતરનાર વીર ચારણુ કરણીદાનનું દણ્ડાંત રાજપૂતાનાની તવારીખમાં ધનું ઉજ્જવળ છે. સંવત ૧૭૮૭ માં ગુજરાતના સૂબેદાર સરયજ્ઞદેખાંએ દિલ્લી-સમ્રાટ મુહમ્મદશાહ સામે વિદ્રોહ કર્યો, ત્યારે એના પરની ચઢાઈ કરનાર જોધપુર મહારાજ અલયસિંહની કોળમાં આ કરણીદાન હતા. મૂચેડ ગામ પાસેના એ લયાનક જંગમાંથી મહારાજ અલયસિંહના બહુજ થોડા મુલદો જીવતા નીકળ્યા. કરણીદાનજી એમાંના એક હતા. જીવીને એણે એ સંગ્રામનું ‘બિરદ-શૃંગાર’ નામે ઉચ્ચ કોટિનું વીરકાવ્ય રચ્યું.

ચારણુને દેવીપુત્ર કહે છે. એ ધર્મપુરુષ લેખે વંદનીય હતો,

સત્યવક્તા

યશોગાયક લેખે ‘લાખ પસાવ’ દાનતો અધિ-

કારી હતો અને સત્ય ઉચ્ચરવાની હિંમતને

કારણે એ બિહામણો હતો એના સત્યવક્તૃત્વમાં ચાતુરી હતી—

બાપો મત કહ બખતસી, કાંપત હે કેકાણ;

એક વાર બાપો કહે પવન તજશિ પ્રાણ

પોતાના પિતાના ધાતક જોધાણનાથ વખતસિંહજી પોતાના અશ્વને

‘બાપો ! બાપો !’ કહી ચાબડતા હતા, તે ટાળે ચા હો કહ્યું, ઘોડાને ‘બાપો’ ન હો, ઘોડો કમ્પે છે, હવે એક વાર બે ‘બાપો !’ કહીરા તો અશ્વ પ્રાણ છોડશે કાચુ કે તુ તો બાપમાર છે !

અકબરના મૈન્યને લઈ ઉલ્પુર પર ત્રાટકનાર વિજેતા ગજ માન-મિહ પોતાના ઘોડાને રાણાના પીચોલા તળાવે પાણી પાતો પાતો ગર્વ કરે છે કે આ પીચોના મરોનમા પહેલી વાર ગજ જોધાએ ઘોડો ઘેર્યો, ને તે પત્રી આજ હુ ખીને એ ગણાડુળતુ ગર્વગજન કરનાર તીખ્લો માથે એક ચાચુ હતો તેણે તત્કાળ ટાળો માર્યો—

માના ! આજસ કર મની, અકબર-બળ આચાદ,
જોધે જગમ આપરા, પાણુ બળ પાચાદ

(હું માનમિહ ! અદકાર ન કર, તુ તો અ બુના જોડે આચો છે જ્યાર રાન જોધાએ તો પોતાના જુન્યો પોતાના ઘોડા અહીં પીચોલે પાપા હતા)

જયપુર-રાજ મવાઈ જયમિહજ અને જોધપુર-નરેસ અમયમિહજ એક વાર માથે બેઠ્યા, પામે એ-ચાચુ બેડેતો, ફગમાન થયુ કે ‘હા દરિરાજ ! આ બેડે નરેનોની કાઇ બિરિયણ મુજાવો’

બંને ગમગમોના કાળા કામા તણનાર ચા હો મે-દુરો તત્કાળ મુજાવો—

પત-જેર જોધાલ-પત દાતુ ચાપ-ઉપાપ,
કરમ માર્યો દીકરો, કમધજ માર્યો બાપ

(જયપુરના પતિ અને જોધપુરના પતિ બેડે એખીજાથી ગડે તેવા છ મમ્મુ કે કુ મ અથાત દહવાદાએ (જયપુર પતિએ) પોતાના સગા પુત્રની દ્વંદ્વા કરી કે અરો કમધજ અર્થાત જોધપુર પતિને સગા બાપને મહારાજો છે બેમાથી કોના રખાણુ દો !)

અરે હજુ તો તાજ ન સ્મૃતિ ધર-રાવ પ્રતાપસિંહજીની છે.
એણે 'કલીન શેવ' કરાવ્યું એટલે ચારણથી ન રહેવાયું. દુહો દેલાવ્યો.

દાદી-મૂઠ મુઠાય કે, સિર પર ધરિયો ટોપ,
પ્રતાપસી તખતેઝરા, (યારે) બાકી ઘટ લંગોટ.

એવી કૃતિઓ તો થોડી ઘણી ગૌરવહીણી ગણાય. પણ સંપૂર્ણ
ગૌરવનો આદર્શ તો અકબરશાહના રાજ-દરબારે શોભતા કવિ-મણિ
ચારણ દુરશાળ આદાએ પૂરો પાડેલ છે. બિરદ-જીતેરી એટલે પ્રશ-
સ્તિના છોંતેર દુહા. છોંતેર દુહાએ એણે, પ્રતાપના ખુદ રાત્રીની
સમીપ, પ્રતાપસિંહને બિરદાવ્યા—અને બિરદાવ્યા પણ કેવા ? પ્રત્યેક
દુહા અકબર-પ્રતાપ ઊભયની તુલના કરતે કરતે—

અકબર ઘોર અંધાર, ઊંઘાણા હિન્દુ અવર,
(તેમો) ભગે ભગદાધાર, પહોરે રાણા પ્રતાપસી

[ઘોર અંધાર રૂપી અકબર-શાસનમાં અન્ય હિન્દુઓને ધારણ
વળી ગયું, પ્રહરી રૂપ ભગતો ઊભો છે એક રાણો પ્રતાપસિંહ.]

જાડા ભાઈ ચારણ : શરીરે અદોદળા : અકબરની સલામાં એણે
આમ કહીને બેઠાં બેઠાં ન બોલે રાખ્યું—

જામે ભેર ભયણ તણાં, પાગાં બજ પતશાહ,
અમે અકબરશાહ ! બેઠા બેઠા બોલશું !

અને હે બાદશાહ ! તને મહાન નહિ કહું. મહાન તો કેવળ
આટલાં સિવાય ખીલું કોઈ નથી—

ધર નડી, જાડા અંબર, જાડા ચારણ ભેય,
જાડા નામ અલાહરા, અવર ન જાડા કોય.

ચારણ બિડામણો હતો કારણ કે એ 'ઉભત્ય' નામનાં નિંદા-

કાન્ય રચી પ્રચારીને જાદનામ રી જાણુતો અને જીલુ એ આત્મહત્યા
 કરનાના અનેકવિધ લયકા પ્રકારો અજમા-
 વાગા થકી વતો ચારણુ 'ધરણુ' આપણને મૌકાએ ડમ-
 બારી પે । કરના શબ્દ છે અન્યાય મામે,
 વિશ્વાસઘાત મામે, પોતાના અધિકારો પગના
 આક્રમણ મામે, ખુ પોતે આચરેલા દુષણુ મામે ય એણે કરેલા આત્મ
 વિલોપનના ડમ્બમાનનારા કિન્મા મધ્યયુગી ઇતિહાસમા જ્યોજન છે
 કાઠિયાવાળાના જેઠનાકુળનો ચાગણુ કાવીદામ લાગો, જેઠના કુમારો લઈને
 નવાનગરના ગજકુળુ પોતરુ હોનાથી ત્યા ગયેયો, એ કુમારના મગા
 મોમાળીઆ જામકુટુંબે જાણેલને ખાતર ડુવરની હત્યા કરી, તે ગન
 બાણની મામે ચારણુ લાગી । સે કપામીઆથી લરેન, તેન જાટેના ગાકા
 પર હાથમા માળા લઈને જેમી જઈ, ગાકુ મળગાન્યુ, કપાસીઆ ।।
 હગમાથી જાગો મા તી જવાબાઓ વચ્ચે એ જામી જતો બેઠો
 ગથો ને મુઝો ત્યા સુધી હાથથી માળા ન મૂકી

‘ધરણુ’ની તનારીખમા ‘આઢિવાનુ ધરણુ’ જાગ્રથાનમા મુવિખ્યાત
 છે મનત ૧૬૪૩ (મને ૧૫૮૬) ની આ ઘટના છે માગનાડ
 (જોધપુર) ના મહારાજા ઉદયસિંહની રાણીઓ
 આઢિવાનુ ધરણુ રથમા જેમી માત્રાએ જતી હતી વચ્ચે એક
 થનો એજ જાગ ડઈક માગીથી જેમી ગયો
 એવો જોડ્યતો સુદ જાગ માથેના આનામા ગોધ્યો ન જાગ્યો
 બાણુની મીમમા ચગતા કોઈ નજાના ગામના જાગદોમાથી એકો
 ઉઠાવી લાગી વેલડામા જોડી યાના આગળ ચાની પણ બાણુનુ ગામ
 ચાગણુનુ હતુ અગાઉ કોઈક રાત્રાએ ચા જોને દાનમા આપેના અનેક
 ગામો પેકાનુ એ એક હતુ પોતાના જાગને વગર પડ્યે કાઈલ જાગ
 છે એવી જાણ થતા જ એ ચાગણે લઈ જનાગજ્યોનો પીઠા તીયો અને

થોડે દૂર આંખી લઇને ઉપડવ મચાવ્યો, પોતાનો ખાનદ છોડી લઇને એ પાછો લઈ ગયો. આ ખમર પડતાં જ જોધાણુનાથ ઉદયસિ હે ચારણો પર નારાજ થઇ કેટલાંક ચારણી ગામે જઈ ક્યાં. એકત્ર ખનીને જોધપુર પહોંચી લાંઘવા બેઠલા ચારણોની કાકલૂદી એળે ગઈ. મહારાજને શેષ કરીને સમસ્ત ચારણી ગામે લઈ લીધાં. તેઓ જોધપુર રાજ્યના એક સરદાર ઠાકુર ગોપાલસિંહજી ચાંપાવતના આઢિવા ગામે પહોંચ્યા. ગોપાલસિંહજીએ પણ મહારાજ પાસે જઈ અરજ કરી કે આ મરુભૂમિ ચારણોના લોહીથી રંગાશે । પણ મહારાજ ન માન્યા એટલે પોતે પાછા આવીને ચારણોને પોતાની ભૂમિમાં આત્મવિસર્જન કરવાની અનુમતિ આપી. ચારણોને ચિંતા થઈ. ગોપાલસિંહજીનું નાહક અનિષ્ઠ થશે, ચાલો બીજે ક્યાંક જઈ ધરણું કરીએ. ગોપાલસિંહજીએ પોતાના અમગલની પરવા કર્યા વગર ચારણોને રોક્યા.

સેંકડો ચારણો ને- ચારણ્યો આઢિવામાં એકઠાં થયાં, ધરણુની તિથિ નક્કી થઈ ગઈ તે વખતે મૃદ્ધિયાડના આરહંતજી અકબ્રાજીએ મહારાજ પાસે જોધપુર પહોંચીને એ વર્તનારા કેરની કલ્પના કરાવી. મહારાજે પૂછ્યું, ‘તમે પણ ધરણુમાં શામિલ થવાના છો ને ?’ આરહંતજીએ જવાબ વાળ્યો કે ‘મારે પણ બેસવું જ જોશે મહારાજ !’ ‘ત્યો ત્યારે આ, આનાથી ધરણું સારું થશે.’ એમ કહીને મતિકરેલ મહારાજે ચારણોને પોતાની કટારી અને તલવાર આપ્યાં.

આઢિવાની નદીમાં યુગલ પથરાયું હતું. તે પર ચાર જાતની બેઠકો હતી. ઢાલીઓ, ગાદલુ, ગોદડા ને જાજમ-જે ચારણુ ઢાલીએ બેસે તે ‘ડંગલો પહેરે’, ગાદલે બેસનાર ‘છોગાણુ’ કરે, ગોદડે બેસે તે ગળે છરો નાખે, ને જાજમ પર બેસનાર કાંડા પર કટાર ફેરવે. સૌ આવતા હતા તેની વચ્ચે અકબ્રાજીને પણ આવતા દેખતાં જ અકબ્રાજીશાહના દરબારવાળા, શહેનશાહના પ્રીતિપાત્ર

અને જાતિના આગેવાન ચારણ કવિ દુરશાળ આગ્રએ સ્વાગતનો સોરડો લવકાર્યો—

અખવી આવતાહ—
બાહર બીસેતર તણી
તારે વદન તપનાહ
બાણુ દવાદસ બાણુત

અર્થ—હે અ ખાન ! આજ ચારણોની બોનેર શાખાની વારે ઝાંઢી આવતા તમારા વ ન પર બારે સૂર તપી રહ્યા દેખાય છે

સોરડો માલગતા સાલગતા એ બારહડી આગમ આ પા, અને ધરણુમા ઉતરનારાઓને માટે જે કુડાણુ કર્યું હતું તેની લીટી વળોડીને અદર પ્રવેશ કરી ગયા એ સીમા જે વળોટે તેણે ધરણુમા નોડાણુ જ પડે

ધરણુની તિથિને હજુ થોડા નિમ બાકી હતા ત્યાં મળેલા આમાથી એ સાખડા ગામના ખડિયા હતા તેમને વિચાર થયો ઘેરે પુત્ર પરણે છે આટો જામ આવીને પગી પાછો પહોચી આવીશ ઘેર પહોચ્યા ત્યારે પુત્ર પરણી જિતર્યો હતો એણે પિતાને ધરણુમાથી પાછા આવેલા જોષ જે અનુભવ્યો ‘તમારી પુત્ર-વધુને માયવળે હવે તો’ એમ કહીને એણે રજીતો લીરો અને આઢિવાની નદીમા જઈને ધરણુના કુડાણામા પ્રવેશ કર્યો

ઓવની કાલથી તો જે નિમ અન્નજળનો ત્યાગ કરનારો છે ચારણો છેત્તી વાર જન્મના બેઠા છે એમા પગતમા એ પતરાવણુ ઊડતુ ઊડતુ જરાનર એ ખડિયા ચારણુના નવપરિણિત પુત્રની પતરાવણી પાસેજ અટક્યું એ દેખીને બીજાઓએ મસ્મી કરી, ‘ઓહો ! આ બીજી પતરાવણ તો તમારા બાપુજીને માટે લાગે છે !’ એ સાલળીને યુવાને પોતાની પાસે જે પતરાવણ પિરમાવી અને પોતે બેઠામાથી અમ્કેક હાથે જમ્યો એ વખતે તો આ યુવાનની ચેષ્ટાની કાઈને

સમજ પડી નહિ પછી નિર્જળા ઉપવાસના એ દિવસ વીત્યા બાદ ત્રીજા દિવસનો સૂર્યોદય થતાં જ જે આત્મહત્યા ચાલી, કાઠ ચારણ તેલમાં ઝખોળેલા ડગલા પહેરીને સળગ્યા (અટલે તેલીકા ત્રાગું ક્યું), કાઠ સ્વહસ્તે પોતાનું શિર વધેરીને ‘છાગાળુ’ ત્રાગું કરવા મંડ્યા, તે વખતે એ યુવાન પોતાના બન્ને હાથમાં અકેક કટાર લઈને પોતાના દેહનું છેદન કરી રહેલો દેખાયો—પિતાની તેમજ પોતાની વતી ! અને ચારણ્યોએ ચિતારોહણ ક્યું.

એ ભીષણ ધરણામાં એસીને ગળે કટાર પરોવનાર ચારણ દુરશાણ આઠા છવી ગયા અને દિલ્હીપતિ અકબરને દગ્યારે ગયા. પણ એનો અવાજ બદલી ગયો હતો. આપાદીલો કંઠ ન નીકળતો જોઈ શાહ અકબરે કારણ પૂછ્યું. દુરશાણ કહે કે સિંહે ગળા પર હુમલો કર્યો હતો. ‘નહિ નહિ’ અકબરશાહ બોલ્યા, ‘એ હુમલો સિંહનો ન હોઈ શકે, એ તો કાઠ ...નો હતો.’ એ શબ્દમાં જોધપુરેશને માટે ગાળ હતી. ઉદયસિંહ મહારાજને અકબરશાહની નારાજની બાણ થતાંજ એનાં ગાત્ર ગળી ગયાં. એણે ઝેર ઘોળીને પીધું. મરતા મરતાં એણે ઠાકુર ગોપાલસિંહજીના આપેલ પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રમાણે જપ્ત જમીનો પાછી આપી, પણ એ જમીન ભોગવનાર કાઠ ચારણ ત્યાં રહ્યો નહોતો. આજે પણ એ ગોઝારા (હત્યારા) રાગનું નામ ન લેતાં સૌ કાઠ એને, એનું શરીર અતિ સ્થૂળ હોવાથી, ‘મોટા રાગ’ કહે છે.

એવા પ્રજ્જ્વલનશીલ ચારણી સરકારને ઝાળખાવતો સોરઠો છે.

*ચારણ ને ચક્રમક તણી, ઓછી મ ગણે આગ;
રાઠી હોયે તાગ, (તોય) લાગે લાખણશીઅડા !

* સરખાવો શાકંતલનો શ્લોક—

શમપ્રધાનેષુ તપોધનેષુ ગૂઢં હિ દાદાત્મકમસ્તિ તેજઃ
સ્પર્શાનુકૂલા ઇવ સૂર્યકાતા. તદન્યતેજોભિમવાદ્વમન્તિ.

ને ચાખ્યો. કોઈની ઉંમર ઇને પરચુરનો પ્રાપ્ત મ્યાની પછી
કુળનાપાન મની દોષિન પતિને સાપ દેતી આઈ નેમડી ન માડળિકે
મતાની તેથી પોતાના ગાપને પણ સાદિત્યમા
આગણ્ય સ્ત્રીઓ અમિત ડગી જનાર આઈનાગમાર્, નમે પીડેની
ગમમાર્, પ્રેમભગ્ન બની હેમાળો ગળના ચાની
ગયેની કુમારિ : જોળીમાઈ, લગ્નિર આથેના નિષિદ પ્રેમમાથી નિરાશા
પામીને એ નિગમ્મને અને પ્રણયવે નાને ગાચાર ડગી જનાર આત્મ-
તિરસ્કૃત મારી જીજ્ઞા, અપ્રમૃત્યતાનો નિરોધ ડગીને, પોતાની ગાળેન
વાનમા વિણ આલ-ડેટે અર્જોને તેમજ અપ્રમૃત્યો જળ પીવા ડગી જનાર
ફેડી ગામની જનમાઈ, અરધાનના લપટ રોષ પન ત્રાટકેની અને એને
માનીને મટેની વાધણુ છવણુઆઈ, વગેરેની આખ્યાયિનઓ મારા મત્ર-
હોમા ભરપૂર પડી કે એ આખ્યાયિ ઓમા તડયામિશ્રિત મંથયુગનો

* સાઈ નેમડી વરસાદની શસ્ત્રીમા થી ૭ ૦ ઠવાઈ મયેલ તળાવપતિ
એમલને પોતાની જાદમા નુવાગી દેડની ઉંમર દઈ જવતો કરનાર એ ચાર
રાત્રે પશ્ચેમથી આવેલા પતિએ કુળકા પાથી તિસ્તકારી ચારને સાપ દીધો,
પતિ રમ્પીતમા સળક્યો તેને પાત્રે પોતે સાંભે કર્યો (સા ની ૨ ભા ૧)

નાગમાઈ જુનાગના રા' માગ્નિકે મતિપ્રદ બનીને આ મોહીઆ
વાસી ચાર યની પવતી પુનવધુ પર તેમજ તેમના માલયાવ પર કુટિ ડગી
તેથી નામમધ્યે જુનાગનો રાજપક્ષે દુષ્ટ એ મુસ્તીમોને હાથ જવાનો
સાપ આપે ને સાંભે પડે (' ન' જ ગાજગિયો ')

કામમાઈ જામનગર તામેના જમુકા ગામની ચારની રાજ જામે
કુટિ ડગતા પોતાના રતનો કાપી એ રાજને સમર્પ્યા (સા ની ૨ ભા ૧)

રોજી આઈ મોરકમા ગોસ્વીઆળી ગામના ચારણ વે । મોરડીઆળી
પુરી એવું દંડ્ય સમ ન્યા વગર એને જોના પર સગીત જાતા છુપે પ્રેમ
દતો તે મગીજ જતાર-જાજવા (જીનકાર) ચારણ વિભૂષ સાથે એના
બાપે ન પરગાવતા, એ દેમાળે ગળવા (હિમાલયના જન્મમા મેસી દેહ પાગ

રમ્ય તેમજ ભીષણ, રોમાંચક અને જુગુપ્સક ઇતિહાસ છે. કામી ગજા પ્રત્યે પોતાના સ્તનો કાપીને ફેંકનારી, અરે તેથી પણ વધુ, પાડાને હણી તેના રક્ત પીનારી ચારણ્યો દેવીપદે સ્થપાઈ છે. 'ગેડ પીવું' એને આગ્રહો દેવી-કાય ગણે છે પાય તોલા પણ કાચું લોહી પીવાનું પરિણામ મૃત્યુ હોવાનું કહેનાર વિજ્ઞાનને માટે આ ત્રાંસડા ભરી પાડાનું રૂઢિર ગટાવનાર આવેશમત ચારણ્યો-આધુનિક યુગને છેક નજીકને આરેય હતી તેમ જાણકારો કહે છે. આ એક અણઉકેલ સમસ્યા ગહી ગઈ છે આવું નારી-તત્ત્વ જગતના ઇતિહાસમાં અન્ય કોઈ વીરસ્તુતિકાર-સરથા સાથે જોડાએલું જડતું નથી.

નાખવા) ચાલી મઠ, જ્યાં પાછળથી વિનણદ પણ પહોંચે છે, પાછી વળવા શેણીને કમરે છે પણ શેણીનું શરીર ગળી રહ્યું છે. એણે દક્ષ છેલ્લીવારનું જંતર સાંભળવા ઇચ્છા બતાવી, હતાશ વિનણદે જંતરમાથી છેલ્લું આકંદ ટપકાવી નાખ્યું, શેણીએ શ્વાસ છોડ્યા ને જંતર પણ પટકાઈને પૂટી ગયું. (સૌ. ની ૨. ભા ૫)

ઊજળી—પહાડવાસી આ ચારણ કુમારીએ પણ એક જેઠવા કુળના રાજકુંવરને પ્યાર આપ્યો હતો, પણ કુમાર મેહ એને પરણવાનું વચન પાળ્યા વગર નગરીમાં રોકાઈ ગયો. જુરતી ચારણી વનવાસ છોડીને એની શોધમાં નગરને વિશે આવી, પણ રાજપૂતથી ચારણીને ન પરણી શકાય એવી કલ-પરંપરાથી ભયઝરત બનેલા રાજકુંવર મેહ જેઠવાએ એને ભકારો ફીધો, આવા પ્રેમીના વિશ્વાસઘાત પર વિલાપનું કાવ્ય વહાવતી ઊજળી શાપ દ્વંદ્વે પાછી વળી. (સૌરઠી ગીતકથાએ૧)

જીવણું ખાઈ—સરઘાર વાળી ચારણ્ય, જેણે ત્યાંના કામવિવશ શોખને વાધણરૂપે હણ્યો કહેવાય છે.

જનખાઈ—દેરડી નામે ગામ વસાવનારી આ પવિત્ર ચારણ્યે ત્યાં એક વાવ સ્વહરતે ગાળી, અને સર્વ લોકોને એક આરે પાણી પીવા ભરવા પ્રેર્યા. આજે પણ જનખાઈની વાવમા દેઢનો પણ 'ઠાળો' થઈ શકતો નથી.

પુરાણોપબંધોમાં ચારણપ્રતિષ્ઠા

મધ્યયુગી પગથિયુ ઊતરીને વધુ ઊંડાણે જઈએ એને અજવાળ
 વાલુ નામ તાજેતરમાં જ ફેરવા- સુરક્ષિત
 પુગણ યુગનો ગજથાની ચારણોએ કર્યુ છે અધોગતિએ
 મૃત્તિકાન પદોએન હરકોઈ જાતિ કે પ્રજાની પેડે ચાર
 ણોએ પણ પોતાના પુનરુત્થાનને માટે, અને
 પોતાના ઉપર 'કુશીન' જેવા આક્ષેપો થતા તેના નિરાશ્ચર્યને માટે પોતાની
 તપાસીખતે કેડ વેદાંજ સુધી હુઠી ઝગીને પુગલા તારવ્યા છે —

જગ્યે મા, સાતિમી ગમાયણના જાળમાડ, િષ્ટિધામા, મુદર
 ના ને મુદ્દમામા ગાભારતના ચાર પર્વોમાં પુરાણો પેળીના દમમા,
 શ્રીમદ્ભાગવતમા ૧૧ અનેકોઈ ંધોમા તેમજ જૈન શાસ્ત્રોમા 'ચારણ'ો
 નિર્ણય છે દેવોની જેમ પોતાના અરોચી સારા ઉત્પત્તિ કે નારા
 મિહોની મગાથે દિમાનન ગોધનારા ને શાપ નાગ સ્કરિપો સાથે જઈ
 વેનાઓ । વિનિ કલ્યાન, પરજીવમા તેમજ આમર્ણ્ય થતી વખતે
 મજાદિ વેલ સ્કરિઓ અને ગાધવો મિહો માથે એકન થનારા
 પૂર્વ જિજ્ઞાસા ગમુને પેને પાગ ગોદન નામની ૧૧૦ જળસાળી તથા
 દનાવળી નીજ મિહો માથે મેવન કે ના ૧, મદેન્દ્ર પર્વતના મનો મ
 ગ્યેમામા વિનાર કે ના ૧ 'લમ જળી ગા પણ રીતા જત્યા નથી'
 એવી આમણ્યાની સતો મ્ત્રી દનુમાનો આધાર પમાના ૧, સેનુ

ખાંધીને લંકાને તીર ઊતરનાર રામચંદ્રને ઋષિઓ દેવો મિત્રો સાથે આશિષો આપવા આપનાગ, એવા આગેા વાલ્મીકીએ વર્ણવ્યા છે.

પુગણોમા ચારણોને દેવોની સ્તુતિ ગાનાગ ને મંદિરોને પૂજનારા આલેખ્યા છે. ભાગવતોમા પણ ભગવાનની સ્તુતિ કરનારા ને અમુક વિદ્વેતા ધ્રુણનાં વિજયગાન ગાનારા ચારણોનોયે દેવો, દાનવો, સિદ્ધો ને વિદ્યાધરો ગધર્વોની સાથે જ ઉલ્લેખ છે. જૈન શાસ્ત્રોમા મનુષ્યના ઋદ્ધિપ્રાપ્ત વિભાગમાં 'અરિહતા, ચક્રવતી, યજ્ઞદેવા, વામુદેવા, ચારણા અને વિજ્ઞાનહરા'નો સાથે ઉલ્લેખ છે

હિમાલયપાર્શ્વ પર્વતો, વનો, સમુદ્રો અને નદીતીરો પર વસીને દેવતાઓની સ્તુતિ ગાનારા તેમજ શાસ્ત્રના પદ્ધત પાઠન કરનારા ઋષિ-મુનિઓ લેણે પુરાણયુગી ચારણોની પરંપરા

ઇતિહાસયુગમાં

ચારણ

ઇતિહાસયુગમા ચાલુ રહે છે હિમાલયમાથી લાવીને ચારણોને આર્યાવર્તનિવાસી બનાવનારા પૃથુ રાગનો પદ્ધ પુગણુમા ઉલ્લેખ

છે. ને પછી તેમનું ^૧ તૈલગમાથી માલવામા, કચ્છમાં, થરપાર-કરમા, સૌરાષ્ટ્રમા, સિંધ ગુજરાત અને રાજપૂતાનામાં ગયાનું અનુ-માન છે ^૨ માલવા એ રાજકીય તેમજ સારકૃતિક દ્રષ્ટિએ ભાગ્ય-વર્ધન મધ્યગિન્દુ હતું એટલે વિદ્યાવિહારી ચારણોનુ તૈલગથી માલવા જવું સ્વાભાવિક હતુ પછી કચ્છદેશ નેમને પરમારોએ વસવા આપેલ

આઠમી સદી સુધી સારુ આર્યાવર્ત એનુ વતન હતુ. છુટા છવાયા પૃથરાયા હતા. કનોજ કરતી મોટી જગીરો પણ ખાતા તે અરસામાં સિંધના શાસક હમીર સુમરાની મેલી નજર મામડ (મામડિયા)

*નુઓ પરિશિષ્ટ

૧. ચારણાય તત. પ્રાહગત્ તૈલગં દેશમુત્તમમ્.

૨. પતિયાલાના સ્વ કવિ કિશોરસિંહ બાઈરપત્યનો ઇતિહાસ,

નામના ચાચલની ઉચ્ચ (આનંદ) નામે પુત્રી પર પડી હતી. આથી આ લુકો અજાણ્યા અને મિથ તરફ ચાચા મમત ચાચલ પ્રમા માન્યતા પ્રતીતિ મામડની ની ગી ઉચ્ચ (આનંદ) તો અમારી હાલની મા હીમણાજનો અનંતા ૩. નિપાપ નારીમાંદ્ય આઠ મળો ભોગ અને ત્યારે તેને દેવપદ દેવાની એ મામાણક માનવ-ક્રિયા હતી મામડ આ લુને મુમરા રાજ્યએ ૭ કર્યો, પણ એની આતે ની ગીએ, (ઉચ્ચ ભેગી) ભાગી છુટી મેથી નાની ખોડીઆર ભાનવ પામે (આનંદ વ્યા ખોડીઆર ગ્રેગન પામે એનું યાન ૩) જઈ એવી બીજી જ્યે રાજપૂતાનામાં ગઈ તેમા ઉચ્ચ (આનંદ) રધુ મદિમાનતી, એને એનું યાનક રધુ ચાચોએ પડી હીતુ મોઠક 'ચાચપુરો પિય' હાલતા આદિ અ્યાન ખડ, પણ વડેક વમની-સ્થાન રાજપૂતાના જેવા દાનનીગેના કમગીઆએ અો મત્રિયાળીઓના જોહગેએ આ જા-ગને માજી, મદદુખી અો રાજગાય- જ્ઞાની ગમ્યુ

પીગનાગાર આ લુ હોવાનું મનાય જે પાણિનિ 'ચારણ ગમ્મનો ઉ નેખ ૩ ૩ મદિમ્મનોનનો ના પુષ્પ તન ચાચલ દનો એનું જરામ ૧ ચાચલ અ વેપકો ભામે ૩ ૪

શુભ્રાકય ન ના પદના મેમમા પ્રતિધાનપુરના ૧૨૧ અને ગાજોખા સાનવાદનનો પ્રખ્યાત કવિ ગુણા-૧—પેગાચી ભાસામા 'મુદ્દ કયા' નો તિ મૂત કતા—

જોએ અમિને તામેન વાનાઓના અપ અરોમાથી જગતની મમરત દ્યાઓ પિતા 'ચાચરિઆગ' નરિમ ૧૨ અનતેવના કવિ મોગ વેમ તત્યો તેશુગાચ પશુ ના ૧૧ હોવાનું ચાચી અનમાન ૧૬

૧૬ કાનિ મે પોતાના કાચા નાદેમા 'ચારણ નમભારો ૩ *

કુપુરમંજરિ અને પ્રખંધકાશના કર્તા રાજશેખર યાયાવરી (હાલ જે શાખને જનજીવીઆ કહે છે) ચારણ હોવાનું માનવું છે. નવમી સદી.

સિંધના જન્મ ઉન્નડે સગમાલ ચારણને સિંધની રાજગાદી આપી. (ઈ સ ૯૩૦) વાત એવી ચાલે છે કે જન્મ ઉન્નડનો કુવર અને સદ્દ નામના ચારણનો દીકરો ઘેટા-જલ્લાની રમત રમતા હતા. કુવર ઘેટો બન્યો હતો ને ચારણપુત્ર કસાર્થ. ચારણપુત્રે છૂરી વતી રાજકુંવરને હણી નાખ્યો. એ જાણીને સિંધપતિ ઉન્નડે, ઘેટો બનવા તૈયાર થનાર કુંવરની તો એજ વલે હોવી જોઈએ એમ વિચારી ચારણને દેશ સોંપી દીધો.

ઉન્નડ મોલે આલિયો, - શામોઈરો સુરવાન,
પાણુ પોઠલિયો ઝલિયો, ચારણુ કિયો દિવાણુ

* * *

‘સદ્દ સરીખા કવિ લહે, સદ્દ સરીખા દેશ’

* * *

જૂનાગઢના રા’ ડિયાસનું માથું માગનાર બીજલ પણ તુંબેલ શાખાનો ચારણ હતો (ઈ. સ. ૧૦૧૦) નવઘણુ ૧લાને સોમા ગઢવીની દીકરી આઈ પીઠનું ઇષ્ટ હતું. તેમજ ધ્રાગધ્રા તાખે ખોડગામનાં આઈ વરવડીએ, સિંધ ઉપર આહિરાણી ધર્મબહેન જાહલની વારે જતા નવઘણુને જમાડીને સાગર (કચ્છનું) રણ તે કાળે હાકડા નામનો સમુદ્ર કહેવાતો) ઉતરવામાં સહાય કરેલી * (ઈ સ. ૧૦૨૦થી ૧૦૪૪)

સિદ્ધગજ જયસિંહના સમકાલીન જૂનાગઢના રા’ નવઘણુ બીજલએ મૃત્યુશય્યા પૃથ્વી પુત્ર ખેંગાર પાસે માગેલા ચાર ગાલ ફાડયા વચનમાંથી એક હતું—પોતાની નિંદા કરનાર ચારણના ગાલ ફાડવાનું. એ પ્રતિજ્ઞાનું યુક્તિ-ભર્યું પાલન ખેંગારે ચારણના મોમાં સોનામોહરો ઠાસીને કરેલું.

રા’ નવઘણુ : સૌ. ની ૨ ભાગ ૨ વરવડીનું સ્તુતિકાવ્ય

(૧૦૩૮) પૂજનીય ગણાતા ચારણના ગાયત્રિચારથી ખરેખર તો ફડાય નહિ, એટલે ખેંગારે એને દાનથી ફડયા ! મોખા મમાય તેની સોનામોહરો આપના કહ્યું ચારણના મોખા ઠારી ઠામી મોહરો ભરી, જેવડે ચારણે કહ્યું 'હાઉ બાપ, હાઉ, ગાય ફાટી ગયા'

કરણે સોનકીના મમકાલીન હપ્પાન મન્નાણાની શક્તિ-રાણીએ જોખે ખેમ ખેમ હાથ લખાવી, રાજમાર્ગ પર ગાડા હાથીના ભોગ ધર્મ પડનાર જે ચાર બાળકોને બચાવી લીધેન, તેમાંનો એક, જેને માથે શક્તિએ ટાપની મારી તે બાળ ટાપરીઆ સાખાના ચારણો વડવા (૧૦૬૦-૧૧૩૦)

જેના નામના સમુક્ત ગચિન દુહા-સુભાષિતો આજે પણ ડહા-પણના લડાગ તરીકે, જન્મ તેમજ અર્થના વિગ્ન સમ રપતી એટ સમન્ત રાજસ્થાની લોખંડાદિત્યમા લગાની ગહેલ છે તે આણુદ-કરમાણુદની મીશણુ સાખાની ચારણ-એનકીમે મિદ્ધરાજના દરનારમા કઠાળી ભાટણુને હરાની હતી ૧૨મી મદી

ગુજરાતના પુનરુદ્ધાર વાઘેના નીરધવલે વામનગ્યનીને વિજય પ્રખ્યાતમા ચાગણુ ક્યો તે વખતે એક ચારણે કરેની ચાતુરીની ધના પ્રમથમા છે એ વિજયના ઉત્તમમા એક ચાગણુ એક દુહાના પહેલા મેજ ચણુ બોલ્યો-

જીતવ દાદિ ઠણેદિ

સાંમના સમહરિ યાજિયદ

ફરી ફરી એ જ બે ચરણો બોલતો રહ્યો ઉત્તગધે ખાડી ગળીને ચાણુ તો નિજયાનકે ગયો ત્યા ગત્રિયે અને નિવસીઓ આવી આની એ 'જી' હતાતમા પોતપોતાનું નામ નખાવરા એો લાના દર્જ ગયા અને એણે એ લઈ પણ લીધી ! પછી એક દિવસ

પ્રાતઃકાળે ગજસભામાં અનેક જનોથી ચીટગાએલા રાણા વીરવધવાની સામે પોતે ઉત્તરાર્ધ લક્ષ્યર્થો.

ચિહ્ન મુજિ વીરતણેદિં,

ચિહ્ન પગી ઋપરવટતણે

(કોણુ છ જાણુ છત્યા ? તો કહે છે કે, ગણુ વીરવધવાને બુજ, અને ઊપવટના નામના એના અધના ચાર પગ, એમ મળીને છ.)

આવું સાંભળીને અધા ગજવગીઓ ચમટી ઊઠ્યા અંદા ! પ્રપંચ કરીને આપણને સૌને છતરી લઈ આખરે તો જે સત્ય હતું તે જ ક્યું. એટલે તેમણે સહુએ ચારણને કરી સવિશેષ દાન દીધું :

‘ચારણેનોક્કમ્’ એવા ઉલ્લેખ સાથે પ્રપંધામા ચારવાર ચારણની મુવર્ણોક્તિઓ દ્વારારવરૂપે આવે છે. મુનિશ્રી જિનવિજયજી સંપાદિત ‘પુરાતનપ્રવન્ધ’ માં મડ્ડનકારિતરૈવતતીર્થોદ્ધારપ્રવન્ધ. માં—

સિદ્ધગજ ગિરનાર પહાડ પર પોતાને નામે પોતાના સજ્જન મહેતાએ અંધાવેલ દેવપ્રસાદના ગિખર પગ ચડી આપાસની પૃથ્વીને નિહાળે છે ત્યારે—

ચારણેનોક્કમ્—

(૧૦૦)

મડ નાઈડ સિદ્ધેશ,

તટં ચડિયઓ રજ્જિલગિહરિ,

જીતા ચ્યારડ ડેસ

અલીડ જોશ્રઈ કરણંઉત્ત.

એ ચોક્કમો તળપદા સોરડો છે.

* શ્રી રાજશેખરસુરિકૃત પ્રવંધકોશ. (મુનિશ્રી જિનવિજયજી સંપાદિત) શ્રી વસ્તુપાલપ્રવન્ધ § ૧૨૩ (૨૬૩) પૃષ્ઠ ૧૦૪

તે પડી ખીખ ૪ પાના ૫૨, ધારાનગરીનો ધ્વમ કુચાની બાજ
મિદ્ધ ૧૪ની પ્રતિજ્ઞાલુ ત્યારે, માતુ મનીની ચાતુરીથી માનીની ધાગ
બનાવી તેના ધ્વમ વડે અમલ પાનન થાય કે ત્યારે—

ચારણેનેકેનાવાઠિ—

(૧૧૪)   એદે   ટીલાલેહિ
                 ધાર ન લીજડ   કરણ-ઉગ્ર
                 જમ   જેદે   પ્રઠવેહિ
                 જંદહ   જંમુલુ   આવનડ

એ-૪ રીતે ‘નાગ-અગ્ર પ્રખધ’મા પાને ૩૮ મે અમડ
મનીએ કુખ્યના મરિન ખૂનને હોતો ત્યારે—

ઇતજારણેનોઠમ્—

(૧૧૫)   અવડ   ઈતુ   ધાણીડ
                 મન્નિકાજુન   દૂત   રાડ
                 પાગ   માયડ   ધાગાડ
                 સમ્મિદિ   દવિશુ   પાડ

‘મદ્રોવસોરીપ્રવધ’ માનુ-૧ મુજસ્વાને ભાગીને મિત્રાણ
ગામે મુ મન્નુ જલ પીસા આ ૧૧ ત્યારે એમો જાવાનિપુના
૧૧ ઉદયમિદ્ધ મંત્રામમા માફ કરો અને એશુ નામ ૧૧ બુધ્ધ
મરિનને હા માર્યો—

સદનુ ચારણેનોઠમ્—

(૧૧૬)   મુન્દરમર   અવરાંદ   દમિ
                 જનુ   પીપડ   વયણદિ

હેમસુરિશ્રત્યાણ

જે હસર તે પરિચ્યા

‘અર્થ’-હે હેમસુરિ ! તારા મો માથે હુ વારી જાઉં ! કારણ કે લક્ષ્મી અને નાણી [નિષા] રમ્યેનુ સોદ્યપણ જ તે લાગી નાખ્યું છે ‘મકે હેમસુરિની ચખામા તો જે પડિનો છે તે જ લક્ષ્મીવ તો છે

‘એટલું કહીને એ સુપ જીના લો પત્રી થી ડુમારિદારમા આસતીના અસરે જ્યારે ગગન (હિમચદ્રને) પ્રણામ કરી રહ્યા હતા, અને હેમચદ્ર પ્રભુએ એમની પીઠ પર હાથ મૂક્યો હતો, તે મમયે ખીજા આગે પ્રવેશ કરીને આ દ્વેરો ઠલો

હેમ મુદ્દાલ કર મરહ*

નિહ શ્રવચમ્યુમરિદિ

જે ચપદ દિઠા મુદા

તીહ વપદરી સિદિ-

‘અર્થ’-હે હેમસુરિ ! હુ તારા હાથ પર વારી જાઉં છું કે જેનામા અદ્ભુત મિદિ તી છે [એ નમેના જે મો ઉપર એ હાથ પડે છે તેના ઉપર મિદિ પણ આની બેમે છે

‘આવા પ્રમાણના અનુચિષ્ટ (માનિષ) લાનનાળા એના રચનથી ચમત્કૃત થયેન રાગને એને ફગી ફગી એમ દૂર બોલના કદ્યુ ત્રણ વાર બોલ્યા પછી એ ચાચુ બોલી જાણે, ‘શુ અમ્મી નાર બોલનાના તમે અ કે લાખ દેવાના હો.’ એથી ગગને એને ત્રણ લાખ દીધા

*મરહ=મર આને પણ તારા પર મર (જોળણના ચક્ર) એ પ્રયોગ જે જાણે પાના અપમા વપસાય છે

એમ પગલે પગલે પાછા વળીને ઇતિહાસમાં કે દર આગળનું
અવલોકન કરતા આપણે પંદરમાં સૈદ્ધામાં પહોંચીએ છીએ ત્યારે
તો આરણ્ય વિષેના ઉલ્લેખોનો પાર નથી

રાજકુળોના રહેતો આરણ્યોમા મહામાયા દરખીજનો એ
પુનરુત્થાનમાં જન્મકાળ. રાજન હર્ષવર્ધનની પછી ભાર-
તવર્ષની રાજકારણી એકના ને અખંડિતતા

તૂટી પડી મુસ્લીમોનાં આક્રમણો ઉપરાઉપરી આવ્યા, જાતિસંગઠન
વિનષ્ટ બન્યું, તે વખતે આરણ્ય આજની એના નામની થઈ
રહેલી વ્યુત્પત્તિ (ચારન્તીતિ ચારણા . દેશનું કે નીતિનું જે સંચા-
લનકાર્ય કરે તે આરણ્ય-સ્વ ઠાકુર કિશોરસિહજી)ને સાચી પાડતો,
પડેલા રાજપૂતકુળોને પડકારતો, તેમની ગુમ થયેલ શક્તિઓને પુનઃ
સંગઠિત કરતો, મુખ્યત્વે રાજગથાનમાં જ ખડો થયો એની હાકલથી-
પોકળ હાકલથી જ નહિ પણ એની સહદુઃખી બનવાની તૈયારી વડે-
રાજપૂત કુળો પુનઃ જગ્યાં, નવેસર સ્થપાયા, જાતિકુલાભિમાને પ્રમત્ત
બન્યાં. આક્રમણકાર મુસ્લીમ કુળોના સોગણા વધુ સામગ્રીઓની
સામે સાધનહીન ક્ષત્રિયને ખડો રાખનારી ચેતના તે વખતે આરણ્ય વાણી
રુપે પૂરી પાડી. એ વાણીનો વાહક પોતે પણ જ ને કે ટેક ને ધમાન
વાળો ન હોત તો રાજપૂતો તેને ભાગ્યે જ પડ્યો આપત. એનામા
દેવત્વનું આરોપણ ન થયું હોત તો પણ પડેલો ક્ષત્રિય ભાગ્યે જ એના
નર્ચા પ્રશસ્તિ-શબ્દો પર બેઠો થાત આરણ્ય પોતાની છલના
ભુગીઆ ઢોલ પીટીને વેગળો રહ્યો હોત તો પણ કદાપિ

આરિ-ચગૌરવ

ક્ષત્રિય મગ્યા મારવાનો તમન્ના-ખાલો પીવા
તત્પર ન રહેત માટે જ આરણ્ય-કુળ અને
આરણ્ય કવિતા આઠમી ને ચૌદમી સદી વચ્ચેના એના સુવર્ણ-કાળમાં
રાજપૂત-કુળના ક્યારામાં જ રોપાયેલું, અને રાજપૂત-રૂઢિરને નીરે જ
સિંચાયેલું રૂખડું હતું. એ દર બિભેલો સાહિત્યકાર નહોતો. રાજપૂત-

જાતિના પરમતિઓ સાથે ॥ લલા ૬ મધયામા ચાગણુ પણ ઓરાયો હતો, હનની ડોકો જારમી રાસ્તવિજ્ઞાનો મામનો કર્તો એ ક્ષત્રિયો માથે ખભો મિનારીને ખડો હતો, કનિતા એ એના વ્યવહાર કે વ્યવભાવ નહિ પણ એનો મગ્ધા હતો, ગ્રામાન હતો કનિતા એના મસ્તકમાથી નહિ પણ ગ્રામાથી હજગતી બાપના શોણિનમાથી ખેટાની નમોમા મિચાતી, પેનાનપેગી શોણિનમા મચતી અને એની પુત્રીઓ, વડુઓ, જનતાઓ નજપૂતો મન પૂજનીના, ભેગમાયા, દેની અનતાર હતી મગ્ધત બાપના પ્રચડવેગી યુગોના આઘાતો સામે બ્રાહ્મણોની પરપરા મામે, મરની મામે ચારણ પોતાની ઝીંગળા નાની લઈને ટકી ગયો તેલુ એક કારણ એલુ ચાલ્યો ૫

પણ ચા પાના એવો ઝનર ૧૨ હતો ૨ ચક્રમા હતા ગો ૨૦ આપો ઓળખીએ છીએ અષ્ટ ૩૬ ચાણુ માથે લાટ પણ હતા સન્નૃતમા તેઓ દાબ કરેનાતા તેમને શિરે પણ ત્રાગા ધણાની જન પ્રણુનિદા હતી તેઓ પણ દેનીના બાળ બોલાતા ઉપગત ખુ ક્ષત્રિય જાતીઓ ૧ ગજમાગ પણ ચા પુ માહિત્યો ખેડતા ૨ ૩ ખીમનેરના પૃથ્વીરાજજી જે અમ-વરમા દીપતા ૧ જેટો કાન્ય વડે જ રાણા પ્રતાપની ગતી દેને દર કરી હતી

યુરોપનો ‘ચારણ’

આ બધા પરથી ચારણ જાતિનું દિવ્યત્વ કંઈ સિદ્ધ થતું નથી, એની કુલપરંપરાનાં મૂળ પકડાતાં નથી. અનુમાન તો એક જ હોઈ શકે, કે એ પરંપરા કોઈ દેવકુલની નહિ પણ વ્યવસાયની અથવા તો કુલ-સંસ્કારની જ હતી : એ વ્યવસાય અને એ સંસ્કાર દાનવીર યુદ્ધવીરના સ્તુતિકાર તરીકેનો, ઇતિહાસકાર તરીકેનો, વિદ્યાવિલાસી તરીકેનો. વંશદૃષ્ટિએ તો આજનો ચારણ આર્યોની માફક કંઈ પરદેશવાસી કામનો પુત્ર હશે તે કહેવું કઠિન છે.

યુરોપની બિરદાઈ-
પરંપરા

કારણ કે આપણા ચારણને અનુસરતી કવિ-સંસ્થા યુરોપાદિ દેશોમાં પણ મોજૂદ હતી. દાખલા તરીકે * The Scop નામની કવિ-પરંપરાનું બિચારું વાંચીએ. *

The Scop, the fountain of Teutonic poetry, was a member of the comitatus, and like his companions a man of noble birth. It was his business to celebrate

---

* નીચે આવતાં અંગ્રેજી અવતરણો મેં મારી વર્ષોજૂની નોંધપોથીમાંથી લીધાં છે એ દરેકના મૂળનો નિદેશ કરવો રહી ગયો છે પણ હસ્તપ્રતના આગલા પૃષ્ઠ પર આટલા પુસ્તકોનો ઉલ્લેખ છે (1) Relics of Welsh Bards. (2) Memoirs of Irish Bards (3) Four ancient Books of Wales.

in song, the wealth, the valour the descent of his lord-
and in return for the satisfactory discharge of this
duty he received from the latter presents of rings
bracelets and lands

‘રકોપ એ ટ્યુગનીક ઢવિતાનો મૂળ ઝરો હતો અને કુનીન હતો
એનો ધધો પોતાના ધણીની સમૃદ્ધિને, પરાક્રમને તેમજ વશાનળીને
કાબજીર્તિત કરાનો હતો, કે જેના બનામા ધણી પાસેથી એને
વેદરીંગીઓ કહ્યો તેમજ જમીન ધનામમા મળતા’

આપણા ચારણને પણ ‘લાખપસાવ નામની જે મોટી ભેટ
મળતી તેમા આવૃપણો, હાથીપોડા તેમજ જમીનનો અમાવેશ થતો
મોટા રાજવીઓ પોતાના દસોદી (ખામ -વિ)ને પગમા હેમ નાખતા
એટલે કે હેમનો તોડો પહેરાવતા

Gleeman નામની કવિ-પરંપરાની પિઠાન પણ એજ
પ્રકારની છે—

‘ Thus wandering go with their lays over many
lands the gleemen of men Their wants they express
their words of thanks they utter always south & north
they find one knowing in songs liberal in gifts who
desire to exalt his greatness, to show his dignity, in
the presence of his nobles until all vanishes, life and
life together He who works praise has under heaven
enduring glory ’

આપણો ચારણ પોતાના ગ્વામીનો આશ્રિત જ માન નહોતો
હિલોગ્ગન દાસ્તી પણ છગગ્ગન દોસ્ત-અરે પ્રેમિ-જેવો
—બની જતો અને વિખૂટા પડેલા કે મુએલા
માનિકને માટે કાન્ય દ્વારા ઝૂરતો તેના કેટલાય પ્રમગો છે જ તરી

જાલણી નામના આરણે પોતાને પરરાજ્યમાં મોકલનાર પોતાના દૂરવાસી કચ્છના સ્વામી રા' દેશળનો વિનંતેગ દરિયામાં બેઠાં બેઠાં ઝૂરતે ઝૂરતે ગાયો છે-

“કેયલ સરવે સાફડે, માઝમ રાત મ ઝૂર;

“તુથી આંખા દૂકડા, મુથી દેસળ દૂર.”

બીજા એવાજ કિસ્સા આ વ્યાખ્યાનમાં આગળ ઉપર આપીશ. આવો જ મૈત્રીભાવ આ યુરોપી scop ના હૈયાને હલાવતો હતો-

‘Sometimes death or the fortune of war dispersed the comtatus, and one of the most beautiful and pathetic passages in Anglo-Saxon poetry describes the feelings of the Scop as he recalls in exile the joyous company of former days-

‘When sorrow and sleep often together bind the poor solitary one, then in his mind, it seems to him that he embraces and kisses his lord and lays on his knee his hands and his head, as when erstwhile in days of old he enjoyed his gifts, then wakes once more the friendless man and sees before him the fallow paths, the sea-fowl dipping and spreading their wings, rime and snow falling mingled with hail: then grow heavier the words of his heart, painful after dreaming, and sorrow is renewed.’

‘સંગ્રામોમાં રાન રાન અને પાન પાન બની ગયેલા અથવા તો મૃત્યુ-બોળે પોઢેલા માલિકનું, સ્કોપને પોતાના દેશવટાના દિનોમાં સ્વપ્ન આવે છે. શોકમાં ઢળી પડેલા પોષપ્યાં હેઠળ, તંદ્રાવશ એ એકાકી પ્રાણ એવું અનુભવે છે કે પોતે જાણે સ્વામીને બેઠી અને ચૂમી

રહેલ છે, પોતે જાણે એને ઘુટણે હાથ અને મસ્તક મૂકે છે, (એના દાન લેતી વેળા જોમ કરતો તે રીતે) અને પછી જાગી જતા તો એ બધુછીન માનની પોતાની સામે ઉજાડ સીમ, અને સમુદ્રમા ફળકી દઈ પાળે પસાન્તા જળપખીડા જુએ છે, ખરૂં અને કંગ વસ્તે કે એટલે દેયુ વધુ ઉદામ બને છે, તદ્વા પછી જખ્મો વધુ ખટકે છે'

વાધા ટાટડિમા નામના પોતાના આશ્વપદાતા-મિત્રના મૃત્યુ પાછળ ઝૂરતો આપણો રાજસ્થાની ચારણ જુઓ, જેહિ કથાઓ એક જ હનામાથી બેઠેલી લાગશે (આ કથા આગળ આવે કે)

યુરોપની ખીજ ચારણ—પરપરા 'Scalds' નામે ઇતિહાસ વિખ્યાત છે 'રંગદંડ' એટલે 'Smoother and polishers of language' હાપાને ફ મી અને ઘાટીવી બનાવનારા શિ પીઓ એ પણ ટડુટોનીડ પૂર્વજોના ગાયકો હતા પુરાતન Bardsના એ માયા વારસા રો હતા પૂજનીય ગણાતા તેમની વાણીપ્રભુતાને પણ તેઓ પોતાના દેવોના જનક 'ઓડિન' અથવા 'વોલ્ફુન'ના વારસારૂપ ગણાતા એમની ચાતુરી પણ વિશ્વ ગણાતી, તેમના દેહ પવિત્ર મનાતા, તેમની કૃપાને ગળાઓ યાચતા અને તેમને પાતોષિકા આપતા'

શત્રુશિમિ મા પણ આ યુરોપી 'ચારણ' પુનિત ગણાતો હોઈ,

ચારણવેગે

શત્રુશિખિરમા

રાગઓ પણ ચારણને વેશે ત્યા પ્રવેશતા એના

આપણી તનારીખને ત્યા મળતા ટિસ્સા

પણ છે ક્રાત્રીન નામના સેડ્સન રાગને

ધીટોએ ચોકના વિવામા કેર કરેન ક્રાત્રીનના ભાઈ બાલ્ડફ (Baldolph) માથુ મુઝાવી, દાની બેડાવી, ચાણુના લૂગા પહેરી, વાજ્ર લઈ દુશ્મનની જાનણીમા ગયો ગાતો ગાતો ભમ્યો, છેક શહેરના કોટ સુધી પહોંચી શક્યો, ઉપર ચડ્યો

રાજા આલ્ફ્રેડ પણ એજ પ્રમાણે ડેનીશ સૈન્યની સાચી પરિસ્થિતિ જાણવા માટે ચારણવેશે ગયેલો, અને પોતાની સેક્સન લાપામાં જ ગીતો ગાયાં છતાં છેક રાજાના આજ્ઞાના મેજ સુધી પોતે જઈ શકેલો. એ કથા ઇ. સ. ૮૭૮ ની છે. ૬૦ વર્ષ પછી ડેનીશ રાજાએ પણ ખ્રીટીશ રાજા Athestan ની છાવણીમાં ચારણવેશે પ્રવેશ કરેલો.

ચારણી કવિતાના ઉગ્ર આશક અને આશ્રયદાતા રાજા રીચર્ડ સ્વામીની શોધમાં પહેલાંને તો એક ચારણ કેદમાથી પણ છાડાવી લાવેલો. એ ચારણનું નામ Blondell De Nesle. એ કેવો ઝૂરતો હતો !—

‘Being so long without the sight of his Lord, his life seemed wearisome to him and he became confronted with melancholy.’

શોધમાં નીકળેલો બ્લેન્ડેલ પોતાના રાજાને જ્યાં પૂર્યો હતો તે કિલ્લા પાસે પહોંચ્યો. પછી બારી સામે બેસીને એણે એક ફ્રાન્સી લાપાનું ગીત લલકાર્યું—આ ગીત પોતે તેમજ મિત્રરાજવીએ જોડે રચેલું—એનું અંગ્રેજી લાપાન્તર આવું છે.

Your beauty, Lady fair,
None views without delight;
But still so cold an air
No passion could excite.
Yet this I patient see
While all are shunned like me—

એટલું એણે ગાતાં તો સામેના કેદખાનામાંથી કેદી રાજાએ ઉત્તરાધૃ ઉપાડ્યું—

No nymph my heart can wound,
If favour she divide,
And smiles on all around
Unwilling to decide,
I'd rather hatred bear
Than love with others share

એ રીતે આ રાજા એ મિલ્યામા કે ચયેલો પગખાલો હતો. એવો જ ખીન્ને પ્રમગ છે એક અમીરની કુમારિકાને એના સગા નેમ્ડી લઈ ગયેના અને ત્યાં છુપાવી રાખી હતી ટાલ્બટ (Talbot) કુટુંબના એક અમીરે ચાણુવેરો જઈને એને ત્યાંથી પાછી આણી હતી.

શત્રુ-પક્ષમાં પડેલવા માટે ચાણુવેશ મનામતીભર્યો હતો તેણે કાણુ ત્યાં યુરોપમાં પણ ચાણુની કુનપર પગ પવિત્ર ગણાતી તેજ તો.

૧૨૫૨ ની સાલમાં તો રાજા દેનરી નીમ્મએ ચાણુને magister અથવા master નો ઇલાકા આપ્યો.

પત્ની પ્રીત્તી ધર્મની આણુ વર્તી, આશ્રયદાતાઓનું ધર્મપન્થનન થયું, કવિ-વ્યસમાય સર્વ જનોને મુતલ બન્યો, યુરોપી ચાણુ રક્ષે રક્ષે પ બદ્ધ ગતિને રાણી એનીજ મેથના મમરમાં તો છે જ અધોગતિને પાગ્યો ભટ્ટતા ચાણુને લક્ષ્મી, રજગુ, લામટા અને ત્રિમુકીની જમાતનો ગણી મળને પાન કાવતો કાપ્યો થયો તેણે ચાણુના ધધાને ખતમ કરી નાખ્યો (અહીં જેમ એને 'કુશીનવ' કહ્યો તેમ)

યુરોપી ચાણુ-પગ પરામાં બે વરતુ નજરે નથી પડતી તેમના 'ધ છાં,' તેમની સ્ત્રી અને એ સ્ત્રીઓનું કાર્ય દેવી-નર ત્યાં એ જોગમાયાઓ નથી, વરદાન કે રાપ દેનારીઓ નથી, સ્તનો ડાપનારીઓ કે છો.

ખેંચી ગળે વીટાળનારીઓ નથી, નાગબાઇઓ કાગબાઇઓ કે
જનબાઇઓ નથી. એને બાદ દધએ, તો શું એ ચારણુ-પરંપરાનાં
પુરાતન મૂળ આપણી ચારણુ-પરંપરાનાં મૂળ સાથે
ઇતિહાસમાં કોઈ યુગમાં મળતાં હશે? શું એક એક

જ આદિવૃક્ષની શાખાઓ હશે? કે કેવળ કુલા-

નારીતત્ત્વ નથી. લિમાની અને લડાયક એવી ઠકરાત-પરંપરાના

વિશ્વસામાન્ય પ્રકારોને ખોળે પેદા થયેલી

સમાન પ્રકારની, પણ એકબીજીથી સ્વતંત્ર, એવી એ પરંપરાઓ હશે?

ઇતિહાસમાંથી એની શોધ ન થાય ત્યાં સુધીને માટે, આપણા
આજના ઉદ્દેશ પૂરતી તો આપણે એને સંસ્કાર-પરંપરા જ ગણીએ
એ ઠીક છે. વંશદૃષ્ટિએ ચારણુ કોઇ એક નિરાળું અને દિવ્યાંશી
એવું વેદવારાથી સિલસિલાબંધ પેઢી દર પેઢી ચાલ્યું આવતું માનવ
કુલ હો વા ન હો, વાણીદૃષ્ટિએ તો એ અનોખી પરંપરા છે જ
છે—અનોખી તેમજ પુરાતન.

ચારણવાણી અને પ્રાકૃત

વેદ, પુનણુ તેમજ આપણુ મહાભારતના કાળમા જે ચારણુ હતો તેણે કરેલા સ્તુતિમાન આપણી પાસે ચન્દ્ર નથી પ્રાકૃતના મમય સુધીનું નિર્નિવા ચાણી સર્જન આપણી ભાળમા મળે છે દાખલા તરીકે પૃથ્વીગજ ગમે

મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ પોતાના મપાતિ પૂતન પ્રમથસગ્રહના પ્રવેશમા (પાના ૮-૯) લખ્યું છે કે 'આ સગ્રહમાના પૃથ્વીગજ અને જયસદ વિષય પ્રબધો પથી આપણને

પ્રાકૃતમા જાણના મળે છે કે ચ કવિએ રચેલ પૃથ્વીગજ-ગમે પૃથ્વીરાજ ગમે નામનો હિન્દીનો મુપ્રગિદ્ધ કર્તૃત્વ નિશે કેટલાક પુરાવિદ્ધ

નિદાનોનો એવો જે મત છે કે 'આ મહાકાવ્યના અથ તો મત્તર મ્નાયી જે અને જીભી સગીની આમપામમા ગયાયો છે તે મત મનંથા મત્ત નથી આ મગ્રહના મનદૂર પ્રજોમા ૩-૪ જે પ્રાકૃત-ભાષાના પૃથ્વી (જટ ૮૬, ૮૮, અને ૮૮, ૫૦) દોષના મગેન છે, તો પતો મે મનદૂર પૃથ્વીરાજ ગમેમાવી પણ મેગવેન કે અને આ ચા દુકેમાથી લ્યુ દુકે, બેશ્વ નિદન રન પમા પણ દ્વય એમા મો માપડી ગયા છે એથી આટલુ પુરા ચાલ છે કે ચ કવિ ચોમ્મપણે એક અતિદા

સિદ્ધ પુરુષ હતો, દિલ્લીથર હિન્દુ સમ્રાટ પૃથ્વીરાજનો સમકાલીન અને સન્માનિત રાજકવિ હતો, એણે પૃથ્વીરાજના કીર્તિકલાપતું વર્ણન કરવા માટે દેશ્ય પ્રાકૃત ભાષામાં એક કાવ્યની રચના કરી હતી કે જે પૃથ્વીરાજ રાસોના નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ હતી.' એમ કહીને પોતે મૂળ સંસ્કૃત પ્રબંધોમાં અવતરણુ રૂપે સાંપડેલી ત્રણુ દુક્ટા આપે છે, અને તેની સાથે શબ્દશઃ મળતી ત્રણુ દુક્ટા ચારણી રાસોમાંથી આપે છે.

इकु वाणु पहुवोसु जु पइं कइंआंसह मुकओ,
उर भितरि खडहडिउ धीर ककखंतरि चुकउ ।
वीअं करि संघीउं भंमइ सूमेसरनंदण !,
एहु सु गडि दाहिमओं खणइ खुदइ सइंभरिवणु ।
फुड छंडि न जाइ इहु लुब्धिमउ वारइ पलकउ खल गुलइ ।
नं जाणउं चंदवलहिउ कि न वि छुट्टइ इह फलह ॥

(પ્રબંધમાંથી)

—પૃષ્ઠ, ૮૬, પદ્યાક (૨૭૫).

एक वान पहुमी नरेश कैमासह मुक्यौ ।
उर उप्पर थरहयौ धीर ककखंतर चुक्यौ ॥
वियौ वान सधान हन्यो सोमेसर नदन ।
गाढौ करि निग्रह्यौ पनिव गड्यौ संभरि धन ॥
थल छोरि न जाइ अभागरौ गाल्यौ रुन गहि अगगरौ ।
इम जपे चदवरहिया कहा निघट्टे इय प्रलौ ॥

(પૃથ્વીરાજ-રાસોમાંથી)

—રાસો, પૃષ્ઠ ૧૪૬૬, પદ્ય ૨૩૬.

अगहु म गहि दाहिमओं रिपुरायखयंरुह,
कूडु मंत्रु मम ठवओ एहु जंवूय (प ?) मिलि जगरु ।
सह नामा सिक्खवउं जइ सिक्खिविउं बुझइं,
जपइ चंदवलिहु मज्झ परमक्खर सुज्झइ ।

पट्ट पट्टविराय सहमरिणी सयमरि सउणइ समरिसि,
 परवास रिआस रिमट्टिणि मच्छिवधिवद्धओ मरिसि ॥
 (अध्यायभाषी) —पृष्ठ एज, पद्यांक (२७६)

अगह भगह दाहिनी देव रिपुराह पयकर ।
 वृामन जिन करो मिले जयू बै जगर ॥
 मो सहगामा मुनी एह परमारय मुज्जं ॥
 अर्थे रद निह विमो कोह एह न मुज्जे ॥
 प्रविष्टान् गुनवि तमरि धनी इह समालि गभारि रिस ।
 कैमान बलिष्ठ बभाठ विन अनेच्छ यय बध्यौ मरिग ॥
 (पृथी १४-२१०भाषी) —रागो, पृष्ठ २१८२, पद्य ४७६

त्रिणिह लक्ष मुगल भवत पायनीजइ जमु हय,
 घडइमय मयमत्त दनि गज्जति मझामय ।
 घीमन्तर पायक मन्तर फारक धगुद्धर,
 लूमइ अग वटु पाग सग पु जाणइ ताह पर ।
 उत्तमन्तर तदादियइ त्रिदिविडिआ हा विम भयउ,
 जइयइ न जाणउ जाम्भइ भयउ वि मूउ वि धरि भयउ ॥
 (अध्यायभाषी) —पृष्ठ २८, पद्यांक (२८७)

अगिप मन्तर तागार मज्जइ पञ्जर तादहन ।
 लहग इति अयमट्टि मन्तर लज्जत महादम ॥
 पय ब वि पदइ गुरर पाग धगुद्धर ।
 लुप लुगल बा धर लज्ज बयत मज्जमज्ज ॥
 लज्जोत महम इम जम्मे रिहा विमया एगो रिती ।
 विमद एह विमद विदि जहि विदि ब भर विमो ॥
 (पृथी १४-२१०भाषी) —रागो, पृष्ठ २२७, पद्य २१६

આમ વર્તમાન પૃથ્વીરાજ-રાસાનો મહદંશ ભણે જનાવટી હો, મૂળ પૃથ્વીગજ ગસો ચદ આરોઠે દેખ્ય પ્રાકૃતમાં મ્યો એ સત્ય છે, અને એ મૂળ આરણી વાણી ઉત્તરોત્તર ડિંગળમા પરિવર્તન પામતી ગઈ તે પણ સ્પષ્ટ છે.

અપભ્રંશકાળમાં તો આરણી કવનો દકનરી દસ્તાવેજ સ્વરૂપે મોજાદ હતાં એમ પ્રગંધકારોનો આધાર લઈ કહી શકાય. તે અપભ્રંશકાળ, જૂની રાજસ્થાનીનો કાળ, જૂની ગુજરાતીનો કાળ, અને છેવટનો મધ્યયુગી તેમજ આધુનિક કાળ, એ સર્વ તળકાઓમાં અવિરતપણે આરણુ-વાણી વધતે ઓછે અંશે એકજ સ્વરૂપે સાહિત્ય રચનાઓમાં ચાલુ રહી છે. કાળનાં પરિવર્તનો એને નડ્યાં નથી ઉપરાંત સમગ્ર પશ્ચિમ હિંદુસ્તાન પર એ વાણી એકજ સ્વરૂપે પથગઈ વળેલી રહી છે. સ્થાનભેદ એની એકતાની આડે આવ્યા નથી આજે પણ રાજપૂતાનાના કોઈ એક ગામડામા જોડેલો ચાણુ અને સૌરાષ્ટ્રના કોઈ સ્થળે જોડેલો આરણુ, જે કાંઈ જૂનું ગાય છે અને નવું રચે છે તે લગભગ એકજ વાણીમાં

સમસ્ત રાજસ્થાન, સિંધ કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્ર પર પથરાઈ પડેલી આ મહાન જાતિ સોઠને 'આરણુ રો પિયર' પોતાના પિયર નામે પિછાને છે. એતું કારણ શું હશે? શું

સોરઠ આરણુનું તેઓનાં પરિવ્રમણુ-પથનું પ્રથમ વિશ્રામ-પિયર ધામ સોઠ હતું તેથી? કે શું

રાજસ્થાનના રાજવીએ ગુજનરેલ 'ધરણી' વાળા અત્યાચાર પછી તેઓએ સોરઠનું શરણુ લીધું એટલે? એ જે હો તે હો, 'ઈસરા પરમેસરા'ના ગિરદધારી મારવાડના ઈસર આરોઠ ઈત્યાદિએ સોરઠી રાજકુલોને દ્વારે પોતાનું મહિમાવંતું સ્થાન મેળવ્યું, તે દિવસોથી લઈ આજ સુધી આરણુ અને

તેના માહિત્યની મહાન વણુઝાર સોરઠં અને રાજસ્થાનની વચ્ચે બધાઈ ગઈ છે માત્ર જાતિને હિમાયે નહિ પણ સાહિત્યને હિમાયે સોરઠં-ગુજરાત-રાજસ્થાન એક જ મરિતાના જૂજવા આરા બન્યા જે એ સાહિત્યનીર એમ્પીજે આરે અખડ પ્રવાહે આવજ કરતા રહ્યા છે એવી એકનીસ્તાને ઉપધારક એનુ એ મમસ્ત સાહિત્યનુ જે વાણી વાહન છે-તેને 'ડિગળ' કહેનામા આવે છે તેમા જે બે પડે છે તે શુદ્ધ સમ્પરબે છે રાજસ્થાની ડિગળ ઉપર સોરઠંની વિશિષ્ટ લાપાલાત્ય પડી સોનં તો અનેક પરિવ્રમણથીલ કુળો, વશો અને પશુપાત્ર જાતિઓની મિથનભોમ કહેરાય મૂળ જે ડિગળ, તે ચારણ-વાણીએ તેથી જ કરીને અહીં આવી સિધી, કચ્છી ઇત્યાદિ ખોરીના રંગો ધર્મ માડા ત્રણ દિશાએ ફરતી સાગમ્પાળને કારણે સોરઠંમા ઊતરી આવનાર અને વિદ્ય લોકોની લાપાઓના પુટ ઉપર પુટ ચડ્યા, એટલે મૂળ રાજસ્થાની ડિગળ ડહાં પાતળુ પડ્યુ, કાષ્ઠક મોકળુ બન્યુ, કાષ્ઠ નિરાળુ નિજત્વ પણ પામ્યુ ઉદાહરણ આગળ આવશે

ડિંગળ એટલે શું ?

‘ડિંગળ’ એ શબ્દ સાંભળનાં જ કેક વિદ્વાનોનાં ભવાં ચડે

છે. ડિંગળ જેવી ટાઈ વાણી હોઈ શકે ખરી ?

ડિંગળની હાંસી ડિંગળ તો ઝડમકીઆ ચારણી જોડકણાંની

કૃત્રિમ એક કુકાવ્ય-રીતિ છે, વગેરે વગેરે

વિશેષણો વપરાય છે. એક બાલુ જુઓ તો ભાવનગરમાં સાહિત્ય પરિષદનું અધિવેશન થયું અને એક ચારણને મુળેથી—

‘ઘણુ રવ પટ ફરર ધરર પદ ધૂવર

‘રંગભર સુદર શ્યામ રમે

‘જ્ય રંગભર સુદર શ્યામ રમે’

એવા ચારણ સાધુના રમ્યા છંદ-ત્રોપ ગઢૂડયા અને સાક્ષરો સુદાં ચિત્રા-મણમાં આલેખાઈ ગયા, તે રાતથી માંડી આજ વીસેક વર્ષોના વચગાળામાં ગુજરાતને ગામે નગરે રડયાખડયા ચારણોના પ્રમત્ત કંઠમાંથી પડતા કાવ્ય-ધોધ ઓતાસમૂહને પ્લાવિત કરી મૂકતા જોવાય છે, અને શબ્દાર્થે અગમ છતાં એ વાણી એના નાદ દ્વારાજ મૂર્તિઓ ખડી કરી રહી છે, ત્યારેખીજ બાલુ કાગળ પર છપાતી એની એજ ચારણ-વાણી કૃત્રિમ અને અર્થહીન શબ્દરચના તરીકે ફણાઈ રહી છે. વ્યાકરણના નિયમો એની સામે હસે છે, અલંકારનું શાસ્ત્ર એની વિડમ્બના કરે છે, સુપ્રમાણતાની સાન એનાથી અળગી ભાગે છે. આ ડિંગળ શું છે ?

એક વર્ગ કહે છે કે ચાગળની એ વાણીમા અધૂર્ણપૂર્ણ વર્ણનો
અર્થાત ડિગેડિગ આવે છે માટે એ ડિગળ

ડિગળની કહેવાય છે તો ખીજો વર્ગ બોલે છે કે
વ્યાખ્યાઓ નહિ, 'ડિગ' રાખ્તો અર્થ રાજધાનમા
'ભિયો' એવો થાય છે અને એમા પ્રયોગેશ

શબ્દો ઉચ્ચ સ્વરથી ઉચ્ચરાતા હોવાને કારણે એવાની ડિગલ કહેવાય છે

રાજધાનના એક પારગત ચારણુ વિદ્વાનને મતે ડિગળ એ ડિહ
ધાતુ પડી આવેન છે, પણ 'ગળ' નામનો ઘાઘ સરકૃત પ્રત્યય
એમના જાણવામા નથી તો ખીજા વિદ્વાન બોલે છે કે ડિગળ આદિ
શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ મરકૃતમાની સોધનાની આ આ તજ ખૂરી છે જે
કોઈ રાખ્તો સબધ મરકૃતના ઘાઘ ગળદ માથે નથી ગેમતો તો
આપણે જળ વ્હીની એવો મબધ બેમાડવાની કાગિગ કરીએ
છીએ મારી જેમ દાગ (ડાધ) જેવા અમરકૃત શબ્દ પરવી દાગન
(ડાધાનાળુ) એવું સ્વચ્છ બધાયું છે તે જ રીતે 'ડિગ' પરથી
'ડિગળ' થયું હશે જેમ દાગ મરકૃત ગળદ નથી તેમ 'ડિગ'ને પણ
સરકૃત મળે તેનાની જરૂર નથી (૫ મોતીનાન મેનારિયા એમ
એ C ૫પુર)

૩. ટેનીરીના મતાનુમાર ડિગળ શબ્દનો અમન અર્થ 'અનિ
યમિત અથવા 'ગમાર' (ગ્રામ્ય) થાય છે મજલાયા વિશુદ્ધ અને
સાહિત્યવાન્નના નિરમાનુમાર કામ કરતી હતી તેનાથી નિવડે ડિગળ આ
ખાતમા અનિયમિત હતી તેમજ કાલુથી એવું એવું નામ પડ્યું

૩. ૬ પ્રમાણ માત્રીતુ કથન છે કે રાઝમા આ ભાપાલુ નામ
'ડગળ' તુ પચુ પડી પિગળ શબ્દની માથે પ્રાપ્ત મેળવરા ખાતર
ડગળુ ડિગળ બની ગયું

થી ગળગળ એજા નામના ગળધાની વિદ્વાનને મતે ૬ અક્ષર

ડિંગળ સાહિત્યમાં વધુ વાર વપગતો હોવાને કારણે એ ‘ડ’ ના પ્રાધાન્ય તેમજ બાહ્યની દૃષ્ટિથીજ ધિંગળ સાથેના સામ્યને ખાતર એ ભાષાનું નામ ‘ડિંગળ’ પડ્યું. એ કહે છે કે બિહારી જેમ લકાગ-પ્રધાન ભાષા છે તેમ ડિંગળ કદાર-પ્રધાન વાળી છે.

શ્રી પુરુષોત્તમદાસ સ્વામી નામના વિદ્વાનના મતે ડિમ (ડમર) અને ગળ (ગળું) એ એ શબ્દોનો બનેલ ડિંગળ શબ્દ છે જેમાં ગળું ડમર પેડે ગાળે છે અને ડમરની માફક વીરસોજાસક થોપ કરે છે તેવી ગળામાંથી નીકળતી ભાષા તે ‘ડિંગળ’. ડિંગળ ભાષામાં આવી ડમર-થોપવાળી ઉત્સાહવર્ધક, રોમાંચક, વીરસોત્તેજક કવિતાની પ્રચુરતા છે એટલે એ ડિંગળ નામે પ્રસિદ્ધ પામી.

રાજસ્થાનમાં એક એવો પણ પ્રસિદ્ધ મત છે કે ડિંગળની મૂળ વ્યુત્પત્તિ ડિંગ + ગળ એમ છે. ડિંગ એટલે બાળક, અને ગળ એટલે ગળું=ડિલગળ (જે પાછળથી ડિંગળ બની ગયો.) અર્થાત બાળકની વાણી પ્રાકૃત જેમ બાળભાષા કહેવાય છે તેજ પ્રકારે રાજસ્થાનની આ ગિરુવયની કાવ્યભાષા ડિંગળ કહેવાઈ

શ્રી શુભકર્ણ બન્દીનાનજી કવિયા એમ. એ. એલ એલ બી (બાસનો મારવાડ) કહે છે કે ‘અપભ્રંશ-કાળ પછીની રાજસ્થાની લોકભાષા ડિંગલ ભાષા જ રહી છે પુરાણી હિન્દી સાથે બહુજ મળતી એ ડિંગળની ઉત્પત્તિ જ અપભ્રંશમાંથી છે. મારે મતે ડિંગલ ભાષાનું ડિંગલ એવું નામ, એ જે પ્રદેશમાં પ્રવર્તમાન હતી તે પ્રદેશના નામ પરથી નહિ પણ એની તેમજ એની કવિતાની ઉચ્ચારણુરૂલી પરથી પડ્યું છે. વીરસપ્રધાન હોવાને કારણે ડિંગલ કાવ્ય ઉચ્ચ સ્વરે લલકારાય છે. મારા મત પ્રમાણે ડિંગલ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ‘ઢીઢ વિહાયસા ગતૌ’ પરથી છે, અર્થાત ઉચ્ચ સ્વરે બોલાતી ભાષા.’ (ચારણ ત્રિમાસિક: વર્ષ ૩ અક ૧)

અનુમાનો અને ડહપનાઓ પર અનનબેના આ તમામ મતોને દૂર મૂકીને એનું જ કહેવું ગનીમત થશે કે મૂળ જે પશ્ચિમી હિન્દુ-સ્તાની ગજરથાની ભાષા, તેને જ અમુ- પશ્ચિમિયતિઓની પ્રેરણાથી અમુ- વિરિષ્ઠ મગેડો મળ્યા કે, એટલે કે હિ ગળ એ પ્રાચીન નૃદી ભાષા કે બોલી નથી પણ એક ચોક્કમ છટાવાળી શૈલી-બાની છે કા-અનિરૂપણ-પદ્ધતિ છે ભાષા તરીકે તો એ તત્ત્વતઃ પ્રાચીન ગજરથાની જ હતી, તે નાત નિશ બનાવના મૂળ પશ્ચિમી રાજરથાનીના જ બેડા મૂળ તપાસીએ

‘ પ્રાચીન અપભ્રંશ ભાષાની જ્યેષ્ઠ બેળી ’ ગણાવી આ પ્રાચીન અપભ્રંશની રાજરથાનીને નિમે જાણીતા રાજરથાની જ્યેષ્ઠ પુત્રી મગેડો અને પડિત થી નરૈતમદામ ગામી પ્રેમ એ (મિલાની પાંચાળી કાનેજના

પ્રાધ્યાપક) કહે છે—

‘ રાજરથાની ઉત્તર ભાગતની વનમાન દેશભાષાઓમા મોંઘી પ્રાચીન છે પ્રે અપભ્રંશની જ્યેષ્ઠ પુત્રી છે અપભ્રંશગણમા માહિત્વિક ક્રિયાશીનતાનું કેન્દ્ર મુખ્યત્વે પશ્ચિમ ભારત જ હતું અપભ્રંશના અધિકાગ્ર માહિત્યની રચના આજ પ્રત્યેમા થઈ એ કારણે આલીની અપભ્રંશ ભાષા સમગ્ર દેશની માહિત્યિક ભાષા હતી એ કાળે અપભ્રંશના બિન્ન બિન્ન બોલી-સ્વરૂપો બોતનાનાળી પ્રભાઓની માહિત્યિક ભાષા જ પશ્ચિમી અપભ્રંશ હતી એમ થવાનું એમ કાગળુ આ પણ હતું વેદમતાવનળી વિદ્વાનો પોતાની મરફૂત ભાષામા જ મગ્ન હતા,—એમની તમામ માહિત્ય ચના મગ્નતામા જ થતી હતી,—જનતાની બોલચાલની ભાષામા માહિત્ય ચના કગાની એમણે કરી પગવાજ ન કરી એ તક ધ્યાન ગવાળા મુખ્યત્વે જન વિદ્વાનો જ હતા, તે જોતેનું પ્રજુલ વિશેષે કરીને પશ્ચિમ ભાગતવર્ષમા જ હતું.

‘અપભ્રંશનો વિકાસ વિક્રમની પ્રારંભિક સદીઓમાં થયો. x x x શરૂમાં લગભગ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં એક જ ભાષા સાધારણ પ્રાંતીય ભેદો સાથે બોલાતી હતી પણ હર્ષવર્ધનની પછી સમસ્ત ભારતવર્ષની રાજનૈતિક એકતા છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ, દેશ નાના નાના રાજ્યોમાં વહેંચાઈ ગયો, આંતરપ્રાંતીય આવાગમન ધીરે ધીરે ઓછું થતું ચાલ્યું, પરિણામે આંતર-સંબંધ તૂટતો ગયો. એટલે જ બોલચાલની ભાષાઓમાં પ્રાંત-ભેદો પડ્યા. ધીમે ધીમે એ ભેદ મજબૂત બનતાં વર્તમાન દેશભાષાઓનો આરંભ થયો.

‘આ રીતની અપભ્રંશને આપણે બે ભાગમાં વહેંચી શકીએ (૧) પૂર્વકાલીન અપભ્રંશ અને (૨) ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશ.

આ ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશને વિદ્વાનોએ ઉત્તરકાલીન પુરાણી હિન્દી, જૂની ગુજરાતી, અને પુરાણી અપભ્રંશ રાજસ્થાની એવાં નામ આપેલ છે. આ નામ પ્રાંતીય વૈમનસ્યને કારણે ઊભાં થયાં છે.

માટે મારી સમજ પ્રમાણે તો આ ભાષાને આવું કાંઈ પણ નામ ન દેતાં એને ‘લોકભાષા અથવા ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશ ભાષા’ કહીને જ ઓળખાવવી એ બહેતર છે.

‘આ ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશનું’ વિકસિત સ્વરૂપ જૂની રાજસ્થાની છે. તેનું ક્ષેત્ર ગુજરાતથી લઈ પ્રયાગ મંડળ સુધી પહોંચતું હતું. બોલચાલની ભાષામાં ધીરે ધીરે લિન્નતા વધતી ગઈ, પણ સાહિત્યની ભાષા તો બહુ કાળ સુધી આ પ્રાચીન રાજસ્થાની જ રહી, જેમાંથી જ પ્રજાભાષા, ગુજગતી તેમજ આધુનિક રાજસ્થાની ભાષાનો વિકાસ થયો છે પંજાબી તેમ જ ખડી બોલીના નિર્માણમાં પણ આનો જ મુખ્ય ફાળો છે.

‘આવી રાજસ્થાનીના એક સાહિત્ય-સ્વરૂપનું નામ ડિગળ ફટલાક વિદ્વાનો એને ચાચુ-લાટોએ ધડી કાઢેલી કૃત્રિમ ભાષા કહે છે તે

કથન બ્રાતિપૂર્ણ છે ડિગળ એક પ્રાચીન
 ડિગળ કાવ્યભાષા છે કે જે બોલચાલની ભાષાથી
 બોલાતી હતી શરૂઆતમાં જુદી નહોતી પણ ઉત્તર-અપ-
 ભ્રમ કાળ બાદ બ્યારે રાજસ્થાનીનો સ્વતંત્ર

વિકાસ થવા લાગ્યો ત્યારે ‘કન્નડ,’ ‘કન્નડ,’ આદિ શબ્દો બોલચાલની રાજસ્થાનીમાં ‘કાન્ન’ કામ’ વગેરે બની ગયા, પણ કન્નડ અને કન્નડ વગેરે પ્રયોગોની દ્રષ્ટિથી ભાષામાં તે બોલચાલની રહી ડિગળ દ્રષ્ટિથી મુખ્યત્વે વીરસાત્મક છે દ્વિત અને સમુક્ત વર્ણોવાળા શબ્દોના પ્રયોગ વડે વીરસાત્મકી ઓળખ ગુણની વ્યવસ્થામાં મોટી મદદ મળે છે એ કારણે એનું ડિગળ કવિતામાં પ્રદાન રસભાવિત હતું બોલચાલની રાજસ્થાનીમાં પણ કાવ્યરચના થતી, એમાંથી એના શબ્દોના પ્રયોગ ધીરે ધીરે ઓછા થતા ગયે, પણ વીરસાત્મક ડિગળ દ્રષ્ટિમાં એના ઉપયોગની પ્રતિ ઉત્તરોત્તર વધતી ગઈ, તે એટલે સુધી કે પછી તે શબ્દોને દ્વિત અને સમુક્ત વર્ણોવાળા બનાવી લેના માટે જાણીમુજીને એની ઉપાલ ક્રિયા થતા લાગી ઉપરાંત અનાવરણક અનુસારો પણ ઉમેરાયા એ પ્રારે ધીરે ધીરે બોલ ચાલની રાજસ્થાનીથી એ દૂર પડતી ગઈ

‘પણ દ્વિત અને સમુક્ત વર્ણો તેમજ અનાવરણક અનુસારો એ ત્રણના પ્રચુર કૃત્રિમ પ્રયોગોથી કૃત્રિમ બની ગયેલી આ ડિગળ ઉપર ઉત્તરમાં એ- ઉપકારક અમર ચાલુ બોલચાલની રાજસ્થાની બોલીની પડી તેને પરિણામે ડિગળ રમતક્રમ પર પ્રહાર પડ્યો ડિગળ ફરી એકનાર સોદામણી વાણી બની (‘રાજસ્થાનના કુદા’ની પ્રસ્તાવના)

શ્રી નરોત્તમદાસ સ્વામીએ શોધેલાં છેક ઔદમી સદીની ડિંગળ-
ગ્યનાનાં દૃષ્ટાંતો મોબ્દ છે. તેમાં રોકોડ રાણા
ડિંગળના બૂના રણુમલ્લની, મુઝિમ આદમજો સામેની વીરતાને
નમૂના ખિરદાવતો 'રણુમલ્લ છંદ' દાખલો દેવાને
પૂરતો છે-

કાકી બૂછ બીછ મેચ મલ્લ મોલ્લા મુગ્ગી,
ચમકિ ચલ્લિ રણુમલ્લ, મલ્લ ફેરિ સગરિ
ધમકિ ધાર છોડિ ધાન છોડિ ધાટિ ધગ્ગા
પરકિ વાટિ પકડંત મારિ મીર મક્રાલ.

એથી પણ આગળ સં. ૧૨૪૧માં જતાં સોમપ્રભાચાર્યના 'કુમા-
રપાલ-પ્રતિબોધ' નામે ગ્રંથમાં ડિંગળનો પૂર્વાભાસ મળે છે-

ગયણ-મગ્ગ-સલગ્ગ લોલ-કલ્લોલ-પરંપર
શિલ્લરણુકર-નક-ચક-ચંકમણુ- દુલંકર
લુલ્લલંત ગુરુ-પુચ્છ-મચ્છ-રિછાણિ-નિરતર
વિજસમાણુ-નળા-જડાળ-વડવાનળ-દુતર
આવત-સયાચલુ જલહિ લહુ ગોપહિ નિંવ તે નિત્યરહિ
નીસેસ-વસન-ગણુ નિહવણુ, પાસનાહુ ને સસરહિ.

અંદે ખારોટના 'પૃથુરાજ રાસો' ની મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ
આપેલી વાનગી આપણે જોઈ ગયા તેમ પૂરવાર કરે છે કે ડિંગળ કૃત્રિમ
નહિ પણ અપભ્રંશ પ્રાકૃતની સીધી વારસદાર જીવતી કાવ્યખાની હતી.

ડિંગળ સાહિત્યને એતું નિરાળું સ્વતંત્ર પોગલ પણ છે. એના
કાવ્યશાસ્ત્રના કડક નિયમો છે. એની પદ-

ડિંગળ-ગ્રંથની
સ્પર્ધા

રચનાએને મુખ્યત્વે 'ગીત' કહે છે. ગીત
નામ બ્રામક છે. એ ગાઈ શકાતું નથી,
એનો recital-પાઠ જ થાય છે. એના છંદો
પણ નિરાળા હોય છે. ગીતોનાં નામ જગહું, સપાખરું, સિંહચલું,

વગેરે એના ૮૪ પ્રકાર છે રાજ્યચાની ડિગળ સાહિત્યની આ ગદ્ય રચનાઓનો મગ્ન હવેનામા આવે તો ઘણી મોટી સખ્યા થના જાય

આ છુટી સાહિત્યક્ષેત્ર પર આ ડિગળ-કાવ્યપ્રકાર અને પ્રગ્ભાષા-કાવ્યપ્રકાર, એ બેને વચ્ચે સ્પર્ધા ચાલી આવી છે ડિગળ વાણીમા ક્રોમલતાનું તત્વ કમતી હોઈને એની ગણતરી વીરે ધીરે ગ્રામ્યતામા ખપના નાગી, ને નજરિવા શિષ્ટ ગણાતી થઈ ડિગળ-વાણી કથનાગ કવિઓ ગામ-માનમા નીચે ને નીચે ઊતરતા ગયા, તે છતાં રાજ પૂતાના-મૌરાષ્ટ્ર વચ્ચે ચૈકાઓ સુધી કતા મધ ચાની રહેતી ચારણોની વણુગરે જૂના ડિગળી પદો માચવી લીધા, પ્રચરતા ને પાખાળા કીધા, ઇતિહાસ-સ્તાવોને તેમજ આખ્યાયિ-ઓને એ પ્રકાર લાનનો કીવો રોનક ને રમૂજ, બગ અને મમકટાક્ષ, વીર મ અને ભક્તિમ્મ, એ બધા રસોને ડિગળના મરોડો નજવાણી જેવા જ લાગ્યા

પાડિત્યદષ્ટિએ ચાહે તેજી મપત્તિનાન સાહિત્ય-વાણી પણ સાધારણ યોનચાલની ભાષાથી વેગળી પડી જતા જે દરિયાને પામે

છે તેજ દગા ચારણી નાણીના આ નિભાગ

બોલચાલની પણ બેટી તેમની પણ પડિતાઈ થોડા નજ

ભાષાથી વેગળે રજનાડામા સ્પર્ધાની ને અટોલાનની નરતુ

માર્ગે બની, તે પછી તો રાજનાડામા પણ ન

યોમાતા ચારણોના ચોપડા વગેરે હસ્તપ્રતોમા

ડિગળ ઉધમ ખાતી બની આજે એ હમરો વૃતિઓનો ઝાઝોજ નીકળી

ગથો છે લાચેજ ગાઇ એને કાને ધરે જે, સામાય જનતાને માટે

એ તુબડીમા કાકગ જરોજર થઇ ગઇ, તેમ આજનો પડિત મમાજ

એની ઉપેક્ષા કરતો બન્યો, તેનું ખીજે છોડે એ કાન્યુ છે કે આપણા

વતમાન પાડિત્યનું ભાષાજ્ઞાન દૂરકલડોળિયુ બન્યું હોઈ તેમને દુબોધ

લાગતી ધણી ન્હાઓને તેઓ ન-નમી અથવા ગમાડ ગણે છે એનો દાખવો

રાણકદેવી રા' ખેંગારના દુહા પર સ્વ. સાબર નગસિંહરાવભાઈએ કરેલા વિવેચનમાંથી જડે છે આ રચા એ દોહા:

રા' ખેંગારને હણીને પાટણનો સિદ્ધરાજ જયસિંહ ખેંગારની રાણી રાણકને પાટણ તરફ લઈ જાય છે ત્યારે રાણક પતિના ઘોડાને, જંગલના સાબરને, ગઢ ગિરનારને વગેરેને માર્ગે જોઈ જોઈને સંબોધતી વિલાપ કરે છે.

તન્વરીઆ તોખાર, હૈયું ન ફાટયું હસલા;

મરતા રા'ખેંગાર, ગામતરું ગુજરાતનાં.

[હે ચપળ ઘોડા ! હે હંસલા ઘોડા ! તારું હૈયું કેમ નથી ફાટતું ? તારો ચડનાર રા' ખેંગાર મરતાં મારે ગુજરાતની-પાટણની મુસાફરી કરવી પડે છે.]

રે સાબર શીગાળ (એક દી') અમેય શીગાળાં હતાં;

મરતા રા'ખેંગાર. ભવના ભીલાં યહ રહ્યા.

[હે ઊંચાં ઊભાં શીગડાંવાળા સાબર ! તારી જેમ હું પણ એક દિવસ, જ્યારે મારો રક્ષણહાર પિયુ ખેંગાર છવતો હતો ત્યારે, શીગાળી અર્થાત ગૌરવવાંતી, ગર્વભરી હતી. પણ મારો રા'ખેંગાર મરતાં હું પણ જન્મારાભરતી ઢળેલાં શીંગવાળી (ઉતરેલા દર્પ વાળી) બની ગઈ.

ખાણ પાટણ દેશ, નિસે પટોળાં નીપજે,

વારં સોરઠ દેશ, (ભલે) લાખેણી મળે લોખંડી.

[પાટણમાં ભલે સુંદર પટોળાં પેદા થતાં, એ જલ્દી જાળે. હું તો વારી જઈ છું મારા સોરઠ દેશ માથે, કે જ્યાં મને લાખેણી (મહામૂલ્યવતી) કામળીતું ઓઢણું મળી રહે છે.]

સ્વામી ઉઠા સેન લે, ખડગ ધરો ખેંગાર,

છત્રપતિએ છાપ્યો, ગઢ જૂનો ગિરનાર.

‘કવિતા-પ્રવેશ મા મુદ્રાએના મે દુહાનુ વિવ જુ કરતા મનોમુકુર
ભા ૨ મા (પાના ૨૭-૫૫) એ ન મિલકતવ લખે છે—

‘ગામતગ’ શબ્દનો અર્થ પ્રમુદ્ધાએ કોરામા કે દીધામા મતાએ
જણાવે નથી.

‘ત રવિા=ને’, પાના ૧૦ દર્શે ?

‘દમનો=પોતાનુ વિશેષ નામ દર્શે ?’

‘ભવના બીવાનો શો અથ દર્શે ?

‘છાપ્પો=મેથો એમ દુ ધારુ છુ’

‘વોજડીનો અથ નહી કરા માટે એ ને પ્રચુર વિહતાયુક્ત
પ્રમાણો આપરા પડ્યા છે કવિતા-પ્રમુદ્ધા મ પા કાએ—

૨ થે ૬૩૬ મુદ્રા, ૧૫૫ અંગે ૬૮
‘નુરો પદોના વાગ્યો! લેખ અલગે ૬૪

એ દુહાના અથની મમજ્ઞમા વાગેન જગતને મનોદપ્પે
પ્રમુદ્ધ કરીને માગા અર્થ પડે આન્યા પડી પળ એ ને એમ દર્શુ
પાપુ છે કે ‘કાલિવાવાના માલિનગાર કાદો પળ વોજડીનો ખરો
અથ જણાવે દાવો નેમએ

આ વિવ જુ જનાવે કે માનાન્ય થ યુ મોલીના કુખેથી પળ
આપને વેગા પડી તા જના જો જેના અર્થો જેમાલમા કવિ
પ્રાણવામ કરીને જગ માણી મમજ્ઞ પર
અવલી મારો આપના એ જેના મમથ રીતમ પો પળ
પળ ગુમાન્યા આપણી પાડ નદોના જેના પાણીએ આ
દુહાને ના માલુ અર્થો ક નાગ માણસેની
સરે ખજાર લરી પડી આ દુહાની વાગ્યે તો પડી જુદી મિલક
મિલક પડુ નહી દર્શી અને પ્રચલિત છે જનમજ્ઞમા જે વાગ્યે

પ્રચલિત હતી અને અદ્યપિ પર્યંત પ્રચલિત છે, તેનો જાણકાર કોઈ પણ સામાન્ય માણસ કહી શકે કે ‘ગામતંગ’ એટલે એક ગામથી બીજા ગામ પ્રવાસ; ને પડિત હોય તો ભાષાજ્ઞાનથી પણ કહી શકે કે ગામતરા=ગ્રામાન્તર (સં)

તરવરિયો, તરવરાટ વગેરે શબ્દો તો તદ્દન ચલણી છે. એમાં આટલી મૂંઝવણ કેમ આવી ? હંસલો એ થોડાની ઊંચી ઓલાટું વિશેષ નામ છે તે તો સર્વવિદિત છે. ભવનાં બીજાં : હવે ‘બીડીઓ’ એ પશુપાત્રક ખેડુ કામમાં રોજી દે ચલણી શબ્દ છે બીડીઓ બળદ, એટલે જેના શીંગડા ધૃત્વી તરફ ઢળી વળી ગયા હોય તેવો બળદ. એવા શીંગવાળા બળદને માટે તળપદ કાઠિયાવાડમાં જ નહિ પણ ગુજરાતભરમાં આ વગર બીજો શબ્દ સંભવિત નથી. શું ગુજરાતી સાક્ષરપણું ગુજરાતના ૮૦ ટકા ખેડુ-સમૂહથી પણ એટલું વેગળું ચાલ્યું ગયું, કે ‘બીજાં’ શબ્દમાં શંકા પડી ? ગણી રાણક ઉચ્ચશીંગા સાબરને નિહાળી પોતાને માટે લક્ષણાયુક્ત ‘શીંગાળા’ એવું વિશેષણ વાપરે છે તે કોઈ પણ કાવ્ય-રસના ભર્મજ્ઞને પકડવું મુશ્કેલ ન પડે, અને ‘શીંગાળા’નો સમાવડ પ્રતિશબ્દ જ ‘ભવનાં બીજાં’માં આવતો હોવો જોઈએ એ તો કાવ્યના સમજીને માટે સાવ સાદો તર્ક છે. એટલે લોકભાષા ન જાણનાર પણ જે સાચા કાવ્યરસજ્ઞ હોય તો ગોટાળે ન ચડે. ‘છાઈઓ’ એટલે ઘેર્યો એ તો ગુજરાતની છોકરી પણ કહી શકે.

‘લોખંડી’ તો આજે પણ કાઠિની ચારણ્યો, ભરવાડ્યો વગેરે ગરમ ઓઢણાં ઓઢનાર સ્ત્રીસમાજને અંગે જાણીતો શબ્દ છે. વ્યુત્પત્તિને હિસાબે પણ લોમપટ્ટી એકદમ સૂઝે તેવો મૂળ સંસ્કૃત શબ્દ છે.

આમ બેઉ પક્ષે-ચારણપક્ષે તેમજ આધુનિકોને પક્ષે-જે સામાન્ય બોલચાલની ભાષાથી વેગળાપણાનો ગંભીર દોષ થયો, તેના પરિણામે સાહિત્યને મોટી હાનિ પહોંચી.

છદોખદ લાખા કાવ્યો

મો કને જેમ ગાથાની ચાલો પોતાલુ પિપર રહે છે, તેમ મોરકા ચાણી માહિત્યનુ પિપર ગાથાની લાખા વીગ્ઠાવ્યો ચાણી માહિત્ય ગણાય ડિગ્ઠ-કવિતાની પ્રોત્ત સો ડે ગાથાન પાસેથી જ અપનાવી છે વિદ્વાતા પણ તેમની જ અહીં સ્વીકાર છે એટલે પહેલાં તે આપણે ગાથાની ચાણી માહિત્યનો ઠાઠો પરિચય કરી લેવો રહે છે ત્યાંના રિવેચાએ રાજસ્થાની ચાણી-માહિત્યના બે પ્રકારો પાડે છે એક ડિગ્ઠ માહિત્ય ખીત્રુ સાધારણ બોનીલુ માહિત્ય ડિગ્ઠમા (૧) વીગ્ઠ-પ્રગસ્તિના સુગંધ ના થો, (૨) પુરાણો રાત્રોને આધારે ચાલેના પ્રભુનીનાના તેમ જ ભક્તિના આખ્યાન કાવ્યો, અને નાના નાના ગિતિયલુ 'ગીતો' (જે વગ્નુત ગેય ગીતો નથી તે સ્પષ્ટીકલુ આગળ રહ્યું છે)

આ વીગ્ઠ-પ્રગસ્તિના તેમજ પ્રભુરિપય-દીર્ઘકાવ્યો (મહાકાવ્યો તરીકે શાસ્ત્રે) માં એની ગુણવત્તા માટે સુરિખ્યાત આટલા છે—

શ્રીપરવૃત્ત ગુણમય છે ત્યનામળ મનત ૧૬૫૪ આમ પામ્નેના જેમા દિગ્ઠા ડોડ રાણા લુમ્બે પાટલુના સૂબેદાર જદ-રખા પર મેજવેન વિજયની વીગ્ઠી નણનાઈ છે

ચારણ મૂળે નાગરાજેત કૃત રાઉ જનતમી-રઉ છંદ (રાવ
જેતસિંહનો છંદ) : રચનાકાળ સ. ૧૬૫૧
રાજ જેતસીનો આસપાસ આમા હુમાયુન પાદશાહના બાંધવ
છંદ કામરાને બિટાનેર પર આક્રમણ કર્યું અને ગવ
જેતસીને હાથે હાર ખાધી તેનું પ્રૌદ અને
તેજસ્વી વાણીમા વર્ણન છે. ચારણી છંદ પાંધડી (પદ્ધરી)માં વિક્રમ-
શીલ પગલે વહેતી એની કાવ્યવાણીનો એક જ દુકડો નિહાળીએ-

ઋપાએ હસમિમ હાલમ પયાળ,
ફડફડ નાગ ફાટઈ કુણાળ
રાયા-રાઉ ઉપરિ અસુર-રાધ
જળરાણે નાણ મેલી મનમ
પુડ સાતમ ધૂનિય ખલંગ-પામ
નાગીન્દ નાચિ નોખતિ નિહામ
ઝૂઝારા આગી ખિજમ જળ
મુરસાહલ નાણે નખત-માળ
પતિસાહ-સેન દીવી પદિખખ
હરિયણ કિરિ આવમ અંતરિખખ
રેવત ખેડી અઉ પહુર રાતિ
પતિસાહ-સેન દૂકા પ્રજાતિ.

અર્થ-એ વિરાટ પાતશાહ-સેનાના પગ વડે પાતાળ હયમચી ગયુ.

શેષનાગ ફડફડયા ને એની ફેણ કાઢી ગમ.

રાય-રાવ (જેતસી) ઉપર અસુર-રાય પાદશાહ ચરયા એ તો નાણે કે
જળરાણે (સાગરે) મરનદ મેલી

ઋપા જ પદ્ધરી છંદ, સૈન્ય-સચાલનના વર્ણનને માટે, નાદ-દૃષ્ટિએ એટલો
બધો બાધખેસતો છે કે એને લલકારતી વેળા જળાન પર નાણે કે કટકની
દૃષ્ટિ ચાલે છે. એ છંદનો આવોજ સફળ પ્રયોગ, છેક સં ૧૯૩૨માં એટલે
કે ત્રણ સૈકા બાદ, સૌરાષ્ટ્રના બારોટ વજમાલજી પરબતજી મેહેરજીએ 'વીમા-

ધોળના પદાપાવથી સાતે પૂરી-પ પ્રજ્યા નોળતો અને નિશાનોના
પાવથી નાગે દો (પરતો) ના-યા. પ્રચટ અગ્નિ-ઝાગો પ્રજાવણી ભણે
નરજમાળસગરી

લેવું લેવું અતીશુભા યાને કેમ ભણે અવગુ દોય તેમ, રાખિના
આરે પ્રદર ધોળ દાહતુ પાટ્યાદ-ઝેય પ્રભાતે નજરે પરધુ,

વિવાસ નામના ભમનમરના ભમ વીભાલના આપણે રચેલા યુવક અનિદાસિક
આજ્ઞાધાન્યમા કયો ૭ તેનો નમૂનો—

કર દલે મેળ સાદળ કટક
અપ્રતિવ દોય લાગા અટક
લેવાડ રે પારકા લેય
કર ઠી સહે ન ફુસરો કોય
કરજક એક દેમરસ કેક
ઉકરો પ્રભજ પેદળ અનેક
બજતી ઉક- જી અજ ઘેસ
કરમી અજ આમ કમેસ
પાખડા જરૂર કરિયા ખમજ
અવિધા અમસ ઉમળા ઉતમ
આજના નળ લિવરે આવ
મેરજ સદ બુના મળુય

અર્થ-કલ્પનો મેળ કરીને પ્રદેવજ ભણે દાસ્યા મેઠ અપ્રિયનિધો
અપ્રતિવ ન-યા

પાખા દેવજ ન દેવ એ તે ભાવે કેલ ન કરી શકે કેલય દેમર
(પે.કા) પા મેલ, કેલય પેલ

અથ પા બ-ની કરિયે અ' ૨ કલ્પમીને વર- (સમાજ) રમેરે
અમુલો કમેસ

જમને (પે. ને) દલ કરે ન ને અ' આપાદને અપ્રતિ દેવ તેમ
દગુ મ દેલ ૭

અ' ૩ પુણ્ય પ્રજાનજ એ મિથો અમુલો દગુ ન- ન

રગે રાતડો ૧મખખ ૨ચખખ ૩રગત્તં
 મહાકારનં ૩૫ ભૂપ ૪મસત્તં
 અલં વધેપલ..... ..સર્પહરં
 ગહીરં ગભીરં શરીર પગહરં
 ૬વદન્ન વશાળં વળી ઉવક્રરાળં
 કરાળં કધાળં મહાકાળ કાળં
 વરં માગવા કાલ વલીળા ઉવશેખી
 વડા દેવ આગે હુવો ૧૦નટ્ટવેખી
 કડચે ક્રિયાં ચંદન ચન્ન ક્રીધા
 બહુ બાહુ બાહુબધ ત્રાણ બંધા.
 ૧૧હિયે ૧૨હીડળે ૧૩દેવળા દેવહારં

x x x

વળી હેમમાળા વચાળે વરાળે
 વગત્તે પગે ધૂધરા ઘેર બાળે
 ૧૪ગણ ૧૫ગદ્ગ રાગં ભેરવ ગાયે
 ૧૬વેણા ૧૭ચંગ મૃદગ દેહો બળયે
 શેષકાર હોકાર નેકાર ચાહે
 ૧૮ચખે ૧૯ચાહણે દેવ દેવાધ ચાહે
 વહે વીરભદ્ર રુદ ૨૦પાવ વહે
 વર હે! વર હે! વરં હે! વર હે!

આ કાવ્ય પોતે પહેલાં કાંઈ રાગને કે માનવીને સંલગાવ્યું
 શંકરને સંલગાવ્યું નહિ. ઇનામ અકરામો કે લાખપસાવની
 લાલચો કવિનું દિલ ડગાવી શકી નહિ.
 ધસર બારોટે જેમ 'હરિરસ' કાવ્ય પહેલું પ્રભુને સંલગાવ્યું,

૧ મુખ ૨ ચક્ષુ ૩ રક્તિમઃ ગતી, ૩ધિરેભરી. ૪ મસ્ત ૫ ગૌર ૬ વદન
 ૭ વિક્રાળ. ૮ લીલા. ૯ વિશેષ ૧૦ નટવેશધારી ૧૧ હિયા પર, ૧૨ હુલે
 છે. ૧૩ ખેવડા, ૧૪ ગણ ૧૫ ગધર્વ ૧૬ વીણા. ૧૭ એક નતતું વાનિત્ર.
 ૧૮ આખથી. ૧૯ ભેવા ૨૦ પાય

તેમ કવિ હરદામજી મીંગણે પણ પહેલપહેલુ 'ભૂગીપુરાણ' ખુદ શકરને સભળાવનાની હઠ લીધી હોવાય કે કે શિવજી યોગી રૂપે કવિને અણમા મત્તા પોતે તેમને પહેલા છદો સભળાવ્યા પણ પહેલા નપુમે છઠ પૂરા થયે, 'પ્રભુએ ધૃત્તર ખવીય પાપ' એ પંક્તિથી ગર થઈને ગરના નૃત્યના વર્ણનના જે બાળીના સો

છતે કે તેઆજે પણ પ્રાંત માનની-૨૬ પાસે પૂગ વાચવાનો શાપ થયાતા એવી માન્યતા છે કે એ ભાગ વાચનાએ કવિ કા ચિત્તભ્રમને ભોગ બને કા એતીજી મરી જાવ! લાનનગર ગંગા વળેસિ રજીએ જેઠી ગઢવી પાસે પરાણે આ મો છઠ વચાવેના પછી ગઢવીના પત્ની ગૂજરી ગયેલા !

એ જ કવિના બીજા બે લાખા કાવ્યો 'જાળધર પુરાણ' અંગે 'મત્તા પગ અપ્રમદ છે

મારવાડમાથી આદી જિતરીને નનાગરના જાન ગાજળખમના સભા-વિ મનના સુપ્રમિદ્ધ ઈશ્વર બારોડે રચ્યા લાખા કાવ્યો પૈકી 'રશ્મિ' તો પ્રમદ છે, પણ દિનચાણુ નામે ફેનીની મૃતિવુ કાવ્ય હજી બદાર આપ્યું જાણ્યું નથી એ પણ જ જગીમા વચાવેલ ભાગે છે

મારવાડમાથી આવેના ગો - મહુ ગુજરાતના વાળોવડ ગામમા થઈ ગયા તેને ૪૦૦ જેટલા વર્ષ વીત્યા હોવાય કે એમના રચેના પૈકી અપ્રમદ પ્રયો સનતન (એ ખજોળખજોળ વિદ્યાનો કાવ્ય-પ્રય છે) ને બીજા ચોરીમ અસતાગના ચોરાસી જાનના ગીતો

કુખમા જઈ રમેના ફૂલા મૂવા એવી અપ્રમદ ચના 'કુખમ્બી-૬ થુ,' જે લાણુ કાવ્ય છે

માયા મૂનાદરતામે મનાના એમજેચેલુ લાણુ કાવ્ય 'નાગડમણ' પાણુપુરા મોતીમય થી હમીદાને પ્રમિદ્ધ ક્યું કે એમની માન-સવન પ્રમથકે સવન ૧ ૩૦ ની બનાવી કે

જેઠીભાઈ અને ગેણભાઈ નામના બે માફ ચારણો ભાવનગર
ઠાકાર શ્રી વખતસંગણની પાસે રહેતા. તેમની પામે વિદ્યાર્થીઓ
ડીગળશાસ્ત્ર ભણતા, જેમા રવ. પીંગળશી-
બે ભાઈઓ ભાઈના પિતા પાનાભાઈ (જસોવિલાસના
કર્તા) નામાંકિત વિદ્યાર્થી હતા. ભાવનગરનું
દશેરા પર્વ વખણાતું, ને એ પર્વ ઉપર દેશદેશાન્તરેથી જે ચારણો
આવતા તેમની વાણીને આ બેઉ ભાઈઓ ઝીઝી ઝીઝી લખી લેતા.
એવી વાણી (એકસો વર્ષ પૂર્વેની) આ બેઉ ચારણોએ લખેલી તેના
ચોપડા મોબૂદ છે. વીલા મહેકુ : ૨૨૫ વર્ષ પૂર્વે. રાહીદાસ મહેકુ :
૨૨૫ વર્ષ પૂર્વે. વીલા મહેકુ : ૧૭૫ વર્ષ પૂર્વે. તેમની લખેલી
થોડખંધ હસ્તપ્રતો મોબૂદ છે.

આ બધા ગ્રંથોની હસ્તપ્રતો ઉપરાત જીવણવિજય ગોરજી અને
એના શિષ્યોએ સવત ૧૮૪૦-૪૫માં લખેલી 'અવતાર ચરિત્ર'ની હસ્ત-
પ્રત, અઠીસો વર્ષ પૂર્વે લખેલી, મહાન વિદ્યાને
જૈન ગોરજી લગતા સંસ્કૃત રાજવલ્લભગ્રંથની હસ્તપ્રત,
કવિ કેશવદાસના 'ગસિકપ્રિયા' નામના ગ્રંથની
હસ્તપ્રતનાં છૂટા પાનાં વગેરે વગેરે પ્રચૂર લેખન સામગ્રી ચારણકવિ
શ્રી. ઠારણભાઈ મધુભાઈને ઘેર, ગામ પાટણામા (તાબે ભાવનગર) એક
ઓરડો ભરીને પડી છે.

કોઠ પાસે રાણેસર ગામના રામચંદ્ર મોડ નામે ચારણ કવિ તેનું
રચેલ 'રસપીંગળ' હજી અપ્રકટ છે. ડીગળી
ડિંગળનું પીંગળ કવિતમાં 'નાગપીંગળ' વધુમાં વધુ પ્રાચીન.
તે પછી 'હમીર પીંગળ' કચ્છ રાજકવિ હમીરજી
સ્તનુએ રચેલું, ૩૦૦ વર્ષ પર, તે અપ્રકટ છે.

લાગીદાસ મહેકુ : હળવદ તાબે ગોલાસણ ગામના એ ચારણ

૨૫૦ વર્ષ પર થઈ ગયા આજે પણ ગોવામણ તેના વસતે ખાય
જે તેમણે બે લાખા કાવ્યો ન્યા ૩ (૧)

ચાન્ણી 'એકાદશી માત્રમ' અને (૨) 'ઓખાદરણ'
ઓખાદરણ રાજ આરોમા પ્રેમાનદુ 'ઓખાદરણ' વાય
વાનુ વગભગ નિર્ણય ગણાય છે, કેમકે એમા
સગાં તરત સ્થાને જોઈ છે પણ લાગી મળ્યું 'ઓખાદરણ'
અત પ્રેમા છૂટકી મળતુ હતુ

'ઓખાદરણ માલજીવુ હોય તો ગનીઓ માનગુ, ઓધુ
નઈ।' એમ દબારો પોતાની ઈશીએને કહેતા

આપણો ખ્યાન એ છે કે ચાન્ણી કાવ્ય કેવળ વીરરમપ્રધાન
છે પણ એજે ભક્તિ, ગગાર, કમલ, નાત્ય ન્યા અન્ય તમામ
મોની એની કૃતિમા ચળના ટી ૩ તે
સાચા મૂલ્ય આપણને હતુ બહુ દેખાયુ નરી એના સુગાર,
નાગ-કમલ ભક્તિ, વાત્ય થ, કરણ વગેરે હરે રમમા
એકે જાણી તેમજ શાસ્ત્ર પ્રાની ધાગી
મળતુ, પ્રવચિત નહિ પણ પ્રમત અને જોનાના મરોરો છે
કામળ કે પ્રે કમિનાલુ મુખ્ય નિગાન જ અવેન્દ્રિય હા। ચિત્રો
આલેખવાતુ તેમજ અનસોમ પે। કરવાતુ છે 'નાગ-માર્ગ'મા
માયોજી મૂના માત જગોદો કૃષ્ણો જગાની જતાવના ૨
જુગીના આસ થકાર આપે ૩—

વિદ્યો નવે નાથ જોયો વહેલા
હુવા દારિવા પેન ગોપાળ દેલા
જગાડે જશેદા જૂનાર ભયો
મળીમદ મુખે નવે નવ માયો

ગીતમળ કૃતિ। કૃષ્ણ મધેન પોળના ગોકુળ-ગરી સ્નેહ તાયા
સ્નેહ છે ત્યારે જન—

સુગે શામ-આગમ્મ ઊભી સરેલી
હરેવા હરેવા હવેલી હવેલી
ભર્યો માગ સીદ્ધર મારગ્ગ બાળે
વહે શામળો વગ્ગ શેરી વિચાળે,

અર્થ-શ્યામનું આગમન માંભળીને સાહેલીઓ એને હરેવા (જેવા) હવેલીએ હવેલીએ ઊભી થઈ રહી છે. શેરીઓની વચ્ચે શામળો ચાલ્યા જાય છે ત્યારે માર્ગ સિંદૂરથી ભરાઈ ગયો હોય છે. (શું આ મેડી પરથી જોતી સાહેલીઓનાં નીચે ઝૂકતાં માથાંના સેંથામાંથી ?)

વહેલાર લેવાર પિંટાર વાળે
નવા નેહ સું દેહ ગોપી નિહાળે.
હરિ હો ! હરિ હો ! હરિ ઘેન હાકે
ઝગે ચડી નન્દકુમાર ઝાકે.

આહીરાણીઆં અખ્ખળા ઝૂળ આવે
ભગવાનને ઘેન ગોપી ભળાવે
છકે ખેવટે ગોવટે આય ઊભી
સંભાળી લિથો શામ મોરી મુરલ્લી

હુધ નદ રી ઘેન ગોવાળ દેળા
મિળે વાળવા જાણી શ્રી ગગ ભેળા
પરે નેર નીસાર આવે પ્રહલ્લે
ત્રિવેણી ઉલ્લસીય સામંદ્ર-તટે

અર્થ-વગ્ગની શેરી વચ્ચાળે પોતાની ઘેનુઓને હરિ હો હરિ હો શબ્દે હાકયે આવતા નંદકુમારના દેહને ઝરુખે ચડીને કેટલીક વગ્ગના-રીઓ નવા રનેહે નિહાળી રહી છે આહિરાણી-અનુપમ ઉપમા ઓનાં ટોળાં ઠેર ઠેરથી પોતાની ગાયો લાવીને ભગવાનને ભળાવે છે, કાષ્ઠક વળી નાકે ને ચાટે પોતાની ગાય લઇને ઊભી છે. અને કાષ્ઠક કહે છે કે હે શામ ! આ

મારી સુરલિને પણ સલાળી લ્યો આમ શેરીએ ગેરીથી ગાય-ટાળા
નદ-ધેનુઓમા મન્યા અને પછી ગોવાળોના લાગેલે ભમેના ગૌધ-
લુમાં એ બંધી ધેનુઓ ન્યારે બેગી થઈ ત્યારે કેમ જાણે નાની
નદીઓ ગગાને મળતી હોય, અને પછી એ ખવો ત્રિવેણી-પ્રવાહ
સમુદ્રને તટે ઠલવાઈ રહ્યો હોય એવું દ્રશ્ય બન્યું !

પછી યમુનાને તીરે ગોવાળીઆ અને કૃષ્ણની ગેડીદડાની મસ્ત રમત-

મકુ	ગરિયે	ગેહ	મેદાન	ધરી
થણ	ધુમ્મરી	ડમ્મરી	ફેર	ફેરી,
ઝિલે	આવતા	ઠલેટ	હેહ	ઝેરે
ફિરે	રામ	ચોટા	કરે	દોટ ફેરે
માઝી	આકડો	માઝિયા	ખેલ	માતો
રમે	સગ	ગોવાળિયા	રમ	રાતો
મિળે	ચોટ	સામોસમી	દો	માથે
દુધ	દુધમન્દા	તણી	હેળ	હાથે
ચડાવે	ધણ	સાકડે	ફેર	ચાડે
જમૂના	તણે	નાખિયા	નીર	નડે

દડો યમુનાના ઊડા નીરમા જઈ પડે છે, અને કાનો એ કાળી-

પાતાળ-ભુવનમા નાગના ધરામા જપલાવી પડે છે ત્યા

નાગ-ન્યા એવું રૂપ જોઈને જે મક્ષોભ, અહો-

ભાવ, આદરપ્રીતિ અને ઉચાટ અનુભવે છે—

જપે	નાગપુત્રી	ખત્રીરૂપ	ભેતી
મહામદ	ભવિ	તણે	કાન
કસી	ભાગતી	દોણ	જે રૂપ
દિઝરે	ધવાયો	ધરે	દુઝરાયો
દુધ	દેવ	મે રૂપ	ટૂળી દિર
જપે	નમસી	નાગ	રાખો
			જવ થે

ઓરો દાળવો બાળ દોરો અબારો
 પગલે પગલે મહલે પધારો.
 ચમકે—ચમકે સમે ચિન ચેતી
 લળે પાય લાગી વળે લાગુ લેતી !

ઓહો ! આવો મહાભદ્ર, મોતી સમે ! કંઈ ભાગ્યવંતીએ હિંચોળ્યો
 ને હુલારાવ્યો હશે ! રમે ક્યાંક નાગ જાગે ! માટે એને અહીં લઈ
 આવો. બંધી નાગકન્યાઓ ચમકી ચમકીને પગે લાગતી, વારણું
 લેતી લળે છે. મુરકી મુરકીને નાગણી બાળને પૃછે છે—

કહાં ફંત આયો અઠે કાજ કેહાં
 ગૃહાં ભૂલિયો બાપરા સાપ-ગેહા
 કહો કોર અમે રહી આવ કાવે.
 અસો બાળ દેખી દયા મોર અ.વે
 ઉતરાં મૂખા જાગસી નાગ હેવાં
 નહૂલો ન છડે નિરહાર નેવાં
 મહાકાળ કાળી નંદો બાળ માંને
 પડી બ્રિકરી આજ હી કાળ-પાને

ક્યાંથી આવ્યો ? શા કામે ? બાપતુ ધર ભૂકીને સાપને ઘેર
 આવ્યો ? હજારમુખો નાગ હમણાં જાગશે, ને નિશ્ચયપણે તને છોડશે
 નહિ. મહાકાળ જેવો કાળીનાગ કોઈ બાળકને ય ગાંઠશે નહિ અરેરે !
 બકરી આજ વાઘના મોમાં પડી !

કિશોર કૃષ્ણ પ્રત્યે આ નાગકન્યાના કુદરતી હેતુનું, કૌતૂહલનું અને લયતું
 ચારણે દોરેલું ચિત્ર અતિ હૃદયગમ છે. એવા જ ધીરેદાત્ત જવાબો
 દઈને કાન કાળીનાગ સાથે અખાડો માંડવા જીવ પકડે છે, પાતાળમાં
 જીવ્યા વાલી રહ્યું છે, ગોવાળીઆ ડૂબેલા નંદકુમાર માટે જૂરતા કાંઠે
 બિલા છે, મા જસોદા દોડી આવી છે—

બિલા ગાય-ગોવાળ ગુરંત આરે,
 હાહાકાર હકાર સસાર સારે

સુમે જાન આધાત માતા સનેટી
જરોદા દશી કદી ખસ નેલી

x x x

ખિદુ લેવ્યને નીરધારા વહતી
કન્યો ! કન્યો ! જરો ! કદતી
કવિદી તો આધ લોગત કહે
જયો જણી ચિતામણિ રક-ગાઠે

ત્યા તો ઊંડા પાતાળમાંથી વેલુના અને વિન્યો દામ્યગર ઊડે છે
જે માતમે પાતાળે અને ગર્ગમાં મલગાય છે—

વિદસે હમે વેન ડચો વભયો
સપને પનાયે મુરગે મુખાયો
વધાધ ! વધાધ ! જગો ! વધાધ
કરે મોરયા ના કાગે કનાધ

ડિગળની પ્રામાદિતા અને ઝોળમનુ મરન ઉલાહ પુ 'નાગ
હમપુ આપે છે ડિગળને એની ધિન્યતા અને કૃતિમતાથી મુક્ત કરીને
ચોગાર પ્રયોગ કનાગ આ કરિ ગુગળની હના, એટલે
આપણે વધુ ગર્વ લેના નેગ

આ જૂગગ્રપયાત તેમજ વીર મો નામક અન્ય અતેન્દ્રિય ડિગળી
વૃત્તો પોતાના રાયમા—૩ દેવામા— માન્યાર એક છદોનાધિ મમે

આ છુ તો હજુ હમણા—મ ૧૬૨ મા જ
વીજદાનો સોગ-દીબે થઈ ગયો વીભાવિનામના કર્તા
વાગ્ધિ જામન્ધિ જાગેટ વજમાસજ પન્થત મહેડુ

એના એ જામ—કુળના જ દનિદામને
દુલગવની જા એની ડિગળ—ધિતા, નગર, પ્રોગ અને કૃષ્ણમુગ
વચ્ચેના એ જ નડેજ કુળના પિમા—મમામેની બિલ્વારમા
મખ્યાજમ વિષો લાગે આ છદો તો કૃષ્ણ જ ખેલાવે છે

ભૂયર—ભોરીના મેદાનમાં સોઠાનાં અને દિલ્હીપતિનાં સૈન્યો વચ્ચે અધોર રણથળ મંડાવાની આગાહી આપતી ઘટના એણે આમ આપી છે.

છંદ ભાખડી

પળયર પખાળી છ કે ખાતાં યું કરે

ભય તખ ભૂયરી છ કે આગમ જોયરે.

પર એક સમયે ધ્રોળ પાદર ધાર જોજન પાદરં

રજપૂત એકહ નામ ભૂયર, ચાય રહ હે ધણ ચર

સોય થલ ચતતણુ ચાય સાથી, પરખ સુરભિ રખ પરે

પળયર પખાળી છ કે ખાતાં યું કરે.

અર્થ—માંસલક્ષી પંખીઓ (રાત્રિયે ભૂયરા રજપૂતના ખેતરમાં) એવી વાતો કરે છે અને આગમ ઉચ્ચરે છે કે છ મહિને આંહી મહા-

સહાર મંડાશે. એક સમયે ધ્રોળને પાદર,

ભૂયર ભોરી

એક જોજન સીધી ધાર ઉપર રાજપૂત ભૂયર

દોર ચારી રહ્યો છે. એ આ અમંગળ

પક્ષી--નાણી સાંભળીને સ્તબ્ધ બન્યો, અને પોતાની ગાયો મૂકીને

નગરમાં ખચર દેવા આવ્યો કે માસલક્ષી પંખીઓ આમ વાતો કરે છે....'

સંગ્રામને માટે સજ્જ થયેલા હાથીઓને આ કવિ જ્યારે

ગજ-વણુન

નિસાણી છંદમાં વણુવે છે ત્યારે હાથીઓનાં

જળજરમાન સ્વરૂપને બંધબેસતું એ કાવ્યનું

પણુ અજ્ઞજૂડ રૂપ બંધાય છે—

છંદ-નિસાણી

જે ગજરાજ ગરીક, સજહ જોડાં દેખ કમળળ

અંગ પહાડ ઉતગ સા, સજિયા જંગ સખખળ,

જણ કે ભાદ્રવ જોડા, જરસાળા બદળ

પખી ઉડ બગ પતસી, ઓપે દત ઉગળળ,

ચરણ સિદ્ધાંત ચાચરા ચમકત ચોવળ
જોડી વિપુલ જલસી જિક્ષાત બોળળ
રમ રતા દરિયા ધિયા મેડ પીત વદ મળ
ખેમાર મયદ ખેચિયા, કાદ કાલી કળ

અથ—કાળા ગે મજેના દારણધ ડોમેના મહાન ગજરાને
કાળના ઉત્તુગ પહાડો ત્યાં લાગે છે જાળે દે લાદ્રપં માસના
વાળા ભામે છે તેમના પંખિનયધ ઊજળા દત્તજા બળાની
પંખિ બેગીરોય તેના દિમે છે તા, તીના, પીળા વગેરે ગોથી
ચિત્તેલા મે ગજરાના મો જાળે મેધનુભો ખેચાયા દોય
તેના ભામે છે

લામા વી મ યોને વધુ વેરિય આપના તેમજ મોજાગ મેજના
દિગજ-વિઓએ ડોનનદીન આં છેદેમદ મળતો પણ એક પ્રમાર

મજળતામૂર્તક ચોલ્યો છે, એને 'વચનિમ'

વચન— અથવા વધુ ચોલ્યો તો 'વચન-કામ્ય એવું

કામ્ય નામ અપાયુ છે વચનિમ અથવા

વચન-કામ્ય એ ગજને કહે છે કે

જેમા જન મેકેર નદિ પજુ ગજ-સાથેના પ્રામ મળતા જન વચ
નિમએ પળી નાવથાભા પ્રમિદ બે છે-ખીચી અચળાનરી
વ નિમ, જેમા ગાગેરોના મોદાનુ ગ ન અચળામ અને મા-ર

ના મુસતા રમેના મમામ વખવાતો છે મ ૧૪૭૦ લગ્નમ

૨૧૧૩ નાગમ મિત્રામ મે જાળા મમમીન દના બીછ' ૧૨ નન-

મદેમદામે નરી વચનિમ જેમા ઓગમળે આં મતા ૧૮ જમરત

મિત્ર વચન ડોનન આગળ મુદ થયુ આં નનનિદ વી નિતે

પામ્યા તેનું ૧૩૧૬ લખુ જાળા ખીચ એ કયુ મ ૧૬૫૭

૧૬૫૭મા પા વચન-કામ્ય રીજવ-પંખિઓ લાગી દુખી ના, ૫૧

૫૩ મ : પ્રામ મ : ત ન ના નીછ વચનિકામાપા—

હિન્દુઆણુ તુરકાણુ કરણુ ધમસાણુ દરખે
 સજ કખાણુ ગુણુ બાણુ ઝળા પ્રારબ બળ દખે
 ભડ બિદગ્ગ ગજધગ્ગ ધડા ચતુરંગ કસરસે
 સિધુ સદ ગ્ગદ નદ નીસાણુ નિહરસે
 ચત્રવાહ ચાહિ દોહ રાહ ચઢિ સજ ફેળાં દિવે સમય
 વિચિ ઝડ થંડ મંડે વડા કરિવા ભારથ એમ કથ.

આપણા સૌરાષ્ટ્રમાં એ વચન—કાવ્યની પરંપરા ઉતરી છે.
 એકનુ નામ 'હંકાર મહેરામણુજીનો કસુખો' છે
 મહેરામણુજીનો પ્રવીણુ—સાગર નામે વજ્રભાષાના મણિરૂપ
 કસુખો મનાતા ગ્રંથના સહકર્તા રાજકોટ—હંકાર
 મહેરામણુજીની કચેરીમાં એક અશીણુએ
 બગાસું ખાધું. મહેરામણુજીએ અશીણુને વખોડતી વચનિકા કરી—

મુખ સે ઉખાસા ખાય
 હાથ સે ચુકડી ટૂંળાય
 અંગ મે પ્રસીના આયા
 આખો મે નીર દરસાયા
 ચારો અશીમ મે કેસા શુન પાયા !

બકે ખાવે સેં પરાધીન હોના
 કાયા ફકા ણિગોના
 દેહી કા રૂપ ગમાવે
 બદરૂપડું લાવે
 આલસ ઉપાવે
 કર-બલ ઘટાવે

બલહર બલહર કામહર, રૂપ હરત દ્રવ્યહાણુ
 સગ્ગન ! સો વિખ ખાત હે, કોન ભલો ગુણુ નણુ ! ...

એટલે સરદારે સામા કસુખાના ગુણુ વર્ણવે છે—

પથી કા સાથી
થાકે કા વાદન
સૂરે કા સખાઇ
દશમન કા દાદન

કાયરકુ પોરસ ચડે
શુસ ખાય તો ચોખ્ખા લડે

સત્રામ કે સુમે
મેઇ દોદાડી બધ ખારે
તો દુશમન કા મરી કર રહારે
ભેળ કા ભેમ સારે
દોળ કા રોમ મરે
બિભેમી કા ગાંગી કટે
જીવાન મેદગી કા ગુમાન બી મળે

એથી નુદ ગુડેન ઓ અધિક ગારબગી રચન—કાન્ય તો
ઉપર કળા તે લતમ—મોદી વત્તમાલછ

વીલાનિવાસમા મનુએ 'વીમા-વિનામ મા મૂળી છે
વાન-દાન મેને પોને 'સાન-દુદા' કહે છે બૃચ
મોગી કા મલમમામ વેળા મનુ માટે મલ

બની બેડા મોળી માદામો કા મનોમયો સગુનાય છે પોદાના
મનુએ અતિ ઉના, છવનમુખિનો નામ્ય નમય કે રને મુઆ પરી
અપમત્રમે પ ખૂવાની દેડા તે તો આવાગમનનો ફેરે કા દુઓ ।
માટે રને લોવાનમા લપેન પે લાગે લગ દાપ તો તો એ દોરોગે ।
દેડા કા કીકણી મત્ર લગ પેરી તરેડી વડો, કે જેથી અપમત્રને
દાપ આપને ૧૬ આવે લગારે ।—

૧૧ દાન ૬૬ રત્ન ૧૧૧
૧૧૧ સિદ્ધિ ૧૧૧ મદિતુદ ૧૧૧

વિસુધારા વાહડે વિસુધારા કમાડે
 અણીયારા ભમર આદમ અવનાડે
 સામરા સહાયક સામરે સાચ
 કામ ચારણ સીસા કાચ
 અપ-ધરારા આટણુ, પર-ધરારા આટણુ
 અમલારા વાટણુ, અરહુરા ઉચાટણુ
 રજપૂત મૂછાં બળ ધાલ હર હરી બાનાં કરણુ લાગા
 જમામરદ થાટોચાટ, દાયરાં જગાજગ

x x x

આ દેહ કાચી, નિહચે માટી થાય બિરાચી.

x x x

ઇતરો મુણ કે દિતાક રજપૂત હચરિયા

કે કાકરાં મરવો તો સાખત,

પે કાચા પ્રયાણુ કરિયા

ને રસરગ હોય અપસરાં-પરણુ

દૂલહેરી રીત નેહી,

તો તો ચોરાસીરો . દેરો

આવાગમણુ ટળે નહી.

પણ એક રીત કરો.

તરવારરી ધારા મે પુરને પુરન હોય પડો

સાએબ મુન્ની પાય

નેત મે નેત હોય બેળા લખો

અપછરા ઓર ઈસ તો હમેદગાર થકાં ઇ રહે

x x x

ઇણ તરે રજપૂત અરસ લાગા

* માટીપણુરા=મદીઈનો વિસુધારા=વિસુધાના સામરા=સ્વામીના અપધરારા=પોતાની ધરતીના અમલા=અમીણુ વાટણુ=વાટનારા. મૂછા બળ ધાલ=મૂછે બળ ધાલીને. કરણુ લાગા=કરવા લાગ્યા * નિહચે=નિશ્ચય ઇતરો=એટલું. દૂલહેરી=વરનાલની પુરને પુરન=કણીકણી નેત=જ્યોત

જા ડરી જાતા કરે છે
 ધીરજ બિન કેવળ હેઠ મત્સ્યરી દામ ધરે છે
 જાનુ આજુ જીરપજુરા
 કાળના સિંધુ જલક્રિયા છે
 બાબાના રજપાના બિરહ જાના દુઢા અઘાપ મેલિયા છે
 તિજુ જખત નકીબારી હાલ, હલકા ચાખરી ત્યારી દુધ
 જગા જગા વણુ વણુ યાદા યા
 મસલ મસલ જુધ જુધ
 વહા રજુતે પાગડે પગે લીધા
 મત્સ્યના નેમ લીધા
 લમે આય દરબારે તણુ બેળા દુવા
 મસલો મસલ આપોઆપ બેનુ જમલ ફરા બધે ક્રિયા
 હજુ જખત સૂવનાજારા
 જાનન કવિ કવિના મે ક્રિયા

વાનાનાપ યનો હોય તે જ સંધીએ આ વાતુહા બોલાય છે
 અપદા વના આ નમુના છે પલુ ચારણી નાણીનુ અપદાગચ સ્વાભાવિક
 તોરમા વહે છે આ બેના પ્રયોગમા પ્રમગૌચિત્ય નાચવે છે ગમે
 ત્યાં અપદા પ્રનો ઉપયોગ નથી થતો

જીરપજુરા-જીરપજાનો કાળનો સિંધુ પ્રધવે છે

ચારણી કાવ્યની વિષયસામગ્રી

ડિંગળી કંઈસ્થ વાણીના કારીગર ચારણે શું શું ગાયું? કેવળ વીર રસ ? ના, એણે ગાયાં—

૧-ઈશ્વરનાં, દેવદેવીઓના સ્તવનો.

૨-વીરો, સંતો, આશ્રયદાતાઓની બિરદાવણો.

૩-યુદ્ધનાં વર્ણનો.

૪-અસાધ્યમાન બહાદુરોને તેમજ દુર્કર્મી અમરણધીઓને ઉપાસંભો.

૫-વીરત્વદ્રોહીઓની બિલત્ત (કેકડી)

૬-પ્રેમના વાર્તાપ્રત્યંધો.

૭-મરેલા વીરો, આશ્રયદાતાઓ અને મિત્રોના મરશીઆ (વિલાપ-કાવ્યો)

૮-પ્રકૃતિસૌંદર્ય, ઋતુશોભા અને પર્વમહિમા

૯-અસ્ત્રશસ્ત્રોનાં વર્ણનો.

૧૦-સિંહ, ઘોડા, બિટ અને ભેંસોની બિરદાઈઓ.

૧૧-મોંઘાત્મક અને બ્યવહાર-ચાતુરીનાં સુભાષિતો.

૧૦-પૌરાણિ- મહાકાવ્યો

૧૩-દુષ્ટાણ ધર્મિણિ લોપત્તિઓના મતાપો

પોતાને જોગમાયાના બાળ કહેવરાવનાર આ લોએ પ્રથમ તો
મ । શક્તિને જ ઉપાસી છે એની કાવ્યો-
શક્તિની ઉપાસના પામનામા શક્તિનું રમ્ય-બીપણ્ય અને વિક્રમ
શીન ઓજામૂર્ત્ય ઉદ્દમોન્મુ છે એવો
બહુચર વગેરે આનંદ્ય દેરીઓનું અમ-મડળ નાવો માથેના લોરીનુહાણ
જુદના મેલનમા જ કનિષ્ઠ ગમ નામના ચાગણીની આ રચના છે—

અગ્ર રાસ મંગલીય, ધટ પ્રમાણીય અગ્ર કલાણીય જગ અસા
મખ માત્ર સમાણીય એકએકાણીય, બાળીય પૂનમ-ચંદ્ર જસા,
કેતાક વખાણીય કાયલ-વાળીય સોન અખાણીય તેજ સમે
બરણીય બિવર મુગીય બાળીય, રજરંગીય રાસ રમે.

ધર્મેકે પાય ધર, નાર નરતર, ચાવ પાવર અગ્ર સને
દોય ચીર ધરદર વેણ બરદર, વાળ્ય બરદર બેર વને
કમર અલ ક મર, દેખીએ અમર નાગ સરનર પાય નમે—બરણીયો
કર ચૂક બજકીય, અગ્ર અગ્રકીય નાક બજકીય નગ નય,
અગ્ર-દાર મજકીય, વેણ દગકીય રીપ સગકીય ધીન-સય
અનરાણ અગ્રકીય દેવ દગકીય દાગ દગકીય જૂત દમે—બરણીયો

એવી વર્ણન-છાને આગળ નકારનો કદિ અતમા તો લ્યન કરે
છે શિવરૂપ શક્તિનું—

અગ્ર=પૂર્વે અસા=એવો મખ=મુખ માત્ર=વધા જસા=જેવો
કેતાક=કેટલો સોન=સુવર્ણ બાળી=બાળ વયની બરણી=બિરહોવાળી
પાવર=વળર ઓટણ ધરદર=પૈરમા ધૂમતા વેણ=માથાનો ચોટલો,
રેણી બરદર=વેણવેણ વાળ્ય=વાળી બેર=બેગી વને=વામે અલ=અડીને
સરનર=સરનરો ધીન સય=ધીનપે રૂપી સેયા બરણી=બરણી

શ્રવણ શક્તીય, સ્પર્શીય જ્ઞાનીય, નામ ધરનીય રૂપ તર્કા,
તોય રીત શક્તીય, અક્રાંત ગતિય, લીટ કમનીય ટાળ ભર્વા;
કહે રામ કિરતીય, આપ હિતીય, રાખ સપનિય તેણ સમે—ખરદાળીએ૦

રાસ રમતી દેવીના હાથમાં ચારણે અપર અને ત્રિશૂલ કહ્યાં,
દુશ્મનનાં દળો ઉપર ત્રાટકતી જોગણી કહી, શત્રુ-શબોના માંસ-લોચાતું,
ગીધણોને પરિપણ કહ્યું —

અખ તેજ અખોળાય, રાખસ રોળાય, ખણુ ખખોળાય કધ ખખાં,
અક્રીઆ રમજોળાય, ડાકણ રોળાય, મેળાપ જોગણુ સાય મળ્યા;
લટીઆ પળ-લોળાય, ગીધણુ ગોળાય, શીહર રોળાય પેટ ભરે;
અપર તરસૂળ ધરે હય ખોરલ, કેક જવન્નાય હોમ કરે

દેવી ! કેક દહીંતાંય ભોગ ધરે

ઉપલી રચનાઓમાં ‘મંડાણીય’ ‘પ્રમાણીય’ વગેરેમાં આવતો ‘ય’
પ્રત્યય, ‘કમર’ ‘અપર’ વગેરેમાં અનાવશ્યક અતુસ્વારનો પ્રયોગ, અને
સોન (સુવર્ણ) જેવાં રૂપો; ખળક, પ્રળક; કમતી, જેવા દ્વિત ઉચ્ચાર;
એ ડિંગળી કવિતાની મર્યાદાઓ રૂપ છે. નાદ-મરોડો આપવા માટે જ
એનો ઉપયોગ થાય છે. પરંતુ આ રચનાઓ ચારણકૃતિ પહેલી જ
વાર લિપિબદ્ધ થતી હોય કેટલી અશુદ્ધિ હશે તે પણ કેમ કહેવાય ?
ડિંગળતા મૂળ સ્વરૂપની વિકૃતિ પણ મુખપરંપરામાં થઈ હોય તો
નવાઈ નથી.

ચારણનો ખીજો પ્રિય ઉપાસ્ય દેવતા સૂર્ય છે. પ્રભાતના પતિ

* શવ=શિવ તો=તારી. લીટ=મારી કુમતિવાનની ભવની લીટ રાજાને.
રાખ સપત્તિ=સુખ સંપત્તિ.

અરાખસ=રાક્ષસ પળ લોળા=માંસના લોચા. ગીધણુ=ગીધણી. અપર=અપર
તરસૂળ=ત્રિશૂલ. ખોરલ=ખોરલઆર નામની દેવી. જવન્ના=ચવનો દહીંતા=દૈત્ય

પર ચારણ એક નારીની જેમ વારી જઈને ઓનારણા લે છે—
 ઓનારણા લેના એ ચારણની પોતાના
 સૂર્યોપાસના તા પ્રત્યે ને દેન પ્રત્યે લાલરી સમાન-
 ગીતિ છે ધણે ભાગે એ એક હાથે વારણા
 લેતો બોલે છે કે ‘વધ યા બાપના !’—

કમલે ડગા બાલ, બાણ હઠારા સામણા,
 મરણ છયણ લગ માણ રાખો કરયપરા ઉત !

(‘દે બાનુ ! તમે લને બગ્યા ! તમાગ વારણા લઉ છુ હે
 કસપના પુત્ર ! છવનશી મૃત્યુ લગી માગ માનઆગત રાખજો)

સૂર્ય એને મન ગ્રેષ્ઠ દેન છે, નારણ કે—

ડગેવુ અચૂક ડગાનુ આગસ નહિ
 ચણ ન પડે ચૂક, કમલે કરયપરા ઉત !

(તમારુ બગનુ એ તો અચૂક ડે બગાનુ તમને આજમ
 નથી કદી એક ચળની પણ ચુ- નથી પડી)

કે દાનર કે હાલ્લા, કે પગે પાખાણ
 (પણ) રાત ન ભાગે રાણ, કમલે કરયપરા ઉત !

(કોઈ કાળજી જોઈને કે કોઈ કામલા વગાડીને ખીમ દેન-દેવીઓને
 રીઝવે, કોઈ પાખાણની મૃતિઓ પૂજે, પણ તમારા વગર કોઈ દેનથી
 રાત થોડી ભાગે છે !)

ને સ્તુતિકાર ભાગે છે શુ !—

●સામણા=નારણા છયણ=છવન લગ=લગી કરયપરા ઉત=કરયપના પુત્ર,
 બગેનુ=ગગન ચણ=ચળ પણ કમલે=કદાપિ કે=કોઈ

* આમસામા ભડ આફળે, ભાંગે કેતારા ભ્રમ,
તણ વેળા કશ્યપ તણા ! સુરજ રાખો શરમ !

(સામસામા સંગ્રામોમાં કેકે ચુલટોના ભરમ ખુલ્લા પડી જાય
છે તે સમયે હે સૂર્ય ! તમે મારી લાજઆખરુ રાખજો.)

ને પંછી તો એ અન્ન માગે છે-ભેગું એક ફાણુયે !—

તારાં અજવાળાં તણા, મે મા કહિ મા'રાજ !
અયણુ ચારણુ આજ, કી રે કશ્યપ રાહત !

(હે મહારાજ ! જો આ તારો સ્તુતિકાર ચારણુ આજ ફાણુનું
દાન મેળવ્યા વગર રહે તો તો તારાં અજવાળાંનો શો મહિમા !)

પંછી તો ચારણુનો ઉલ્લાસ છદ્દના વાહતે ચડે છે—

× પ્રથી ઉમ્મસ કોડ પચાસં

આશાવા પૂરણુ મનઆરા.

પૂરણુ મન આરા, જ્યોત પ્રકાશ, ચહણુ વ્રહ્માસ ઉમ્મસં
અદ્યાગર પાસ, કરણુ ઉમ્મસ, તણીઅડ વાસ પડ વાસં.
ગોરસ રસ ત્રાસં, દિયણુ દાસ, મખણુ છાસ કણુ મેવા;
જે જે જગવદન, કાશવ-નંદન, દાળદ્ર-નકદન રવ્ય દેવા !

મનની આશ પુરનારા, જ્યોત પ્રકાશનારા, ઉદયગિરિ પાસે
ઉમ્મસ કરનારા, અંધકારને હણનારા, સેવકને ગોરસ રસ, ગામગરાસ,
અને માખણુ છાશ દેનારા, કશ્યપના પુત્ર રવિ દેવા ! જય હો તમારો !

ગહકે ગૌરાળા, દ્વંદ્વા ગાળા, પંખીઆં માળા પરહરિયા,
દેયળ દેવાળા ટળીયા તાળા, હુવા ઉમળા તમ હરિયા;
વાગા અલરાળા, નાદ વડાળા, સાધ સખાળા સધ સેવા—જે જે

* આમસામા=સામસામા. કેતારા=કેટલાયના ભ્રમ=ભરમ, આખર

મે મા=મહિમા, અયણુ=ફાણું ટોર વગરની સ્થિતિ

× પ્રથી=પૃથ્વી આશાવાં=પ્રાર્થુ છું અદ્યાગર=ઉદયગિરિ કરણુ=કરનાર.
તણીઅડ=તિમિર કાશવ=કશ્યપ નકદન=નિકદન. રવ્ય=રવિ

ખુદા તણી જ વપીલન ખાસી, પંચ જતનરા નયોત પ્રકાશી
ચક્રે ચાહ બદ ચોરાસી, વીરપરે દરગાહા વાસી.
જપે આલમે કીત જણોજણ, રખતાવાસુ પ્રીતિ રખખણ,
આશક કળી કુસુમરા ચોઢણ, પ્રેમગણી યાનકરા પોઢણ !
ગાવે ગુલનવાજ ગુનરે, પડે દરદીયાં પીર-દુવારે
યાનક આયો આશરે ચારે, હિંદુ મુસલમાન નહારે.
સકટ કટે હટે દુખરી શલ, અષ્ટસિધિ નવ નધ પર અમ્મલ,
દુલ્લા યાને ભજે હેકોદલ હોય તિહારા મુરાદ હાંસલ

આંહી સુધી દરિયાપીરનો મહિમા ગાયો. ચારણની ખાસિયત
એ છે કે જે વિપે કૃતિ રચે તે વિષયનું વાતાવરણ ખડું કરવા
ભાષામાં પણ તેઓ ભેગ કરે. અહીં મુસ્લીમ દેવની ઉપાસના હોધ
મુસ્લીમ શબ્દોની રઘોળી પૂરી છે.

પછી પોતાના દુખનો ધાહ પુકારવા માટે એણે ચાલુ કાવ્યમાં જ
છંદ ફેરવી નાખ્યો.

×મોરાદ હાંસલ કરણ માલક, સમે ખાલકરી સદા;
ભેટણો સુખરી અઠલ વૈભવ, પેટણો સૂખાં-મદાં;
નિજ વકટ ખાવંદ ધાવ નખતે સકટ વખતે તું સગો,
દુલ્લા મહમ્મદ પીર દરિયાઈ, લીર કર બેડી ભગો.
અચળંક માથે પડી આફત, સખત કેદે સોપીઓ,
વળ હલણ ચલણ અતિ વપતિ, યાનકે જપત ચિયો;
ચકડોળ થે ધનધોર ચિતા, ભેર ગોહડો તણ જગો-દુલ્લા મહમ્મદ
ભુજદડ કોપ્યો દૂઠ ભૂરો, ઘાટ જેહડો તણ ધરી
લોહરા નોધી દિયા લગર, કિયો કખજે કોઠરી
તણ પરે જહિયાં સખત તાળાં, ઉપર પેહેરો આવગો-દુલ્લા મહમ્મદ

×કીત=કીર્તિ. શલ=શિલા હેકોદલ=એક દિલે તિહારા=તેની

×ખાલકરી=ખલકની. લીર=ભેર, સહાય ભગો=ભાંગો. યાનકે જપદ ચિયો=
કેદમાં પૂરી દીધો છે. દૂઠ=દુષ્ટ ભૂરો=ગોરો લોહરા=લોહના લગર=ભેડી.

કેવો છે એ ભુરો અર્થાત ગોરો । કોઈ પણ ધમ પથ પાળનાર
નહિ, અખાજ ખાનાર, અને પાણીમા નાગો ચક્રિ નહાનાર !—

હવ્યબહી ભાખા, પેયું કુરતી, એર ને દલ માધયા,
તોફાન હાથે સરા ટાપી, સોટી ન ગો સાધયા,
હરામ ચીજ તરફ હિંદુ લાલ ચહેરે, તથા લગો-દુલ્હા મહમ્મ.૦

ગાખા ન ખત્રી, નહિ સોદર, વેરા અમન કલ વહે
હલ્લે ન મુસલમાન હિંદુ કવણ નીતિ તથા કલે ।
અશુભ રેવે ખાય અમમખ, ના'ય જળમા હાંધી નગો-દુલ્હા મહમ્મ.૦

અપરમ તે મુખ ધારી અન્યા ન લે હેકા નામને
કેહે ન મક્કા સનહ કારી વરે ના દલ ધામને
રખમે ન પાટ નવાજ રોજ પથ ખારે સરપગો-દુલ્હા.૦

ધકકા નાટી દીપ ચોઢવ, ગામ દેવા નહ બહે
દરાન ગીતા નહિ ખગ્ગમ પ્રજાવાણી નહ બહે
ચલ હોધ થકો નહિ નક્કો હોધ રરતેથી દગો-દુલ્હા.૦

અમરેજ કેરે પેચ આથો તુહારી કમખ તહે
જાયમ જહાજ કારણ કરી જલ્લી અસી જલ્લી કર અહે
ખચાબ્ય કવિયા, તોડય બેગ, કાનરો પકડી કંગો-દુલ્હા.૦

પણ પરબ્રહ્મની એકોપામના કરતા ધર્મર ખારોટ ચારણોના સન-
જેઠ સ્તુતિકાર ગણાયા છે જામનગરમા

એકોપાસના આવીને સોરડી બનેના આ મારનાડી ભક્ત
કનિએ જે 'હરિસ રચ્યો, તે ડિગળી-વાણીમા

બિચુ ગ્યાન મેળવી ચુક્ય છે એ લાગા સજગ સ્તુતિ કાવ્યમાથી
એકે દુપડો જ આપુ છું

જ ભાખા= ભાષા નગો=નાગો જહાજ કારણ=મક્કાના વહાણને ખચા
વરા જલ્લી=તાજી કાનરો=કવિ કાનજનો કંગો=કરામ પોચો,

: છંદ મોતીદામ :

ભ્રમાય વિચારત કદ પ્રહમ્મ .
 ન પાવત તોરાય પાર નિગમ્મ;
 પ્રમેશર તોરાય પાર પજોય,
 કુરાણુ પુરાણુ ન ભણીય ડોય.

X X X

અલાહ, અથાહ, અગ્રાહ, અહત,
 અમાત અતાત અખત અનીત,
 અરત અપીત, અસેત અનેશ,
 આદેશ આદેશ આદેશ આદેશ !

X X X

અનાય, અગમ્મ, અનેહ, અગેહ
 દતાર અપાર અણકળ દેહ
 જરા જમહત અહત યોગેશ
 આદેશ આદેશ આદેશ આદેશ

X X X

નહિ તોય કમ, નહિ તોય કામ,
 નહિ તોય ધ્રમ, નહિ તોય ધામ
 નહિ તુજ મૂળ નહિ તુજ ડાળ
 નહિ તુજ પત્ર નહિ તુજ પાળ.

X X X

નહિ તુજ માત નહિ તુજ આપ
 આપેજ આપેજ હપનોય આપ;
 મનેચ્છાય ખીજ ચડાવણુ મૂળ
 કવેચર વેચર સૂક્ષ્મ સ્થૂળ

X X X

*ભ્રમાય=બ્રહ્મા. તોરાય=તારો. પ્રમેશર=પરમેશ્વર *કમ=કર્મ. ધ્રમ=ધર્મ.
 આપેજ=સ્વયંભૂ

કવિરાટ સમાન નિપાત્રીય મળ
દૂઢ કૃષ્ણ જ્યેષ્ઠ ક્રિયા સુખદુખ
નિપાત્રીય રૂપ ઉભે નરનાર
વધારીય જગ્ગ વણે વિસતાર

શુદ્ધ નિગૂળન નિહાગ રનરૂપુ આલેખન કરતા કરતા ચા હો
ઉપનિષતી તગની ડાળીએ તાય પહોચાડીને નિરૂપ્યું, કે આ વિરાટ
નિશ્ચ રૂપી વૃક્ષ નીપજનીને હે હરિ, તે સુખ
મેનાજની અને દુખ રૂપી મે ધન એમા ઉગાડ્યા । એની
સાખીએ, એનાધાગ આજે પણ ચારણોને કહર્ય છે
તુપરાત દતમ્યા ચાલે છે રાઈ એક નિશ્ચિન
મુલક આ પૃથ્વી પર દોનાડુ એ આર્પદટ્ટા કપિએ વર્ણુન વ્યુ, તેને
નગર-નરેશ રાવળ જામે હમી કાતતા, કવિ ઇસગ બારોટે એક મરિમા
પુરાઈ જઈ, મહિના દારને પણ બહા થી ચણાની લીધા, ને આ રૂક્ત
એક મેનાને માવે રાખી અજગળ નિરોણી દસામા રૂધાઈ રહી પોતાની
મગિની મેનાને મબોધી સ્તુતિ કરેલી, જે 'સોળ સાખી' નામે
જાણીતી છે એનો નમૂનો—

રોહણ માર્ગી રાજ ઉધારમે
સાધ્યો બ્રમર સરે
કેસકરણને રણમા રોહ્યો
વાકો ભજન કર
મેનાજ ! વાકો નામ ધરે ।

* હરિરસ' જે જાણીએ પ્રકર કરેલ છે રવ કવિ પીત્રજરી પાતામાહએ,
ને કવિ શ્રી રાકરદાનજએ

૧ દુર્યોધન

સીમાડાના સંગ્રામો

(વિષયસામગ્રી આલુ)

દાતારો ને શસ્ત્રીરોની પુંજના પુંજ ભરી પ્રશસ્તિઓ રચાઈ છે
તેમાં આપણી સામાન્ય માન્યતા જે એવી છે કે તેમણે ખુશામદ જ
કરી તે સાચી નથી, કેવળ વિચારહીન
પરચક્રની ચઢાઈ યુદ્ધોમા જ શસ્ત્રીરોને ધકેલ્યા નથી. તેમની
પ્રત્યે અણુગમો ઉચ્ચતમ કાવ્ય-પ્રસાદી તો રસાનંદ અને
રસોદલાસથી જ ભરેલી છે. શિહોરના
ગોહિલરાજ આતાલાઈ (વખતસંગ)ને પેશ્વાની ચોથ ઊધરાવતી
ચઢાઈનો જવાબ માળવા ચારણે આપી વાણી વડે ગરમ કર્યા હતા.-

કવણ આભ જાંઠળ લિયે, પીયે દરિયા કવણ
તું પળે કવણ ગર-મેર તોળે
ગોહિલાંરાવ ગજગાવ ! યારો ગળે
જગરે નવસરઠ તુંજ આળે.

ઠોર વિણ મિયારી મીની કાઠી ચિયા
ખાન ને નમ દોહ રિયા ખીને,
હઠે તો વખતસંગ ચક્રી દખણી હઠે
ખાપડે હઠે નો દખણ ખીને.

લેધ પેરંભધણી ! લીમ અરજણ જસા !
નવસરઠ તું દશ કાધ નામે,

બરાબર ટોપિયા અને દુખણી બને
શિયોરા તારી બધમાય સામે.

નથુજી, હરિસુખ, જીયલમા કંઈ નથી
ઠાર હજીવદ ગડે નથી યાત્રા,
મારવા રાત પરિયાણ લાળા મ કર
જાક રે જાક ખમ કોડ આત્રા !

ચોવરા ગુનરા ! ધરા કહેશે પટે
દુભારી પ્રહટ લખ વાર હીધી
ધરે બેઠા ગરે આકડે ધોકડે
લોકડે ભામળે સરક લીધી !

કપળો તુ જ વારાજ રૂપી કિયો
કાકરા વડુ કંઈ નથી યાત્રી,
ખત્રી શધ અખાડત કેમ બેસે ખમી ?
જમી દાળા વચે રાખ નની

હું દેશાભિમાન પ્રેરના પ્રોત્સાહનાની કાન્યસૈનીનો આ નમૂનો
ઠે દે આત્રા ! તારા વગર આભને આથમા કાણુ લઈ શકે ? ગિયા
કાણુ ખી શકે ? તુ વિના એક ગિરિ કાણુ તોળી શકે ? એ તારી જ
શક્તિ સોરકો ઉગારવાની છે કામ ઠેકાણુ વગર કારીઓ મીયાની મીની
જેવા થયા છે બુનાગતો ખાન અને નગરનો જામ એક ખિજાઈ
રહ્યા છે એટલે આ મદોન્મત ટોપીવાળાનું બનેન કપની સરકારનું
લગ્ન અને દક્ષિણી (પેશા) એક તાગ નગર આપના ઘાઈથી
નહિ હો તારા મમનીન અન્ય કાકોરોમાથી પાણી ઉતરી ગયું
છે પેશાના છત તમે મર્ન આપના તૈનાર છે પરચાના રમાતનમા
જતી સોરક ધરાને ઉગારનારો તુ વગદરૂપ બન વધુ તો મુ કહી
મકુ ! પણ જગત કહેશે કે આજ મુખી તે ત્રાપો વાર સીમાડે જઈ

લશ્કરોનો માર ઝીટ્યા પછી જેવટે આ લુન્ડ્યા આઠાણોએ (પેશ્વાએ) ઘેર બેઠા ક્ષત્રિયની ધરા ઝૂંટવી લીધી.

પેશકર્શી બિધરાવવા આવતા પેશ્વાના સૈન્યો સામે ટક્કર ઝીલવાના કૈંક સીમાડાના સંગ્રામેને સોરડી ચારણોએ ધિરદાવ્યા છે.

ગાયકવાડ અને કંપની સરકારની લશ્કરી ભીમ પરચક્રો સામે દાઝ સામે ખડા થનાર દ્વારકાના વાઘેરોની મદદાર ચારણોએ લાખા ગણકાવ્યામાં ગાંધ છે.

કંપની સરકારના ગેરા અમલદારોના અપહરણોના કિસ્સા પણ આ ઠંકરાત-કવિઓએ કાવ્યાકૃત કર્યા છે. એ યધામાં પ્રધાન મુર પરચક્રના ઉગ્ર સામનાનો છે. એ સામનાની ભાવના છેક મુસલમાનોના સમયથી ચાલી આવે છે. પાદશાહી ફ્રાન્સેની સામે જઈ પ્રાણવિસર્જન કરનારા એકલવીરોના વીરકાવ્યો સોરઠમાં પણ પગલે પગલે સામા મળે છે. રાખા શાખના ચાગણુ દળપતિ વીહળ રાખાએ પોતાના અગીઆર મિત્રો સહિત, પોતાના આગરડી નામે નાના ગામને પાદર પાદશાહી ફ્રેન્ચ સાથે સંગ્રામ સ્વીકારી સ્વર્ગારોહણ કર્યું તે સમસ્ત કથાતું 'નિશાણી' છંદનું મુદીર્ધ ચારણી કાવ્ય એક કરમણ ચોટાળા નામના મીરે-મુસ્લીમે!-શુદ્ધ ડિંગળી મરોડોમાં રચ્યું છે, (સૌતી ૨. ભા. ૪ 'અણુતમ માથા' વાર્તા ૧ લી : અતે નેતું કથાગીત પરિશિષ્ટમા) તેની થોડી વાનગી આપું છું.

: નિશાણી :

પ્રમ ડાડો જોરે હેક પખ, પખ બે પાનંગરા
ગઢા પરકે નવનગર ચોરાશી શકારા,
વાહણ નિગમ ભડ વગબે પખ બે વરવારા
ચારણ તારણ ખતરિયાં વેદગ વચારા
ભક્ષા સે ચારણ ભણાં દાતા સવચારા
તખર નાગ સવસંતે નરા અધકારા

અર્થ—જેને એ પક્ષે (પિતૃપક્ષે) મહાદેવ દેવ છે અને જેને બીજે (માતૃપક્ષે) ગેયનાગ પુત્રજ છે, એના નવે નગરના અને ચોરાસી ગામના ગતીઓ, જેને વેદ રૂપી પાઠન છે જેના બંને કુળો મોટા છે, એના લાગેલાને તારનારા આ હોવા વેદને વિચારનારા એના ભના એ ચારણોને વર્ણવું છું એ વાત છે સુમિચારી છે અને તથા, નાગ ઇત્યાદિ એ નરા ચારણના વડવાઓ છે

નવનગરે નરહા વગ ચો જગ લગ ચારણ,
વાહણ ફેરણ ગતીવર, સગ-લોક સધારણ,
સાત દ્વીપ વા શુધ કળા નામે કળ તારણ
માથે ભારત નમે મન વડે વેર વડારણ
તાથ વાણ વીનવા નર મે નારાયણ

અર્થ—એ નવે નગરના ચારણોમા નરા કુળના ચાગો ચાગ જુગ સુધી મોગ છે પોઢિનાવુ વાહન ફેરવે છે, સ્વર્ગલોકના કામી છે માતે દ્વીપમા એવું શુદ્ધ કુળ છે નાગા વડે કુળને તાગનાગ છે મુદ્ધ મમે ત્યારે નિર્ભય મન રાખે છે એટલા માટે હું એને વણવું છું

વ ચારણ પરીએ વડો વરાય પાહન
લખણ બીસે લીગણ બિન કુવ આણચન
નરમગ નગરો નવનગર, જેડો મગાનજ
ચોરાસી નામ ચક્રે ચરિયો દાગવજ
આપ યે સેજે આગમે દો માટે મેળે દળ
આગળ રીઓ ધારાઈ વિરો આણકડ

અર્થ—એવો ચારણોમા શ્રેષ્ઠ વાચી વીમળ બીમલમરો ધરો ગોનીનો અચનાયમાન ચિતરાણો [વે નગરના ચારણોમા નિમળ એ નમે જેવું નિમળ ગગાનજ ચોગરીએ વર્ણમા જે ડાગવગો કહેવાયો જે અગાઉ મોગઓની માટે વડેનો]

માત્ર રોન શનાયા, શબ્દના ગરતાણા
 ન' પચાળા ઉપરે વહિયા દિવાણા,
 રોય સળકે ભારસુ, કોર ભ કચકાણા,
 ધર અંબર રવ્ય ક્રોંખળો, કાર ચરે અઠાણા
 થાનકે વીહળ વાન થે નરે નરકાણા
 દેવારીઆ ડાઢવળે નરમે નિશાણા

અર્થ—શત્રુઓએ સૈન્ય સંત્યુ. સળગ મુક્તતાન એ પાંચાળના
 રાજથી ઉપર ચડ્યો. એની મેનાના ભાગ્યી રોપનાગ સળગળ્યા.
 કાચખો કચકચી ગયો. ધરતી, આકાશ અને રવિ ધૂંધળાં બન્યા.
 વીહળના થાનકમાં વાન થઈ. એટલે એ ડાઢવળે (વીહળે) મુક્તના
 નિર્ભય નિશાનો સામે દેખાડ્યા.

મુસ્લીમ ચઢાઈતો જુજ વીગેથી સામનો કરી ખપી જનાર જેન-
 પુરના કુંવર ચાંપરાજવાળાને ચાણુ વચર કાણુ ખીજો આવી
 કાબ્યાંજલિ આપત !—

ખાડા તણો ખડચે, પોહવ ! પારીસો કિયે;
 કર દીધા કલમે, આડા એભલરાહત !

[એ રાજા ! તેં તો મુદ્ધક્ષેત્ર રૂપી જમણમાં ખાંડાના ઝાટકા
 પિરસવા માંડ્યા, એટલું બધું પિરસાવું કર્યું કે હે એભલના પુત્ર !
 મુસલમાન જોદ્દાઓ રૂપી જમવા બેઠેલા મહેમાનોએ હાંઉ ! હાંઉ ! કરી
 આડા હાથ દીધા; અર્થાત તેઓ તારા શ્રગતનથી ત્રાસી ગયા]

સર ગોળી સાળગ વણા, માથે એ થીઆ,
 [તોય] ચાંપો ચાથે ના, ઓળા એભલરાહત !

[ચાંપરાજના માથા ઉપર તો તીર ગોળી અને ભાલાઓનો
 વરસાદ વરસતો હતો, તે છતાં એ એભલવાળાનો દીકરો કાઈ ઓથ
 લઈને એ વરસાદમાંથી ઊગરવા માગતો નથી; અર્થાત નાસતો નથી.]

પતરાહે પતંગરીઆ ને, પોદપ પાછા નય,
આપો છાળામાય, હઠિ એભલરાવત ।

[પાદશાહની પાસે પ્રભાતે માનણુ કૂવજામ લઈને ફૂલો દેના ગઈ
પાદશાહે પૂછ્યું કે 'શેના ફૂલ છે ?' માનણુ કહે કે 'અપો' 'અરર
આપો ।' 'રતો પા શાહ અમો છે, 'અપો' ફૂલ નામ માલગતા
પણુ એને લાગે છે કે ક્યાર્હ આપો (ગાપગમ) જામડીમાથી બહારે ।
માનણુ પુ'પોની જામડી લઈ પાછી ચાની જાન છે]

અર એ તો ઠીક, પણ એની નેડે યુદ્ધમાથી જની મરનાર
એક અજીત (૨)ને તો આજણુ વગર ખીજા ઝાની કરિતા અપરાં
સરખો મ કરત ।

રાખીને રાખનાર, કલ્પના સે વેતણુ કિયા
વીજળ વગેરે વિચાર તે કો નવ્યો એવસ ।

(હે ગંધીના રાખનાર । તે તો મુઆ ગરના ચામડા કાપનારો
જાલે કલ્પના (મુખનામો)ને વેતગી નાખ્યા હે નેગ ।। તત્વાગનો
પ્રયોગ તે કેમ કરીને જાણ્યો ।)

આમે ઉલ્કા લાકો પેલા લાકો પાન
બૂધામા પગે જાન જમણુ જમણુ એવસ ।

(હે નેગ ।। તુ તો અજીત, મેલે અગાઉ તો તુ જમના
માટે ઉલ્કા પગના જા આતો, આજે આ લુદ્ધથી જમણુવારામા
તુ પડેરી જ પાતમા જમવા પડ્યો તો એ લુદ્ધથી જમણુ
જમનો નેમને ગળ્યોમા પડે જાતિ પગે તે તો તેમજુ
જમણુ અમ । ન્યુ

હિત જો મુખના વાગ, અનાવરમ અનુચાર, કૃતિમ 'ય' નેવા
પ્રત્યક્ષી દિન મુજ પાની વાગીના આસ કા પો પગ છે
તદુપાન આરી ખિર લોકોએ રતિ જાતના અન્યથા અપ્રાપ્ય જોના

સાધનો સાહેલીઓ સાચવ્યાં છે. સૌરાષ્ટ્રદેશના લખાએલા ઇતિ-
હાસમાં કે રાજ્યોનાં દરબરોમાંથી ગેરહાજર
ઐતિહાસિક નં જોગીદાસ, અમો સોરઠીઓ, ખરવાળાના
કૃતિઓ શેઠ-શરવીર વેલાશા, તેમણે કરેલાં પરાક્રમે,
પાળેલા ગિરદો, સહેલાં સંકટો, રણેલા અન્યાયો,
દાસ્યાહતી ખરદાસ્તો, સીમાડાના સગ્રામો, જે લોકજીવન, લોકપ્રકૃતિ ને
લોકસંસ્કાર પર પ્રકાશ પાડનારાં તેમ જ લોકચારિત્ર્યને ધડનાર અંગો છે,
તે પુંલડે પુંલડે વીણ્યાં છે. આ ગિરદાઈઓની કંઠ-વાણીએ સંઘરેલી
એ ઘટનાઓ, 'મારી સોરઠની રસધાર ભાગ પાંચેમાં, સોરઠી બહારવટીઆ
ભાગ ત્રણેમાં દુહા ગીતો ને જ દેની કાવ્યરચનાનો આધાર લઈને પુષ્કળ
પ્રમાણમાં પડી છે. પંડાશી ખસીઆ રાજની કકરાતનો કોળીઓ
કરી જનાર ગોહિલરાજ વખતસંગજી (આનોભાઈ) તેમ જ હીરજી કામદાર
પર ભરવસ્તી વચ્ચે વેર લેનાર ખસીઆ-કામદાર અભા સોરઠીઆને,
કે મુદામડા ગામ પર ચડેલ ઘાડાં પર સમસ્ત વસ્તીના દળખગની
જોડાજોડ એક હાડકાનો નજો લઈ ઝૂઝી પ્રાણુ દેનાર રખેહર (ભંગી)ને
ય આ આરણી વાણીએ ગિરદાવી ગ્રામવીરો, ગ્રામવીરો અને કુળ-
વીરોના ઇતિહાસની વિગતો સાચવી છે આજોય ન્યારે ન્યારે કાને
પડે છે એ પદ્ધતિઓ—

વાળી હાક બોલોગ વખતે, લોખી વેણુ વાસતે લાગ,
હાડી ચડે કડોડે અમલો, અમલો મણુ ન રાખે આગ.

અલલે તાતી ખામ આછડી, થરહર ભાવાનગર થિયો,
હાડી આતા તણી હીરજી, કડકા મેડીમાંય દિયો

—ત્યારે એ વિશ્વાસઘાતી ભાવનગરનાથની મેડી પર ચડી જઈને
સામે ખડો થનાર, 'મારા ધણી જસા ખસીઆનો હિસાબ આપો છો કે

કેમ ? એવો જવાબ માગનાર, અને 'હિમાચાળી વાત તો મારો કામનાર
હી. છ મહેતો જ જાણે છે' એવું દીકરાના સોગંદ ખાઈને કટી છટેલ
હાંધેર આતાભાઈને છોડી મીવો તો જ કામદારની મેડીને ડોડે ધન-
ગનાર અભા વાણિયાની જોયેર વેળાની હાડ મલળાય છે, એની તાતી
તવનારનો તો છ મહેતાની ફા પગ પડતો જાઈએ સભળાય છે
'તાતી ખાગ આછટી।'—ભારતનાર થ થરે છે અને 'એ અમા!
મને માર મા।' એવી હી છ મહેતાની કા જૂની મલળાય છે

ન તો મે તે હાથ જોડ્યા દઝડી દઝે મૂજ મ દાખ્ય,
લેણ ભરે દડ દિલ લાખા, રડા રોક, મુ છવતો રાખ્ય.

કે હે લના અમા રોક ! હુ તારા ધણી જમા ખાલીઆતુ પાઈ થે
પાઈ લેણુ સુખે કડી દહિ, દડ પણુ સુખવુ, મને ભનો થઈને છવતો
ગખ !—તેના જવાબમાં મલળાય છે જારમી વે નાના કગડા દાળખર્ચા
બોલ તો જ મેતા ! હિમાચ તો હવે—

'કરશુ દિસાળ જસા કને

મારો મુએયો ધણી જમો જમા છે ને—ત્યા મુ પરીમા આપણે
એક જાહેરે હિમાચ કરશુ બોને બોના તો ગરમભળાય છે—'કરશુ
હિમાચ જસા કો !' મારા આવેનને ખમર હતી કે ધણીની પામે
હિમાચ મો બો કરવા કા હાંધેર આતાભાઈને અને કા મહેતા હી જાહેરે
લાખે પોતાને જાતે જ સુખગીએ જવાતુ છે, પોતે ગયવાનો નથી

આ અમા સોરહી-ખાં માર્યા પડી આતાભાઈ હાંધેર ભારતનારની
ખાંધર વચ્ચે ફૂલતાની જેમ દમગડાની ગમજાને મોખના હતા ત્યારે
પણ ત્યા આ લુજ બોનો હતો અને હાંધેરને મોખમોખ મહેતો હતો—

માર્યા ને મૂજા ત્તો, ધોખો મહુ ધરે !
મેતાને મોય કર, હાલો મોરડીનો અમે.

એટલે આ ગિરદ-ગીતોને કેવળ અત્યુક્તિમય પ્રશસ્તિમાં જ ન
ખપાવતાં તેમાં પડેલી ઐતિહાસિક વિગતોની દૃષ્ટિએ તપાસ કરવી
ઉચિત છે. નથી ભૂલવા જેવું કે રાજ્યોની શત્રુવટ ખેડતા આ નાના
નાના વીરો ટેકધારીઓને જીવતાં ને મૃત્યુમાં લાડ લડાવતો લોકકવિ કંઈ
જેવું તેવું જોખમ નહોતો ખેડતો.

એનો એક દાખલો—લાવનગર સામે ઊઠેલા ગીરવાસી બહારવટીઆ
જોગીદાસને ખતમ કરવા ખીડું ઝડપીને કેવળ ધનામની લાલચે ચડેલો.
જસદણનો કાકી ઠાકોર શેલો ખાચર પોતાની સાથે પોતાનું ધીંગાણું
નેવા એક ગાંગા નામના પોતાના આશ્રિત

જોખમ ખેડતો.

રંક કવિ

રાવળને (એ પણ ચારણી વાણીની સાહિ-
ત્યકાર વહીવંત્યા કામ છે) લઈ ગએલો. પણ
શેલા ખાચરને ‘જો વીરુ’ ઘોડે જોગીદાસની
સાથેના દસ જ સુભટોથી નાસવું પડ્યું. એ નામોશીનો સાક્ષી બની
કવિ પાછો જસદણ આવ્યો, મૂગો જ મરી રહ્યો, પણ એના જીવાઈ-
દાતા દરબાર શેલા ખાચરે પોતાની જુડી પ્રશસ્તિ રચવાની એને
દરજ પાડી. ઘણી આનાકાની પછી એ રાવળે ભરકચેરીમાં આવીને
આ ઠેકડી-ગીત લલકાયું—

બળ હરી અતમ હાલિયો ખોશે
લાલું પર્વગ (નણે) ખુમાણુ ના લોશે,
ખુમાણુ દીધાં ભાલાં તરીગમા ખોચે
(તે) ભોંયરગઢ લગ આવ્યો ભુશે !

ખાચર	ખોટ	દૂસરી	ખાચો
ઝાળે	ખુમે	ભાણ	જગાયો
કંડ	શેલા	કામ	કસાયો,
મરમાં	જઈને	લાજ	ગમાયો.

ધરપત સમે ચિયો મૂઠાણી
રાખી મેલ્યા ડોડ રામાણી
માર્ચા ફરતા ડોડ મોઢાણી
ઠરડ ઠા'મે બાલે ઢેબાણી

આવણુદરો હદ અલમેલો
એલ જઇને ખીન્ને ખેલો
ગાપ્રીઓ દસ ઘાટે ઝીલો
છા વીચુથી ભાગ્યો શેયો

આ ગીન માલગીને ખીજએલા રોના ખાચરે કહ્યું કે 'મારા જસદણની બહાર નીંળા જા' ત્યારે 'થુ તારા જસદણમા !' એમ કહીને ગાગો રાનળ ચાલી નીકળ્યો હતો.

આ ઢેડી-ડાબમા જોઈ ગકગો કે હિયમગ વીરોહીનું વણુંન કરતી પકિતઓના મરોડ જ મશ્કરીદાર, કા' ગા, ઠરડાએના છે ન્યારે છેલ્લી કડી, જેમા વીર જોગીવામને 'આવણુદરો અલમેલો' ક્યો છે, તેમા પ્રામાનુપ્રામ મુનાયમ છે.

હડા વીરરમની પ્રા'ની !ખનનાર એક લામી વીરગાથામાથી થોડી નમનેવાર પકિતઓ લઈએ અને જોગીદાસ ખુમાણુ યાદ રાખીએ કે આ કૃતિ ગરીમ જોગી !મ તુ બિગ્દ-ગીન ખુમાળના ટાઇ આત્રિતે નહિ પણ શતુરાજ ગોહિવપતિના કવિએ રચી છે.

પદ ચલિયો જે દિ જોગડો પીઠા, આફરીઆ ખાગે અરગીજ,
૧૮૨૬ કરી મરદે અજ જગ્યા, સમજલિયાઅલિયા તરસીંગ

જુધ કરના કાણુ રમુ રૂપ, સાઠળ તોડ બાપટા સિદ
મોટે બેધ બેધ ખુમાળો, લોહ તલે સર નલો લીંદ

જૂસણ કરીઆ જોધ જીવાણે. ખૂમાણે સજીઆ ખંધાર,
પૃથ્વી કીધી ધડે પાગડે, બાધે દેશ પડે છુંખાડ.

દીવ અને રાજીલા ડરપે, શેષ ન ધરપે હેઠે સાસ,
આવી રહે અચાનક જાસો, દી' જોગે ત્યા જોગીદાસ.

આઠે પહોર જીદ્રકે જિતા, ધર જૂના સુધી ધમસાણુ
પાટણુરી દશ્ય ધાહ પડાવે, ખાગા ગળ ખાવે ખુમાણુ

(સોરઠી બહારવટીઆ ભા ૨. જોગીદાસ ખુમાણુ)

એમ આખી કથા છે. એના લય, પ્રાસાનુપ્રાસ અને શબ્દભાર સમયગ નદીની જેમ વીરતાનું વહેન બાંધી આપે છે. વ્યર્થ આડમ્બર કે મારમચરડાટ નથી ડિગળી ભાષા આસાનીથી ગુજરાતીમાં સરી ગઈ છે.

સીમાડા-સંત્રામોનું સ્વરૂપ જે ક્ષુદ્ર કારણોથી હર્યારપદ કોટિએ જિતરી ગયું હતું તેની પણ મોજ લેનારા ચારણો થઈ ગયા છે. વ્યં-
ગમાં ઉપહાસ કરવાનું એને આવડતું હતું.

મુખાઈસિરી વીરતા એનો એક કિસ્સો ૧૮મી સદીનો છે વઢવાણના
ઝાલા રાજા પૃથ્વીરાજની એક બકરીને હળવ-
દના ઝાલા રાજા હરિસંગે મારી નાખી અને એનો માંસભક્ષ કર્યો.
એતુ વેર લેવા વઢવાણનાં સૈન્ય વારંવાર હળવદ ભાગવા લાગ્યા. અને
તેતું પાછુ વેર વાળવા હળવદપતિએ પેશ્વાની બાબારાવ વાળી ફેજને
પૈસા સુકવીને તેડાવી વઢવાણપતિ પૃથ્વીરાજને નમાવ્યા; એ આખી
મુખાઈની કથાનું mock-heroic, મશ્કરી-કાવ્ય એક ચારણુ રચ્યું
કે જે આજે પણ 'અમાળ' નામે છંદમા પ્રચલિત અને પ્રસિદ્ધ છે.
એના છંદનો તેમજ રચનાનો થોડો નમૂનો જ મારી હસ્તપ્રતમાંથી
આપું છું -

અમાળ

અજા કળોલે અવતરી, પીયલરી ધર માચ
વીરા પેલો રણ વખે, જોગણુ જોગ જાકાચ.

જેમણે ભોગ નકાય જતીસા જેની,
જાણી દીયાગી ખૂન ધીયારી બેઠી
ચોકે ચોક માસ ચરખી યાળીયા
ચોગી રૂપા ખાપ ને ઉપર દાળીયા

અર્થ—પીથવ (પૂરીરાજ)ની ધરતીમા એક અગ્નિ (મૂરી) અગ્નિમાને
અતરતરી જેમણીના જતરીમા ભોગ જેની, લગ્નપૂર ધીયા લરેની,
ચરેથ મામનાળી અને ચરખીએ તો એનામા યાળીએ યાળીએ લરેની
જેના ઉપર પ્રભુએ જાણે કે મફદ રૂપેગી ખાપ મિજાની હોય એવી
શ્વેત ચામડી હતી

પળતે ખાપે પળ ચડે પળ ખાધે જળ યાય
મેહુ તો મુઝાય મન રેલુ તો વખ યાય

વેલુ' તો વખ યાય જરે થા વતગી
ગંગા બેહુ બિચ રાઠય થયારી હોય ધગી
હજવ દુવા દોજ ચડે પથ હાહળી,
વેધી અલ નિજ હાથ વેહડ હ વાવગી

અર્થ—હજવઁ ઠાકોર હરિમગને આ હૃદયપુષ્ટ બપરી રૂપીને થયુ
કે આતુ મામ ખાધએ તોજ બગ રે આ બપરીને ઝાડી દઉ તો મન
મુઝાય છે, ને જો મારી ખાઉ તો એના ખીજ વરાય તેમ છે
વ'નાણુગ' અને હજવ ગ' રચે જીમરાણુ બોનરો તો પશુ
હજવદયા રામની દોજ ચડી અને આ અવહરતે જ બપરીને
વરેગી ખાધ ગરા

પૂગી ધા પીથવ અગે વોમ નગો વદનાખ
ચોવળીયા કેઠાનુ ચડય નાગગીઆ નીચાનુ

નાગગીઆ નીચાલ દામા દડંગી
પગ વળગી દોર અઠે દશ વપગી

કોરવ પાડવ જોમ લોહાંભડ કોપીઆ.

રાજે ચરયમ મૂળ કળાના રોપીઆ.

અર્થ—આ વાતનો પોકાર પૃથ્વીરાજ પાસે પહોંચ્યો. વઢવાણનું
બ્યોમ ગાળુ ઊઠ્યું. ઘોડા પર ચોદ્દા ચડ્યા અને નિશાનો ગાળ્યાં.
દદામા દડદડયા, કોરવો ને પાંડવો પેડે, લોખંડી સુલોટા કોપી ઊઠ્યા,
હળવદરાજે કલહનાં પ્રથમ મૂળ રોપ્યાં.

હળવદે દી ઉગે હમે, રોજ ધમે વઢવાણ,
ફેર્યા નહિ પાછા ફરે મારકણા મકવાણ.

મારકણા મકવાણ આણી આણુ મેળવે
ભાલાં તાણી જડ ઝીંક એકાંએક ભેળવે;
જૂને જૂનો વેર વેધાણુ જાગિયાં,
લોહાણુ શું ખેલ લંકાણુ લાગિયાં.

તે પછી તો બેઉ રાજવીઓ વચ્ચે વડછડ ચાલે છે, તે પણ
પ્રધન હાસ્યનો સુંદર પ્રયોગ છે. ફેકટનાં અને ગમારૂ વૈરની આવી
હાંસી ચારણુ વગર ખીજો કોણુ કરત ?

વઢવાણુપતિ કહેવરાવે છે—

રાજે કાગળ ભેળ્યા રચવા ફરે રામાણુ
રાણુ હરિસખ તાણ્ય દળ, ખગ ઘોડાં વઢવાણુ,

ખગ ઘોડાં વઢવાણુ અખેલા ખેલવા
યાટ પયારા ઝાટ ઝણખે ઢેલવા
૧ ખેગાં ડાખાંમાંય ખુદાવુ ખાખરાં,
૨ કોટ તણા અસમાણુ ઉડાવુ કાંકરા.

૧ ઘોડાના ડાખલા નીચે તારી ભૂમિના ખાખરા ખુદાવીશ. ૨. તારા
કોટના કાકરા આસમાને ઉડાવીશ,

તેનો જ્વાળ દગવદગ હગિમિગ આપે છે—

થે દરિયદ ફરમણુ લખ વળ બેઠયો વ'વાણુ,
દગવદને નહ લીળગી જીતુ પયા મદ નલુ

જીતુ પયા મદ નલુ નવી નહ ધારીએ,
દગવદ સાથે બચ બરવા દારીએ
જા મા જથ વધીન અભને કારણે
બાધી કોક જમ રૂપ તેડાનીગ બરણે

વધી અભ ન છવરો દૂલે જરો દરમ
ફેલાયો ફરંગી ધણા, પોકારો ચવરમ

ચોકારો ચવરમ સરગા ચાલરો
ટોક જવાયા કોક કળાખા દાલરો
મોગે માની કોક પિયાલે ધાલરો
અગ દાણા હોડોગ ને બાસે આલરો

છેરે બાગાડર પેશાના બાહુતી મેનને તેડાવી દગવ પતિ
વ'વાણુને બગાવે છે—

જક દબરે તેડાયા બાપેછ દીવાણુ
બાહુતો વદરણુ સર બલગીઓ મેદરાણુ

બલગીઓ મેદરાણુ અરજા અડખડે
ખડે દરગા શમ મદનશ ખાદગે
દગવદા બેદ રૂપ બપૂના દૂલે
ધણુજ વડે દેવણુ નિહણુ પૂલે

જક દબરે તેડાયા બાપેછ દીવાણુ
બાહુતો વદરણુ સર બલગીઓ મેદરાણુ
ખડે દરગા શમ મદનશ ખાદગે
દગવદા બેદ રૂપ બપૂના દૂલે
ધણુજ વડે દેવણુ નિહણુ પૂલે

વઢવાણુરાજ ઝાલો, હળવદપતિ પણુ ઝેજ વંશનો, છતાં ઝેકને તારાજ કરાવી ખીન્ને ટ્રેવો સંતોષ લે છે!—પારણી ભાહુતી કોજના તોપગોળાથી વઢવાણુનો કોટ તૂટી પડ્યો, પીથલ (પૃથ્વીરાજ) ભારી વજનનો હતો તેને તાલુડીમાં તોળીને હળવો ફૂલ કરી ખતાવ્યો, રણુવડા પીથલને રાંક જેમ રણુમાં રોજ્યો, ઝેને ખમેવાર ભગાડ્યો, ઝે પેશવાની પેશકશી ભરીને હાથ ભેડી છુટ્યો—

ઠાડીસળ ગોળા લગ ગયા, કોટ પડ્યો ઉચલ્લ;
પીથલ ભારે સલ હતો, ક્રીધો સો હળવો કુલ્લ

ક્રિયો સો હળવો કુલ્લ તાલુ લે તોળીઓ,
રાવ હતો રણુવંક રંક ન્યમ રોળીઓ;
ભાગ્યા દો દો વાટ માધાણી ભાથીઆં
રણુ અખાડા દિયા અક્રાળી હાથીઆં.

પેશ ભરી નખીઓ પથો, હુથ ભેડયે આણુભંગ,
હે દોયળ ભોળ અદા રાજહયાને રંગ.

રાજહયાને રંગ ભોપાળે ભાખીઓ
રજવટ હદો ચાલ ધરાણે રાખીઓ
અતળી બળ નધ બપ ધરાંદશ આવીઆ,
શુળીયણુ મેદે ઝેમ ઝમાળે ગાવીઆં,

કદાચ હું જ ભૂલ કરતો હછશ ! સાચે જ હળવદરાજના આશ્રિત આણુ ગભીર ભાવે આ બિરદાવળ ગાઇ હશે ! તો તો પંછી, જૂઠા નોક ટેક ખાતર પડેશી ઠાકારો વચ્ચે ભયંકર કલહ જગાવવાના ચારણી દૂપણુનું જ આ સચોટ દષ્ટાંત સમજવું.

ઠાકારે સલ=શિલા જેવો ભારે. તાલુ=તાલુ. પેશ=પેશકશી. દોયળ=ખીન. હદો=નો. ધરાંદશ=ધરની દિશાએ

નિમર્ગલીના

(વિષયસામગ્રી આદ્ય)

વધુ વિગત પર વિવેચનને માટે એક બે લુ. ૧૪ વ્યાખ્યાનો માગી
 હોતા આ ઐતિહાસિક પ્રગતિમાન્યોનો પ્રદેશ હોઈને ત્યાં આપણે
 પ્રકૃતિ-વીવાના કાન્યપ્રદેશમાં પ્રવેશાએ
 વહીવટવાની છાએ ત્યારે એક ચોખવટ કેવી હોઈ
 વાણી આગળની ઉત્પત્તિ વેદાનના નિર્ણયશ્રમે
 અગર તો દેવોનામાંથી હો કે ન હો, ઇતિ
 હામખરોના કહેવા મુજબ ચારણો સિધિઅન રો વા નહિ, આપણે
 તો તેના મુલને એક ગુણિતપ્રવૃત્તિમાર માહિત્યસેરી વર્ગપરપરા
 લેખે જ નિહાળીએ એ દિશાએ આ લુ. ૧૩ ઉપાત, લાગ, નાનજ,
 મોતીચર, મીર વગેરે જાતિઓ પશુ આ માહિત્યપરપરામાં
 સમાવેશ પામે છે મુરખનો Bard જેમ 'at once a poet,
 a panegyrist and a genealogist' હતો તેમ હોવાને બદલે
 આપણો genealogist, વહીવટો, વચાનથી જાળવનાર રાવજો
 બારોડાનો વર્ગ જુઓ છે એની જે કાન્યપ્રૌની ચારણી છે યજ્ઞમાન
 કુળોને આગળે નવા જ મેલ સતાવેના 'નામ માડ્યા એ' ગોતરી
 'દેવ' રુપે સંબોધી પુજનીયતાને આપને ન્યારેબેસારનામાં આવે છે,
 ત્યારે એ છેક વિશ્વની ઉત્પત્તિથી પ્રારંભ કરીને આખા વચ-ઇતિહાસનો

કાવ્યમદ્ધ મુખપાઠ કરે છે. પણ એ લપસીદરને કોઈ ખીજ પ્રસંગ પર મુલતવી રાખી આપણે અત્યારે તો એ મિષ્ટ ભોજન જમવા ટાણે જે અન્નદાતા યજમાન બિરદાવળ બોલે છે તે જ લખએ—

ખા...પો...હહહહ ધી ધી ધી
 ન્યા હોય લીલા દી'
 દૂધુંવાળો દડોડા,
 ધીયુવાળો હડોડા
 એમા 'માડીયુ' રૂઆધયુ'
 ને માડીયા ડાયાપા
 નય તણાતા
 નવા ધો,
 કોઈ આડા ફરતા ને
 કોઈ ગવળ આવે હડવડે
 કોઈ પડપડે
 કોઈ મનમાં કચકચ થાય
 કોઈ 'મળીયુ' ગોદડાં સંતાડે
 આપો દિયે ને આપો વારે
 આપો દિયે ને આપ વારે
 એને લઈ નય જમને બારે.
 કોઈ ભતો કોઈ આવતો
 કોઈ કાળી કોઈ કેદાર
 અન્યનો પખવાર્થી હોય ઇ આવજો...
 ...સ ઇને ન્યાં કરો ભર્યો જાજો
 ખા. .પો ! હ હ હ હ
 ધી ધી ધી
 ન્યાં હોય લીલા દી'.

૧. માડી : માઠાં=લોખી. ૨. આધ=ગૃહિણી. ૩. આપો=ગૃહપતિ.
 ૪. મળીયુ=ગાદવાં ગોદડા ૫. ખવાર્થી=શુધાર્થી

સોયણ વાર !
 સત ને ત્રવ ઝગજૂ !
 ચાની કળા, ને વરાવળ વળા !
 ઝાંઝે ધાને ધગવ !
 સોયણ ને સમી રા !
 આઘ માતા !
 તમે વરેપખાના વારણુદાર
 મા ! તમે જનેતા !
 ૧૦ ઘોરના ૧૧ સમાનો લેખવજુદાર !

કુદો

ધીમ કરીઆવર ન કરે, હીલ બાપ-ધરે
 હીરા હેમર દિય ની, તડ વિક્રમ તરે

[પોતાની પુત્રી ને મારી પહેરામણી તો એજ માતા કરે કે જેણે
 પોતે જ પિતારે મૃદ્ધિ દીડી હોય હીરા નિકમની કુવરી હતી,
 તેથી જ બાપના મૂઆ પછી એરો રાજ બાપને થોડા દાનમા દેવાનું
 પિતાનું નીમ આનું રાખ્યું કે નિકમ, જને તાયું]

‘ કરો ભર્યો ગાજે ’ તે આનું નામ કરો=હમાનનાર ભર્યો=તૃપ્ત
 આવો હમાનનાર બારોટ, કેડી કરી જાણે, ચાપખા મારી જાણે,
 જનેતાપ ને મિત્રાવે દિયારા આનનાતાનું પ્રહમન સ્થાને એ
 ગરીમ નિરાધાર પોતાની આઘનિમ પથ્ય જતી કરે, અરે પ્રકૃતિની
 ને ક્ષીના પથ્ય એ ગાય છે તેમા ઝિગળનું આગનું કૌનત છે

પ્રભુને, દેવદેવીઓને, દાતારોને અને વીરોને ઉપાસનો ચારણ કવિ
 (એટલે કે ચારણ રાવજી ભાટ, મીર, કે મોતીસર) શુદ્ધ નિસર્ગ-

૬ એ ચનીચાર=સમૃદ્ધતત વેળા ૭ અખૂર ૮ રાવજ અર્થાત વહીવચો તમારે ઘર
 આવે તેરી વેળા (સર્વતિની છા) ૯ સ્ત્રીના ત્રણ પક્ષ પિયર, મોસાળ અને
 સાસર ૧૦ ઘેર ૧૧ સમાન

૧૦૦ : સ્ત્રી પરતરંગચ્છીય જ્ઞાન મન્દિર, વડવણ : ચારણી સાહિત્ય

સૌંદર્યની રસદષ્ટિ ધરાવતો હશે શું ? એ ગંદા સદગ છે. સમશેરોના

અમકાટ, લોહીના ધધકાટ અને માંસના

ચારણનાં લોચાને વર્ણવવા ટેવાયેલ કાવ્યશ્રુતિ પ્રકૃતિની

ઋતુકાવ્યો રંગલીલામાં શે લીન બની શકે ? ઋતુદર્શને

વદાલાનાં વિરહની મીઠી વેદના કેમ કરી

માણી શકે ? શબ્દાડઅરની ઝડમઝડ એને સુકામળ ઊર્મિપ્રદેશોમાં

હિતરવા માટે કાવેય શી રીતે ?

છતાં આ એક પુરી હકીકત છે, કે ચારણી કવિતા નિર્સર્ગને ઋતુપરિવર્તનને, લોકપર્વને અને વિરહભીના લાવોને ય મોરજ્ઞાના મત્ત ટહુકાર સમી બાનીમાં બહેલાવતી હતી. એ લલિત લાવોમાં ય તેનું ગાન જુદાના ગિબીપણ લાવે જેટલું જ મેધકંડીલું—full throated—રહેતું ઋતુશોભાને ચારણે ‘આરમાસા’ માં લલકારી છે. ખસરે માસની ઋતુશોભાને અને તેને અનુગમતી માનવ-કીડાને કાવ્યમાં મૂકવાની પ્રણાલિકા તો ખેશક જૂની છે, ત્રજ સાહિત્યમાં છે, લાંગા બંગાળી લોકકાવ્યોમાં ‘આરમાસી’ નામે જાણીતો એ પ્રકાર છે, હિન્દી લોકસાહિત્યમાં પણ રામવનવાસની આરમાસી છે, આપણા સ્ત્રીઓનાં લોકગીતોમાં ‘મહિના’ છે. એટલે એ પ્રકાર તો મૌલિક નથી, પણ ચારણી ઋતુકાવ્યની અધિકતા એના જોશીલા ઊર્મિ-ગર્જનમાં રહી છે. રાધા-કૃષ્ણના વિરહના આગમાસા નિહાળો (અને ચારણનો ઋતુવિલાપ તીવ્ર વિપ્રલબ્ધોદીપક વર્ણ-રમેથી જ મડાતો)—

ધર આપાઠ ધટૂકિયો, મોરે કિયો મહાર,
રાધા માધા સંસરે, જડુપતિ જગમડયાર.

બજલજ વાદળીયાં વચે, વીજળીયાં મળકંત,
રાધા માધા કંથ વણ, બણ નવરીઅણ ખસંત,

[ગજગતિ છંદ]

મન વહી આવણા છ કે વસ વનવણા
ધ્યાસ ભુજાવણા છ કે રાસ રમાવણા

રગ રાસ રત ખટ માસ રમણા ! પિયા ધ્યાસ ભુજાવણા !
આપાઁ ઝંજૂઁ ઝરે અળર તપે તન તાણી તણા
ચિરદણી નેણા વહે વણા જિયણુ વિતહી આતણા !
આખત રાધા, નેડમાધા ! મનન માધા આવણા !
છ ! મનન માધા આવણા !

[હે પ્રભુછ ! નન્યા આવો અને બમરી બળવો । મારી પ્યામ
ભુજાવો અને ગમ રમાડો ! છપે ઝંજુના રગને ઓપતા રાસ ગ્રાહીને
હે પિયુ, પ્યામ છીપાવો । આજારની ઓ પ્રિયતમ, આપાની મેઘની
ધારાઓ ઝરે છે, પણ અમારા-તરૂણીઓના અગ તો નિરહની વેળાથી
તપી રહ્યા છે વિરહિણી ઓપીઓના ટોત્રામાથી વારિ (વણા) નહે છે
નિરહના ગીતો ગનાય છે રાધા-૭ કહાવે છે કે ઓ માધન ! એહથી
બધાયેના ઓ સ્વામી ! ટદાવો આવો । એ છ । આવો ।

તો કોઇ કનિવણી જેઠ મહિનાના આખરી ઉખળાટથી આરભ કરતો—

વિનગા તમને વીનરે, નહિ નેઠો કે નેઠ,
એક વાર માવા આવજો । એ અળ આગો જેઠ

[છંદ દોમળીયા]

અળ જેઠ આયો, લહેર લાયો અત વા યો સામને,
જદુવસ જાયો નાથ નાયો, કહેણુ રદાગો કાનને,
વન વેણુ વળા, રગ રણા, ત્રેષ જાતા ગ્યાનને
સરપર એળનગાય ભામન કહે રાધા કાનને,
છ । કહે રાધા કાનને,

[હવે જેઠ મહિનો આ યો, આનની લહરીઓ લાબ્યો ચિત
સ્વામી મહાના લાગ્યુ કાનને મરેશો કહા યો પતા એ મદુરસમા

જન્મેસો નાથ ન આપ્યો. વનમા વેણુ વગાડના, રંગમાં રાતા
હીંજળએલા ગોપસેકો જ્ઞાનનાં ગીતો ગાય છે, અને ભંપૂર ધોવન-
વાળી ભામિની રાધા કાનને કહેવગવે છે.]

હવે એની વસંત ઋતુની વેદનાનું કાવ્યરૂપ નિરૂપો—

આખા મોરિયા છ કે કેસુ મોરિયા,

ચિત્ત ચક્રોરિયા છ કે કાગણુ ફોરિયા.

ફોરિયા કાગણુ, પવન કરદર, મહુ આખા મોરિયા,

ગણુ ગગ ધર ધર ફગ ગાવે, ઝટે પવન જોરિયા;

ગદ્યાલ ઝોળી, રમત હોળી, રંગ ગોપ રમાવણાં,

આખંત રાધા, નેહુ બાધા, વ્રજના માધા આવણાં !

ત્ય વ્રજના માધા આવણાં !

[આખા મોરિયા છે: ફગડા કોળ્યા છે. ચિત્ત અમારા ચચળ
બન્યાં છે: એવો કાગણુ ફોરી રહ્યો છે.

કાગણુ ફોરી (મહેટ્ટા) ઊઠ્યો છે. પવન ફગે છે. મહુડા અને
આખા મોરિયા છે; ઘેરે ઘેરે મણે રાગે ઝોળી (વસંતોત્સવ)ના કાગ
ગવાય છે. પવન જોરથી ઝપાટા મારે છે. ઝોળીઓમાં ગુલાલ ભરીને
હોળી રમાય છે. હે ગોપ લોકોને રંગે રમાણુહાર ! રાધા કહે છે કે
હે સ્નેહમાં બાધાએલા માધવ ! વ્રજમાં આવો !]

રાધાકૃષ્ણના વિરહના બાગ્માસા કરતાં વધુ આકર્ષક અને

ચારણી કવિતાનો નિજનો જ એક પ્રકાર

મરશીઆનું ‘બારમાસાના મરશીઆ’ વાળો છે. મુએલા

ઋતુકાવ્ય દાતાર, વીર કે મિત્રની સ્મૃતિમાં ગવાતાં છે

ઋતુકાવ્ય ચારણુ સિવાય અન્ય કોઈનાં છે

ખરાં ? ઉમાભાઈ મહેડુ નામના ગુર્જર ચારણુ માતર તાલુકાના ઠાકોર
દિગ્મતસિંહજીની પાછળ ઋતુવિરહ ગાયો.

છયે રાગના પરખદા અરે પ્રિયજન ! હે માતર ગામના દામી !
તુ આવા વમતના આ દિ માણુના પૃથ્વી પર પાછો આન—

માધ-કામ ખત્રિયા-મણિ, રસિયર જણી સોદામ
તથુ રવ વળ્ય પિયલ તણા ! તણુ પ્રખણ ખટ રામ.

રસિયર મુદાવે, રમ છાવે દુનસ ગારે દોરિયા
કમવા મપાવે, રમવ માવે ગમવ લાવે ગોરિયા,
ખાલે જાલવે, ચરિત મ્હાવે જરૂત દરસાવે જાળી,
રદરાણુ દિખત ! વળ્યે અણુ રવ ધણુ સર મતર-ધારી !

ઋતુગીતો પા ૪૦

પ્રત્યેક મામની વનરી, જનશ્રી, અને પ્રત્યેક મોસમના આન
પ્રમોદના ચિતારને અ તે કવિને મરેલા પ્રિયજનની ગેરહાજરી માલે છે,
આણી સાદિત્યપરપરામા છે અધમ ગણાતા એક મીર કામના
મુશ્કેમી, કાઠીઆ ગામના મીર કાના મનજી ઉદીરાએ, પોતાના મૃત
આત્મવદાતા અને મિત્ર એક વીસળ નામના ચાન્ધુ માટે ગાયુ—(મીર
એ ચારણનો માગણીઆત છે)

ગઢકે મોત ગરજરે, સજે વાળ સામાદ

ધર હિપર જાણુ ધારી ! આઈ રવ આનદ

આપાદ આયા મન લાયા રક રાયા રાજ્યે
કામનિ નીવા પેય કનવા સધણુરા દન સાજ્યે,
મગતણુ ધરતી વાણુ મેમવ, કાચલ લગાવો કરે
જસ-લિયણુ તણુ રવ માલજનમ-સતન વીસળ સહારે

ઋતુગીતો પા ૨૬

એમ એસે આપાદથી માઠી બારે માસ ગતા ગાતા એસે મિત્રને
અખ્યો મુએના આત્મવતતાને જેમ ચારણુ માસે માસે સલારી ઋતુસ
ગાતો, તેમ જ્યતા આત્મવતતાને ચારણુ આભારની લાગણીથી ઋતુ
કાવમા અમિત કર્યો છે હજુ તો છેલ્લા દાયકામા જ અચ્ચાનક

પામેલા એક ગીગા બારોટ નામના ચારણી કવિતાકારે પોતાના કડવા
 અનુભવને ઋતુકાવ્યમાં મીઠા કર્યા હતા.
 દુઃકાળમાં છપ્પનનો લય કર દુકાળ પડ્યો. અન્નને
 સપડાયેલો ને દાંતને વેર થયું, ખુદ પોતાના યજ્ઞ-
 માન આહીર જમીનદારે કવિને જાકારો
 દીધો, એક ખુમાણ કાઠી દરબારે એને આશરે રાખ્યા. કવિએ
 ત્યાં રહ્યા દરમ્યાન દુકાળની વર્ણન-કવિતા રચ્યા કરી, શિયાળો
 ને ઉનાળો વર્ણવ્યાં, પછી ચોમાસું સાડું વરસ્યું, એટલે એ
 વૃદ્ધ બારોટે પ્રભુના આદેશનમાં નીતરતે નીતરતે મેઘધારાને લલકારી,
 માનવ-આનદને ગાયો, ઋતુસૌંદર્યને ગાયું, લગવાનના જશ ગાયા,
 અને છેલ્લે એ આશ્રયદાતાને આશીર્વાદ પણ ઋતુકાવ્યમાં જ આપ્યા.
 આ ચારણી વૃત્તને સપાખરું કહે છે, એમા પાખર અર્થાત અનુ-
 પ્રાસોની ભારી મિલાવટ હોય છે. વધુમાં વધુ ચારણુત્રિય આ વૃત્ત છે.

[ગીત સપાખરું]

૧. મળ્યાં વાદળાં ધધુળી કાળા મેઘવાળાં ધરા માથે
 ચોમાસારા સજ્યા ગયે સધળુ સામાઠ;
 વરા ફેરી ધરા સરે ચડી ફેંજ ઇંદ વાળી,
 ગાઠા મેઘ ગાન, તુટા છપનારા ગાઠ.

૨. વીજળી મશાલુંવાળી ઝળેળી આકાશવેગે,
 ધરી રંગ લીલાં પીળાં ખેંચાયાં ધનુષ;
 ચોપદારા લલકારા મોરલા જીગર્યા સારા,
 મેઘ ચોતરાદા ચડ્યા, હરખ્યા મનુષ.

૧. કાળાં મેઘનાં વાદળાં ધરતી પર મળ્યાં. ગીરના જંગલે
 ચોમાસાના ઉત્સવ-શણુગાર સજ્યા. ઇંદ્રનો સેના ધરતી પર ચડી.
 ગાઠો મેઘ ગાજ્યો કે તૂર્ત છપનીઆ કાળના ગાઠ વછૂટી ગયા

૨. વીજળી રૂપી મશાલો આકાશમાં ઝળહળી ઉઠી. મેઘધનુષ
 લીલા પીળા રંગો ધારણ કરીને ખેંચાયાં. મોરલા રૂપી બધા છડી

૩ ઇંદ્રજારા છુગી ધારા ભોમકારા મચી એલી,
નદીઆરા ભર્યા આરા સોવરા નીર,
દારારા કવેસરા ગીરતિ ગેહિયા દાંડી,
બાપેયા બોલિયા કારોઠ રયા બજાર

૪ મગાગળા ધધકિયા ખજકયા હુમરા-ગાળા,
પ્રથીવાળા નીનાળા સિધુ ઢાળા પૂ.
ખખાળ્યા જમીકા ખળા, દુખ દવા ટળ્યા ખેલ,
નવે ખડાવાળા ઢાળા પ્રગાણા નૂર.

૫ પીલબરી લાલકુની લીલબરી બણી પ્રથી,
ધનસ્થામ માયે છુગી મેધરી થેધુબ
પા'ઠ ઘેયો ગીછવાળે, ટક માયે અર્ધા પાણી,
જમી બણી ફળકુલે ધણી લુબકુબ

દારોએ લનકાર કરીને નેટી પોકાગી ઉત્તર જિગ્યાથી મેધગળને ચડયા
દેખી માનની હર્ષ પામ્યા

૩ ઇંદની જારીમાથી ધારાઓ છુગી એની (મતત આઠ દિવમની
વૃદ્ધિ) મડાઈ નદીઓના ને મરોવરોના આરા ભરાઈ ગયા મેધરાગના
હવીશ્વરો રૂપી દેડકા નિરતર એની કીર્તિ ગાના લાગ્યા અને ઠેરઠેર
બપેયા બોલવા લાગ્યા

૩ મગાગળ ધોધમાર વહેના લાગ્યા હુમરની ખીલો ખખખળી
ભીડી પૃથ્વીપરથી નદીનાળાના પૂર દિયા તરફ ચાલ્યા જમીનના પડને
પાણી વતી ખખાગી નાખ્યા હુખો અને ખરામ વાવગ નાખ્યું કયા
નવે ખડમા નૂર પ્રગમ્યા

૫ પૃંની પીળે, લાલ કુલેને અને લીને માળુડે (અબરે) સજ્જ બની.
અને એના માથા પર ધનસ્થામ મેધની ગાળ દૃષ્ટિ છુગી પડી રીંછ-
ડીઓ (શ્વેત વાણીઓ)એ પહાડો ઘેરી લીધા ગિખર પરથી
પાણી ટપકવા લાગ્યા જમીન ફળકુને લુબકુમ મની

૬. રાંકવાળી મટી ખંધ્યા, મોલ લાળી થીઆ રાજી;
કેતા માનસોવરા રા છલકયા કિનાર;
તૃણચારા કરેવાને મેખીયુનાં હાલ્યા ટાળાં,
ધરા સરે ચોમાસારી ધુમે મહીધાર.

૭ પ્રથી કૃણા હેમપૂલે, હીડળી મોલાત પાત્રી,
દુખ દવા ગીઆ, સુખ થીઆ દસે દેશ;
નોરતારી રમે નારી ગરબારી મળી નત્યો,
વળી પુન અંગકારી કરેવા વશેષ.

૮. ભુપે દસરારી સારી સવારી બજાવી ભારી,
શણગાર્યા હથીઆરાં અળાડિયાં સાય;
ગામોગામ ધામધૂમ શણગાર્યા શોક ગળી
પૂર્યા અન્નકોટ પાય હરિને પ્રીસાય.

૯ વળ્યા વધે ભલસરા, ભલાવાળાં રીઆં વેણ,
નોંધાણા કાગળે જુગોજુગરાં નિશાણ;
ધણા કવિ ઉગારિયા, ઉતારિયા કાગ ધાટી,
ખાટયા જશ પરમ્મ માં પીઠવા પ્રુમાણ.

૬. રંકે જનોની ક્ષુધા ટળી. ધાન્યના છોડ દેખીને રાજ થયા. કેટલાય માનસરોવરોના કિનારા છલકાયા. ધાસના ચારા કરવાને મહિપીઓ (ભેસો) નાં ટાળાં ચાલ્યાં. જાણે પૃથ્વી પર ચોમાસા રૂપી વલોણું ધૂમી રહ્યું છે.

૭. હેમવરણું ફૂલે પૃથ્વી ખીલી ઊડી છે. પાકેલા મોલ ઝૂલી રહ્યા છે. દુઃખ ગયાં છે, દસે દેશોમાં સુખ થયું છે. નોરતામાં રોજ રોજ નારીઓ ગરબે રમે છે. વળી અગ્નિકાની પૂજા કરે છે.

૮. રાજાઓએ દરોરાની સવારીઓ કાઢી. હાથીની અંબાડીઓ શણગારી. ગામોગામ શોક ગળી ગયા, ધામધૂમ ને શણગાર મચ્યાં. પ્રભુને ચરણે અન્નકોટ પૂરાધને પિરસાય છે.

હ સારા વરમ ફરીને આવ્યા લવા કામો કરનાગના રત્નિ-વચનો
અમર રહ્યા એવા જનોની નિશાનીઓ જુગોજુગ સુધી કાગળ પર રહી
ગઇ ધણી કવિઓને ઉગાડીને, આવો છપનીઓ દુઃખ પાર કરાવીને પીડા
પ્રમાણ તથા ૫ જોમા (કાઠીની નણ શાખાઓમા) સુવશ ખાટી ગયો

મુએયા આશ્રયદાતા માટે તવસતુ ચારણહ મ વિનાય ગાણ
હતુ એ મુદો આગળ આવ્યો છે નતુકાન્યમા એ તત્ત્વ આપણે
જોઇ ગયા હવે તેથી જૂના પ્રકારો જોઈએ

રાજસ્થાનની જોધપુર સિમાયત નીચેની ઘટકા જાગીરનો ઠંકાર
વાધો કોટડિયો મૂઓ ત્યારે એના ચારણ મિન વૃદ્ધ આશાણ બારોટને
કાન્યમા જ વાધાણુ કાન્યુ ગટણુ ઊપડ્યુ

મગ્નીઆ તંતો કિસો જાણીતો છે મરનાર વાધાણ
ગોડ એ સુ ગીતો પ્રેમ જીતે જોધાણનાથની

અકૃપાનો ભોગ થઇ પડેલ આશાણ બારોટ જોધપુરના જ આશ્રિત
કવિ હતા, એવે વાધાણુ રહણુ છોડાવના જોધાણનાથ રાન માનદેવે
ખડુ મદનત કરી ટેવે એ રાતના ચાર પહોર પણ જો કવિ
વાધાણુ રહણુ છોડે તો કવિને ચાર લખપમાવ દેનાલુ ઠરાવ્યુ પણ
વૃદ્ધ ચારણની પ્રિયોગ-વેદના દાની દમાઈ નહિ પુરોએ કહ્યુ કે
ખાપુ ! સુપ ગદેશો તો અમારે ભવલુ દાળ ગુલુકા થઇ જશે છના
પડેલે જ પહોરે ચારણ મજુની હારીને કખી ઠંકો—

વાધા આવ વળે, ધર કોટડે તુ ધણી,
નસી પૂલ કડે, વાસ ન નસી વાધા ।

હે વાધા ! કોઝાની ધ તીમા તુ પાછો વળી આવ ફક્ત
જડખળથી જાય તોયે એની સુનામ નથી જાતી હે વાધા ! તુ ગયે પ
તારી પ્રીતિ મદખી રહી છે

ખીજે પહોરે બહુ વાર્યા છતાં આખરે ધૈર્ય ખૂટતાં—

ક્યૂં કરવાયો દૂકડા, ગળતી માંઝલ ભેગ,
વિહંગ થાને વીટીયો વાધા તણે વિભેગ !

હે દૂકડા ! અત્યારે મધરાત્રિયે તું કેમ પુકારી ઊઠ્યો ?
શું તને પણ વાધાજીનો વિયોગ ઘેરી બેઠો છે ?

ત્રીજે પહોરે—

વાધાજી વિણ કોટડો, લાગે મોં અહડોહ.
નની ધરે સિધાવિયો, ભેણે માડવડોહ.

વાધાજી વગર મને કોટડું ગામ એવું લાગે છે, કે જેવો જન
ચાલી ગયા બાદ લગ્નનો માડવો લાગતો હોય છે.

ચોથે પહોરે—

ચાંધણ ચાળવિયા, જોરા માય ખંખેરિયા,
રાણા ! રાખ ચિયા, વીસરશા મેં વાધને.

હે રાણાજી ! વાધાજીને તો હું, ચિતાનાં લાકડામાં ભસ્મ
બની ગયા બાદ જ વીસરી શકીશ.

આવા સ્વામીસ્નેહનું ઉદાહરણ દેખીને દ્રવીભૂત બનેલા રાણાજીએ
ચારણના પુત્રાને ચારે લાખપસાવ અર્પણ કર્યા હતા એવી રાજ-
સ્થાની કથા પોકળ હોય તો યે આ કવિતા તો શુદ્ધ સત્ય છે ના ?

એ કરતાં વધુ તીવ્ર પ્રસંગ અરહીલાના મૃત્યુનંજય જીવાન ક્ષત્રિ
હમીરજીનો છે. હમીરજી ગોહિલ જે વેળા સૈન્યાની સખાતે એકાકી
ચાલી નીકળેલ ત્યારે માર્ગે એક ગામમાં એક ચારણી મુએલ પુત્ર
પાછળ મરશીઆ બોલી રહતી હતી. એ રૂદન હમીરજીને મીઠું લાગ્યું.
એણે કહ્યું કે માડી ! હું યે બાદશાહ સામે લડી મરવા જઈ રહ્યો છું.

મારા મરશીઆ મને મલળાવેા આ છીએ જીવતાના મરશીઆ ગાના
ના પાડી, પણ પછી હમીરજી જ્યારે સોમનાથ પહોંચી જઈ સુધ
તાનની સોમનાથ-ચઢાળની સામે લડતે લડતે મરતો હતો તે મમયે,
હમીરજીને આપેન મેલ મુજબ એ ડોશીએ હાજર રતી મરતીઆ ગાયા—

વેયો આવે વીર, સખાતે મોમયા તણી
હીલોળવા હમીર ભાલાની અણીએ બીમાઉત

પાઠણ અબ્યા પૂર ખળહળતા ખાધ તણા
રોલે માતી સૂર, બેસાસણ ચો બીમાઉત

વેળ તુંદારી વીર ! આવીને જીવાગી નદિ,
હાકમ તણી હમીર (આગ) બેખડ ફની બીમાઉત

વન હાગળા વીર, છતીને જોવા ચિયા,
આગેા અજળ્ય હમીર, મેરીને સાચા બીમાઉત.

દુહાની દુનિયા

કલિષ્ટતા, કૃત્રિમતા અને શબ્દાડમ્બરની વત્તી ઓછી માત્રા
 વડે પીડાતી ગીત-છંદોની જટિલ કવિતામાંથી નીકળીને જેમ
 કૃત્રિમતામાંથી શુદ્ધ સૃષ્ટિમાં આપણે આ હિંગળી દુહા-કાવ્યના પ્રદેશમાં
 આવીએ છીએ તેમ આપણને કારખાનાની
 ગૂંગળાવતી હવામાંથી હરિયાળી સુવિશાળ
 સીમલોમમાં પ્રવેશ કર્યાનો અનુભવ થાય છે. એમેર હળવાં ફૂલ
 અને ફનાં પૂંખડાં જાણે હીચોળા લે છે. ગીતોછંદોના અગણિત પદ્ધતિ-
 પુંજમાંથી ભાષામરોડો તેમ જ વ્યવહારજ્ઞાનની વિગતો લઈ લીધા
 પછી આપણે એને જતા કરી શકીએ તેમ છે. એ તો પેટી ને પટારા
 સમ છે. જેની પાસે આવી હોય તેજ ખોલી શકે, ને ખોલ્યા પછીયે
 જીવનને, પ્રાણને સ્પર્શતી સારગર્ભિત, ધ્યાન્યાત્મક વસ્તુસામગ્રી મહેનતના
 પ્રમાણમાં ઓછી મળે, જ્યારે દુહાની દુનિયા તો બુદ્ધિને, કલ્પનાને
 અને ઊર્મિને, ત્રણેને એકીસાથે પકડી લઈ ખુદ શ્વાસજ આપણને
 કવિતાની સુગંધનો લેવરાવે છે. પશ્ચિમી હિન્દના શિષ્ટ પ્રાકૃત સામે
 નાનાં મોટાં જનોને કાવ્યનું સ્ફૂર્તિદાયી પરિશીલન કરાવનાર કોઈ પણ
 પ્રકાર હોય તો તે દુહોજ છે. આવું મિતાક્ષરી, આવું સક્ષિપ્ત અને
 સુધ્ધ, આવું સારગર્ભિત અને સચોટ, આવું સુગેય અને કંઠ રમતું
 ખીજું કોઈ કાવ્યસ્વરૂપ આપણને સાંપડ્યું નથી અન્ય એકેય પ્રકાર
 આપણા ગળામાં ઘુંટાયો નથી, ટપક્યો નથી, ચૂંચ્યો નથી. દુનિયાના

હાપણુદારોના ચાતુરીબકાર અને પ્રેમિકોના અશ્રુનિશ્વાસ જે જુક્તિથી દુહો શીયા છે એમા તો અધિક કરી છે જુદાકાર પણ એ બે પદ્ધતિના ધનુષ્ય-આપમાથી અનેગ જોડયા છે મધન અને ચિતનોના બિદુઓ પણ એ દુહારૂપી છીપમા પડીને પૂર્ણ પાણીનાર મોની શા બન્યા છે

દુહો દસમો વેદ સમજે તેને સાલે,
વિચાતલની વેણ્ય વાગણી શું નવું !

કેટલા પુરાતન જૂત જાનો યાત્રિ છે આ નાનખડો દુહો !

સંસ્કૃતના પુરાતન કાગમા જે સ્થાન અનુષ્ટુપે
દુહો કેટલો પ્રાચીન ? મેઝ્યુ તે જ ધ્યાન અપઞ્ચરામા દુહાએ
મેળ યુ ઉત્તરકારીન અપઞ્ચરનો આ મુખ્ય

છદ હતો, પહેનેથી જ એ લોચ્છવિતાનુ જ લાડીનુ વાહન હતો,
અને જનતામા ખૂમખૂમ અચલિત બન્યા પછી જ એ વામનજીએ
સાહિત્યમા પગ મૂક્યો

શ્રી રાહુલ સાહુત્યાયનના મત્રાના વજ્રવાન અને ચોરામી
સિદ્ધ તથા હિંદીના પ્રાચીનતમ કરિઓ વગેરે નિમધોનો આધાર
લઇને શ્રી નરોત્તમ ભગવામી લખે છે કે વિક્રમની નવમી શતાબ્દીના
પૂર્વભાગમા ચોરાસી મિલ્લોના આદિ મિદ્ધ મરહુપા થયા, એણે જે
સાહિત્ય લખ્યું તે તત્કાલીન બોન્ધાવની ભાષામા હતું, તે એ નિખિત
માહિત્યમા આ જદનો પ્રયોગ કરનાર એ પહેલા જ પુરુષ હતા
ધારે ધારે આ જદ જુદું જ લોચ્છિત બન્યો તે બાદ કણ્ઠપા આદિ
સિદ્ધોએ પણ એ જદનો આશ્રય લીધો દસમી શતાબ્દીના અંતમા
દેવસેનમુરિએ સાનન-ધર્મ-મખલી નામનો ત્રય દુહામા લખ્યો બારમી
શતાબ્દીના અંતમાગમા હેમચદ્રાચાર્યના સિદ્ધદેવ શબ્દાનુશાસન

નામના વ્યાકરણગ્રંથમાં યે રોમાન્સની આસમાની ઉત્પત્તિ કરનાર એણે ટાંકેલા દૃષ્ટાંત રૂપ દુહાઓ છે. દુહાઓની ગોતણુ કરતા કરતા તે પદ્યીનાં શતકોમાં આંહીં સુધી આવ્યા આવે, દુહા વધુ ને વધુ કવિપ્રિય, વિદ્વદ્પ્રિય, અને તે છતાં ભારોભાર લોકપ્રિય બનતા આવે છે; એટલું જ નહિ પણ બોલચાલની તેમ જ સાહિત્યની વાણી જેમ જેમ વેશાન્તર રૂપાન્તર કરતી ગઈ તેમ તેમ તે તે નવતર રૂપવિધાન કરીને દુહો પણ વાણીની સાથે જ કાળપથે આવ્યો આવ્યો છે.

વિરહિણીનું માર્મિક ચિત્ર આંકતો આનંદ બોલાતો દુહો —

કામન કામ લગાવતી
પિયુ આવેા ઝળકા;
આધી ચૂરી કર લગી,
આધ ગઈ તડકાં

અર્થ—વિન્હીણી સુદરી આંગણે આવીને બેસી બોલતા કાગડાને હાથ ઝટકાવીને ઉડાડતી હતી. (કાગડો આવીને ઘરઆંગણે બોલે તે પિયુ આગમનની આગાહી ગણાતી હતી પણ તે તો રોજ ખોટી પડતી તેથી પોતે કંટાળી હતી !) પણ એ જ ક્ષણે પિયુ આવી પહોંચ્યો, એટલે ક્ષીણુ હતું તે શરીર ઉલ્લાસથી એકદમ પ્રજ્વલિત બન્યું, અરધી ચૂડી શરીરે ચોટી રહી ને અરધી કાંકું પુલાતાં તૂટીને નીચે પડી ગઈ.

અથવા એ કરતા વધુ ચમત્કૃતિભર્યો આ પ્રચલિત દુહો છે.

કામ લગાવણુ ધણુ ખરી
આવેા પીવ ભરક,
આધી ચૂરી કામ-ગળ
આધી કુચ તડક.

અર્થ—ચિરવિરહિણી, ક્ષીણુદેહી ધરધણીઆણી કાગડાને ઉડાવતી બીભી હતી, ત્યાં તો એકાએક ચિરવિદેશી પિયુ આવી પહોંચ્યો, એની

અમર કેવી થઈ? પહેરેન ઘણી સુડીઓમાથી અરધોઅરધ તો, (કાકુ વિરહને પરિણામે કુખ્યુ હોવાથી) નીકળીને કાગડાના ગળામા પેરા વાઈ ગઈ, પણ તરફએ જ પાછું ચરી પ્રપ્ત્ય નનતા, તત્કાળ કાંકુ ફૂલી ગયું, એટલે બાળીની અધી સુડીઓ દુઃખ થઈ બેઠી પર જઈ પડી

એ કુહો કેયો બયો પ્રાચીન છે ! મૂળ એ અપભ્રંશ કાળો મસ્ત એનાડી -મારખી સનાહિના મર્મત્યાગી, નતધારી, નિહતાનતાર હેમચક્રને વ્યાવરણમા દદાત દેના વાવક લાગેનો વેધ અને મર્મરપર્શ લાગેનો એ કુહો એમને ક્યારી મત્યો ? જનતાની ઇએ રમતા જૂના અપભ્રંશ સુભાષિતોમાથી આ અરૂપે-

વાયસુ ઠઠાવતીણ

વિર નિહુત સહસતિ

અદા વલયા મદિદિ ગય

અદા વૂટ તઠતિ

અને જનતાને ઠઠે રમણ થતા એ સુભાષિતને જો કાળ થયો હશે !

હવે આ બીજો કુહો નિહાળો આજના માનસની મર્મવ્યથા આલેખનો આ જન્મભૂમિના પ્રેમનો કુહો સમસ્ત રાજસ્થાનમા ધરગથુ બની ધૂમ્યો છે

બેઠા બયા કવણ ગુણ, અવગુણકવણ મૂના,

એ લેખા ધર આપળી ગઈએ અવરા

અર્થ-છતે દીકરે જો આપળી ધરનાં બીજા પુત્રી શકે, તો પછી દીકરા જનન્યા તેનો લાભ શુ, અને મુઆ તેની ખોટ શુ !

આ કુહો પણ હેમચક્રને આદસો વધ ઉપર, જનબોગ્ય અપભ્રંશ વાણીના શતજૂના વહેતા કાવ્યપ્રવાહમાથી આવે રસરૂપે બેઠ્યો હતો

પુત્તે જાઝે કવણુ ગુણુ. અવગુણુ કવણુ મુવેણ
જા વપ્પીકી મુંદરી ચંપેજ્જદ અવરેણ.

આપણી કૌતુકક્રિતિને મીઠી મુંઝવણ ઉપજાવતો આજનો
એક ખીન્ને રાજસ્થાની દુહો છે—

રાત રાવણુ જલમીયો ઈસ મુખ એક શરીર,
જતનીને સાસો બયો, કિણ મુખ ધડું ખીર ?

એ તો પ્રયંધચિન્તામણિના સરકૃતપ્રેમી કર્તા મેશ્તુંગને
મળ્યો હતો, આજથી પોણા સાતસો વર્ષ પરની પ્રચલિત લોકવાણીમાંથી—

જહુ યહુ રાવણુ જાઈયડ, દહ-મુહુ ઈક્ક સરીર,
જણણી વિયંમી ચિત્તવૈ વદણુ પિયાવ્વે સ્ત્રીર !

મેશ્તુંગે 'સોનલવાક્યાનિ એ શિર્ષક સંધરેલા અપભ્રંશ—સોરઠા જ
રાણકટેવીના શું થોડાધણા ભાષાપરિવર્તનને બાદ કરતાં
પ્રાચીન દુહો આજના આપણા સોરઠી રાણક—દુહો નથી ?
મૂળ અપભ્રંશમાં—

રાણા સવ્વે વાણિયા, જેમલ વટ્ટ સેઠિ,
કાહડ વણિજહુ માંડિયું, અમ્મિણા ગઢ હેઠિ

તે ચાલુ ડિંગળમાં—

અમારા બઠ હેઠ, કેણે તખૂ તાણિયા ?
સધરો મેટો શેઠ, ખીન સરવે વાણિયા !

મૂળ અપભ્રંશમાં—

પદં ગરુઆ ગિરનાર, કાઈડ મનિ મત્સર ધરિડં
મારિતાં વંગાર, એકૂ સિહર ન ઢાલિડ.

તે ચાલુ ડિગળમા—

ગોઝારા બરનાર ! વળામણ વરીને કિયો
મરતા રાખેમાર ખરેડી ખાગો નવ ચિયો ?

પ્રમથયિતામણિમા દુહો છે સાધુમાથી સેનાપતિ બનેના
અવન્તિના કુલયદ્રને એની એક પ્રેમી કહે છે કે—

નર જલ મરિયા મગદા ગયણ ઘઢકકઢ મેહુ
હત્યતરિ જદ આવિસિદ, તદ જાણીસિદ મેહુ

(હિ પિયુ ! નરા વર્ષા-જળે માર્ગો બધા ભરાઈ ગયા હશે,
ને આમશમા મેઘ ધડુપ્તો હશે એવી વચ્ચી ઝનુમા તુ મને મળવા
આવીશ તો જ હુ જાણીશ કે તારો મારા પર રહે છે)

એ જ દુહો ડિગળમા છેક વર્તમાન વાળને ઊભરે ઊતરીને
ઊભો છે

આજ ધરા સિંધ જનમે મોડી ઘાડા મેદ
બીજી પાગ પધારસે જાદનાચૂલી નેદ

અને એ જ જાનતુ સોઠી રૂપ આવુ બધાયુ છે—

ભો બીની, ઘોડા ભગા, ટાળા બપડિયા
(કા) મરમાનેણી માણવા (કા) ખમવાવા ખડિયા

(જમીન બીની છે, એમા મરમ ડામના પડી રહ્યા છે એટલે કે
આહીથી ઘોડા ઊપડ્યા લાગે છે હે મખી ! એના ઘોડા ઉપાડીને
આવી ઝનુમા ઘોડેચાર ક્યા ગયા હશે ? બીજી મખી જવાન વાળે
છે કે—ગયા હશે, કા તો પોતાની મૂળનવનીને માણવા, અથવા તો
રણમમામમા (ખડિયાદ) ખડગ ચલાવવા)

જીવનની અસારતાને ઉલ્લેખતો આ દુંદુર ડિંગળી રાજસ્થાનીમાં છે—

જલમ અકારણ લી ગયો,
મર-સિર ખગ્ગ ન ભગ્ગ;
તીખા ઘુરી ન માણીઆ
ગારી ગળે ન લગ્ગ

(જો મુલટોને શિરે ખડગ લાંગ્યા નહિ, (મતઘન કે રણસંગ્રામ ખેત્યા નહિ) તાતા ઘોડા જો ખેડાવ્યા નહિ, અને ગારી મુંદરીને જો ગળે લગાડી નહિ, તો તો આ માનવ જન્મ અકળ ગયો.)

એ તો સંસ્કૃત પ્રબંધમાં ઇસો સાતસો વર્ષો પહેલાં પેસી ગયેલ દુહો છે. એક સાધુએ એક પ્રભાને અવન્તિમાં નિઃશ્વાસ નાખ્યો—

તિક્કલા તુરિય ન માણિયા
મર મિરિ લગ્ગ ન ભગ્ગ,
અહ જમ્મ નગ્ગહં ગયડ,
ગારી કંઠિ ન લગ્ગ

પ્રબંધચિતામણિદારે કચ્છના ન' લાખા ધુલાણીનો એક અપ-
ભંશ દુહો ટાંક્યો છે. સંસ્કૃત વાર્તાપ્રબંધના
લાખા ધુલાણીના ગદ્યને કંઠે માણેક શો બૂલતો એ દુહો છે—
પ્રાચીન દુહો
કગ્યા તાવિડ જહિ ન કિડ
લખડ મળાઈ નિવડ,
ગણિયા લવ્મડે લીહવા
કે વહક અદવા અટ્ટ ॥

(અર્થ—કુશળ લાખો કહે છે કે શત્રુને એ ભીગતો હોય ત્યારે જ જો ખતમ ન કર્યો હોય તો પછી આપણે તો ગણ્યાગાંધ્યા આઠ કે દસ દિવસ જ જીવવાનું રહેશે.)

હવે એ જ લાખા ફૂલાણીના જે ૨૫-૩૦ દુહા મને મારા
પૂર્વ શોધનમાં સાપડેલ છે તેમાં એ- લાલણિય ડયાન-ને નિદેશતુ થોડા
દુહાતુ ખૂબજ છે રા' લાખો અને એતુ દુષ્કર્મ ડળ એક દિવસ
બેઠું જો ઉદામ લાખો ઉદ્ધાર કાઢે છે—

લાખો કે માણ્યા નહિ છતે છતે સેજ
દિયાડા દસ આઠમે કો બલે દો કેમ ।

(અર્થ—છતે સ્વજને જો આપણે મુખ માણ્યા નહિ, તો
પછી કોણ બલે છે કે આઠ દસ દિવસમાં શુ ન થાય ? આ દેહનો
શો ભરોસો ।)

ત્યારે લાખાની પત્ની ઉમા બોલે કે—

દિઆગ દસ આઠમે ફૂલાણી બહુ ફેર
આ બધો આ આધમ્યો, કો બલે દો કેમ ।

(અર્થ—હે લાખા કુનાણી ! આઠ મ દહાડાની વાત કયા કરે છે ?
સૂના ઊગવા ને આધમરા વચ્ચે જ શુ થશે એની જાને ખબર છે ।
એટલે તો લાખાની પુત્રી બોલી જાડે છે—

લાખો ભૂરો લખપતિ ઉમા બધા એમ
આખુ ફેરે ફરકડે કો બલે દો કેમ ।

(અર્થ—અર ! તમે જન્મે બૃદરા બધા આધમ્યાની વાત કરો છો ?
આખના એક પતકારામાં થ શુ નહિ થાય ।)

ત્યા તો દાસીએ ગાયુ નાન દીધું—

લાખો, ઉમા ને સનરેદગ, ત્રણે બધ્યા તોય
થાસ વશુબો પ્રાણલે નાંજેઆયો કે નોય ।

(અર્થ—રાગ લાખો, રાણી ઉમા અને તેની પુત્રી, ત્રણે બધ્યા

અરે આ પ્રાણુ રુપી પરાણલો એક શ્વાસમાં ઊંચે ચડ્યા પછી વળતા શ્વાસમાં પાછો નાલિ સુધી આવે કે ન ચે આવે ! અર્થાત શ્વાસ અને ઉચ્છ્વાસની વચ્ચેનો જે સમય તેની ચે ક્રાંતે ખમર છે !

ઉપલાં ઉદાહરણો પરથી પ્રતીતિ થાય છે કે જે દુહા અપભ્રંશ કાળમાં હતા તેના તેજ ગુજરાતીમાં સાંગોપાંગ ઊતર્યા છે, અને એતું વાહન ડિંગળ રહ્યું છે. વાહન ચારણું અનુકૂલ ન હોત તો ગુજરાતીમાં કદાચ આવા અકબંધ સ્વરૂપે અને શોભીતા કલેવરે દુહા આપણને ન સાંપડ્યા હોત.

‘મારિતાં પફાર એકઉ સિહરૂ ન ઢાલિયડ.’

એ ગુજરાતીમાં—

‘મરતાં રા’ ખેગાર, ખડેડી ખાગો નવ ચિયો.’

એમ મળે ત્યારે આપણને વિસ્મય થાય છે. મૂળ દુહો સચવાઈ તો રહ્યો, પણ નર્પાતરણુમાને સ્વરૂપે નહિ, એણે લોકવાણીની નવી તાકાત પકડી.

‘ખડેડી ખાગો નવ ચિયો.’

સાદું એકાદ શિખર ઢળે (એકઉ સિહરૂ ન ઢાલિયડ) તેમાં શું ! ગિરનાર સમા પાકા ગ્રેનાઈટ પથ્થરના બનેલા પહાડનો ખેંગાર-વિરહ તો પહાડ પોતે ખડેડીને ખાગો (ખડિત) બને તો જ અરેખરો વ્યક્ત થાય ને ! આમ દુહા લોકવાણીમાં ઊતરતા રહ્યા ખરા, પણ ગુલામ રૂપે નહિ; નવતર નિજત્વ ધારણ કરીને ઊતરતા રહ્યા.

આણુંદ-કરમાણુંદ નામની કવિ-બેડલીનો ઉલ્લેખ આગળ કર્યો છે. આ ખેઉ બેડીદાર સુલાપિતકારો

આણુંદ-

કરમાણુંદના દુહા

હતા. એક જણ પહેલાં ખે દુહા-પદ પ્રશ્નરૂપે રચે, તેના જવાબ રૂપે બીજો

બાકીનાં ખે પદ રચી આપે—

આણુદ કે' કરમાણુદા માણુસે માણુસે ફેરે
એક લાખુ દેતા નવ મળે, એક ટકાના તેર
આણુદ કે કરમાણુદા રીમા કી રીઝતી
પહેલા આવે પાટુએ, (પછી) અડે પેટ ભરત

એવા મુલાપિતો રચનાર એ આણુદ-કરમાણુની મિ-એડલી
ચારણુ હતી, મિદરાજ સોવકીના નગારમા ડાળણુ લાટવને એમણે
કાવ્ય-પરાજિત કરેલી એ. એક સુગાર-રમિડ દુહો હેમચંદ્રના
વ્યાકરણમા લેનાયો છે-

ચિંતારિ તણુ રચણ વણુ
કિંઠ ઠિંઠ સિરિ આણુદ ?

નિરુપમ રમુ પિણ પિઠવિસણુ
સેસ હો દિણી મુદ

(હે શ્રી આણુદ ! આ બિગ્યાધરી રમણીના હોઠ ઉપર લાન
એળ પ્રણુ કાણે ચોડયો હતો ! (અર્થાત્ તત વડે બટકુ કાણે
ભર્યું હતો !) કરમાણુદ જવાન વાળે છે કે એના પિતુએ નિરૂપમ
રર પી કરી પછી ઠેવટે એ અધર પર પોતાની મુદ્રા ચાપી દીની છે
કે આ ભારી માર્ગિકીનુ સ્મપાન છે માટે બીજા કે ધ રખે પીતા !)

મઝૂત લાપામાલિયના ધોમ મધ્યાહ્ને અપમશ દુહાઓએ
કવેતાને સર કરી જેની કનેડિંગ ગીતઠ દોના વીગરમબોગી પડિત
પથી રાજદરબારાનિત ચારણો ન પહોચી
દુહો મહાન રમ્યા તે જનમામાન્યના દેવા લગી જી
પરિનાજક ઊભતો લોડકવિ (પછી તે ચારણુ હો કે અન્ય
કોઈ ચારણી લોભવિઘાનો ઉપાસમ) અપમશના
સ્પષ્ટ બળોની મદદથી વનોત્રુ વનોત્રી માખણુ ઉનારી લા-યો-દુહા

રૂપે. અપભ્રંશ દુહાને ડિંગળ-વાણી વધુ ભાવી, ને એ ડિંગળ પર ચાલુ બોલચાલની ભાષાનો રદો ફરી ચૂક્યો હોવાથી દુહાનાં સ્વરૂપો જ પરબ્રાંતની લોકબોલીમાં અકબંધ જિતયાં એટલું જ નહિ પણ અધિક સૌંદર્યવિધાન સાથે રમતાં થયાં.

પશ્ચિમી રાજસ્થાનના પ્રદેશભરમા દુહા પરિવાજકો રૂપે પરિભ્રમણે ચડ્યા ને જ્યાં વિચર્યા ત્યાં વધુ રૂપાળા બની શોભ્યા. પણ ધણીવાર તો આ દુહા અથવા દુહાગ્રંથી આખ્યા-
આંતરબ્રાંતીય યિકાઓ ક્યા દેશની કૂંખે જન્મી, ઉછરી,
આવ-જ જોમન પામી ને પછી કયે દેશે પર્યટને ચાલી તે કહેવું કઠિન બને છે. એક રાજસ્થાની દુયદ્ધા છે. પુરુષ પોતાના ઘોડાને ઘી પાય છે, તેની સામે સ્ત્રી વાંધો લે છે. પુરુષ કહે છે—

કલહ કચ્ચે મત કામળી, ઘોડાં ઘી દેતાંડ.
 આડા કદયક આવસી, વારસી વહતાંડ.

અર્થ-હે કામિની ! ઘોડાને ઘી પાતાં તું તકરાર ન કર. કાચુ દોષક દિન વહાર ચડતાં (યુધ્ધે જતા) એ ઘી પાયેલા ઘોડા જ આડા આવશે. અર્થાત બચાવ કરશે.)

પત્ની જનામ આપે છે—

આગ બટકાં પવન ભ્રમ, ઘોડાં આગળ નથ,
 હુ તને પૂછુ સાયળા, હિરણ્ય કિસાં ઘી ખાય !

(તૃણને અભાવે વંગડાની ગરમ લૂક અને પવન ભક્ષીને પણ ટકનારાં અને ઘોડાથી પણ આગળ નીકળી જનારાં જે હરણાં છે તેને ઘી ખાવા ક્યાં મળે છે હે પતિ !)

આ દુયદ્ધા મને શ્રી નરોત્તમદાસ સ્વામી સંપાદિત 'રાજસ્થાન

રા દુહા'માથી સાપડ્યો તે પૂર્વે વીમ વર્ગો પર સૌરાષ્ટ્રના ચારણની
જીભેથી આવા સ્વરૂપે મળેન છે પુરુષ કહે કે—

ધોગને ધી પાતે, કામન! કર મહીએ નદિ
ચંદ્રી ઘી' ચરથે પારકા પોતાના કરે

(હે કામિની, ધોડાને ધી પાતા તું મારો કર ન પડ કારણ કે
એ ધી પીને તામ્રતરાન બનશે તો જ [રાતમા લૂટેનો] પરાયો માથ,
મખાતની જરી ચમકી ચડતા જ ઘર ઘર ભેગો કરી ચડશે)

સ્ત્રીનો જવાબ

આજ બહુકે, વા ભજે ઘોડા ગોચે' નય,
હું તું જ પૂછ કયવા ઇંદરણુકસાધી ખાય!

પતિનો ફરી જવાબ

કાઠો ભજતર ને આદમી, ત્રણે લઇને નય,
હું તું જ પૂછ કામની, ઇંદરણુથી શે થાય!

કાણુ મ્હી ચંદ્રી કે આ દુચકો, તણુ કે બે દુહાને ટેકે
મૂળ રાજગ્યાનથી મૌરખટે ઉતર્યો કે સૌરાષ્ટ્રથી મેવાડે જઈ ચડ્યો ?
બેચક જેમા પારકા પોતાના કરનાની, લૂટેનો માન ઘર ભેગો કરવાની
વાત આવે છે તે લાક્ષણિક સો કી દુહો છે, અને લાગે છે કે કાકી
શાલી છે, કારણ કે લૂટેનો મદિમા એ કામે જ કાન્યમા મૂકાયો છે
એવું જ એક બીજું કથાન રાજગ્યાની ડિગામમાં છે—

આજ લગી વન ખડમે, દાઝ્યા ચણુ વસ,
હમ તો દાઝ્યા પખ તિણુ તું કયો દાઝે હસ

વનમા લા લાગતા મગગી રહેલું ચદન વૃક્ષ પોતાની ડાબે બેસી
રહેલ હમને કહે છે કે ભાઈ! હું તો પાખો નથી માટે જલુ છું,
પણ તું છતી પાખે કેમ સગએ કે ?

હંસનો જવાબ

પાન મરોડ્યા, રસ પિયાં, બૈઠ્યાં એકલુ જળ;
તુમ જળો હમ ઉઠ ચલેં, જીણો કિતોક કળ !

(હે ચદન વૃક્ષ ! મેં તારાં પાદ મરડીને તોડ્યાં, તારો રસ પીધો, આપણે બેઉ એક જ નવાણુ—તીરે બેઠાં ને હવે તું સળગતાં હું બીડી જઈ, તો મારે કેટલાક કાળ જીવવું છે !

મૈત્રીના આ ચોટદાર મર્મને પ્રકટ કરતા બે દુહા વર્ષો પૂર્વે એક સોરઠી બારોટને મુખેથી મળેલા—

ભડો ભડો પંખીઆં, મ કરો મોટી આરા;
હમ જલત હૈ પાંખ વિણ, તુમજલત હૈ કાંચ !
પાંદ બગાડ્યાં, ફળ ચર્ચાં. બેઠાં શીતળ છાય,
(આજ) તુમજલો હમ ભીએ, તો જીવનકા ફલ કાય.

મુલાખિતો, પ્રેમોક્તિઓ, ઋતુસીલા નિહાળીને કવિને બિછળેલ સૈંદર્યોર્મિના વાહકો, અને નનકૂડી બંધે પંક્તિઓમાં ત્રંબાળુ યુદ્ધ-નિશાણુના ગભીર ઘોષ કરતા વીરરસવાહી દુહાઓ છે. રાજસ્થાનના એ સભરભર ભડાર તરફથી સોરઠને ઘરઆંગણે વળીએ ને રાજસ્થાની ચારણોએ જ કરેલી પ્રશંસા સાંભળીએ—

સોરઠિયો દોહો ભલો, ભલી મરવણુકી ખાત;
જેખનછાઇ ધણુ ભલી, તારા છાઇ રાત,

દુહો તો સોરઠિયોજ ચડિયાતો—એટલું જ કથન કરવા માટે ચારણે એને ત્રણ એવાં જ રૂપાળાં સાથીઓ દીધા—મારવાડની વાત મીઠી, જોખનવંતી ધણીઆણી મીઠી, ને તારલે છાયેલી રાત મીઠી.

સોરઠિયા દુહાનો ઘાટ આ રહ્યો : રાણકદેવીના વિલાપ—દુહા :

માણેશ મ રોય, મ કરે રાતી આખી,
લાગે કુળમા જોય, મરતા મા ન સહારિયે

(કાઈ) પહલોએ પાણી પાય, (તો) એને ઘડે ધી છુટાવય,
(મારા) કપજડા કરમાય રોપા રાણુકદેવના

(ઓ લોકો ! કોઈ મારા તરસ્યા બાળકોને એક અંજલિ પાણી
પા'શો તો હું એના બદલામા ઘડો ભરીને ધી આપીશ મારા
કુળા રોપા કરમાઈ રહ્યા છે)

દુહાની અર્થધનતા

દુહાથી ઊભટો તે સોરઠો પ્રાપ્ત વચ્ચે મળે વાણી-વિચાર બનેના
પાખીઆ સમતોલ રહે

સૌ રોતો સહાર, (એને) પાપણીએ પાણી પડે,
જૂત રૂવે ભેઠાર, (એને) લોચનીએ લોહી ઝરે

દુહો એટલે અકેકેઠ ઊર્મિમુ ત—

બાણું બાચુ હોય તો રેલ લઈને રાખીએ,
(પણ) કાળજ ફાટયુ કોઈ (એને) રાતો ન મળે સૂચના !

કાપડ ફાટયુ હોય (એને) તાણો લઈને વૂનીએ
(પણ) કાળજ ફાટયુ કોય (એને) સાધો ન મળે સૂરના !

મુલકોની લાક્ષણિકતા

મુલકે મુલકના લાક્ષણિક શોભા-વણુનો દુહામા અકાયા—

ઉદપૂર મેવાડ

હવથાપુત્રી કામણી ગોળે કાઢે માત્ર,
દેવાણુરા મન રજે માનવિયા કુલ માત્ર !

તાણું તાવેણું ઘી વેચવા ગામડે ગયેલી એક નેસવાસી કુમારિકા વેપારીને હાટડે સાંધણુ કરેલા વાસણમાં પોતાનું ઘી રેડતાં એક પુરુષને ચાલ્યો જતો જોઈ બેધ્યાન બને છે, વાણિયો ટોણો મારે છે કે બાઈ, નજર તો ઠેકાણે રાખો, આ ઘીની ધાર નીચે ઢળે છે. ત્યારે એ યુવતી કહે છે કે, ઘોળ્યાં ગયાં આજની તાવણુનાં ઘી !

ઘોળ્યા જવ રે ધી, આજૂના ઉતારનાં;
ધન્ય વારો ને ધન્ય દી, નરખ્યો વાળા નાગને :

‘ઘોળ્યાં જવ !’ એ શુદ્ધ સોરઠી પ્રયોગ છે. (સિધી લોક-વાણીમાં પણ ‘ગોરેઓ’ શબ્દ એ જ મસ્ત નિહાવર ભાવનો સૂચક છે. સિંધુમાં ધડો ગળી જતાં ટૂંબતી સુહિણી કહે છે કે ‘ધડો ભગો ત ગોરેઓ !’) ભલે ઢળી જાય, છો ઢળી જાય, જહન્નમમાં જાય, એ બધા કરતાં ‘ઘોળ્યાં જવ’ વધુ ચોટદાર છે. હે વાણિયા ! આજની મારી તાવણુનાં (આજની કુલ કુમાણીનાં) ઘી ભલે નષ્ટ થતા; ધન્ય છે આજનો મારો ઘી જિતવાનો વારો, કે મેં નાગવાળા નામના યુવાનને નિરખ્યો. (ઘી દર બે કે ત્રણ દિવસે તાવવાની માલધારીઓની પ્રથા છે.)

હવે આવી લાઘવયુક્ત ચોટથી દુહા સિવાયનું કોઈ વાહન આ કાવ્યભાવને વહી શકત ‘ખરૂં’ ?

એ જ રીતે એ નાયિકા નાગમદે પોતાના પ્રેમિકને કહે છે, કે હે નાગવાળા ! અમ સામી મીટ તો માંડો !

સામવિયુ સગા, મીટું કાં માંડો નહિ !
વઢીએ તો વાળા, નેણુઝડાકે નાગડા !

(તિ નામ ! મામ્યામી ઠિ માડો તો નસોની અપોલો લગારી
લગારીને આપણે લગાર કરી લઈએ)

ને હુ મોલે તો કેમ કરીને તમ આમી નગર નોધના અગુ ?

પમે ભી પરીએ, હાથે હાથે દોષ,
(પપ) નમલ નેવન નેવ. આપુ હરે ને હરે

(ભેડી પગમા દોષ ચો દાથે દાથાડી જધાપ પ તુ આપોને
પ દેવ હ અનુ કોઈ જમા દાઈ સમુ નથી)

'કુવે ૨૧, અગિયુ' એડી મારી મુળ, અગે મેખવાનાઓ,
વીરમાઓ રિગરીની ક્યાઓ, વિન્ને. અને અગુની ક્યાઓ પાન
પરીસ કે પચામદુદામોના રેમ સહને કદો
જાગનાના થામણા પાક જીવી ની હ દરેક ક્યાના મામિ
લેવા કુલા અથી દુદાકાગમા અમન રવા ઊ, તે એ
ક્યાઓ તેમજ એ દુદાકાના પ્રેમમા પ્રે

અના નામ જ માળી અદિવમાપા નગર ગારી અપોલો દુ કેકાપ
તે પેરગ વનગામી પેપણાની નેમિક હા મ પુરે છે નાન કે કોર
એ પ્રેમકા કેરગ કામનો વીર જ નથી જનુ રવાજનક કુનલ પ્રિમી,
વિષ મપની ને કામી રેવ એ અ નમલ અનુક પા પિ. તે દેવ
કાને પાવ જમા હ માનીની મ નવથ જ નહણા ને અદિવમા
મદન પાવ છે ઉ મવે મેનુ જ મદન ને અદિવમા અપોલો
કદમાપ અગિયે ને અદિવમે ને આગાગા નમા અગાગા દુ પ્રેમી
મધમા-તેનુ જ અદા પૂનુ મદ, ને અદિવ પમે ગોદા લિ નમે
દુદ પદે વાન જોમા એ અગ મગે દેવ કેમ હ દેશ તરી અગામે
દુદ પદે જ ન વ કામદાનમે નાની ઉગામને પેનાગા
દિ નામ રદે હ સા જ કે એ એ ન પો મા વડે અદિવ-ડી
કાકા મદ અગાગા વીર કે અદિવે, જ પુ પૂન હ દેવ દુદો

એ સ વેદનની જ દિશા દેખાડતો જાય છે. ધરમાં પિતાએ પરણાવેલી સ્ત્રી મારવણી છે.—એનો કંઈ દોષ નથી, પણ મૂળ વેવિશાળે જોડાઈને છેક બાળાપણથી વાટ જોતી દૂર દેશાવરે ખેડેલી, વિસ્મૃતિપટમાં સળવળેલી માફક પણ અન્યાય પામી રહી છે—કેવી સાપટમાં પડ્યો છે માનવી !—

ઢોલો હલું હલું કરે, ધણ નવ હાલણ દેહ,
ઝળ ઝળ ઝુંબે પાગડે, ડળ ડળ નીર ભરેહ.

(નાયક ઢોલો પોતાચી બાળાપણ વખતની વેવિશાળ કરેલી પણ પછી વીસરાઈ ગયેલી છતાં વાટ જોઈ રહેલી કુમારિકા માફકને મળવા દેશાવર જવા વારવાર ઊપડવા તૈયારી કરે છે, પણ પરણેલ ગૃહ-પત્ની મારવણી પતિના ઊટને પાગડે લટકી પડે છે, ડળક ડળક આંસુ પાડે છે, ચાલવા દેતી નથી)

પતિના મિત્રનું સ્વપ્નમાં નામ લવનારી આહીર સ્ત્રી વેળને બહેમથી જાકાર દેતા પતિએ જાણ્યું નહોતું કે વેળ સાચેસાચ પેલા મિત્રનું ઘર માંડવા જશે; ને વીર પીઠાત હાટીને, મિત્રપત્નીને પાછી વળવા વિનવણી કરતાં ખખર નહોતી કે વેળ શો નિશ્ચય કરીને આવી છે. એ નિશ્ચયનો દુહો અગ્નિના અક્ષરો લખી ગયો છે:—

મરણુ મેવાડા ! (તારી) પીડીઆ ! પાની ખુદલ,
(એની) લાપે લાકાળા (તારે) મરણુ મોરીસક બણી !

હે પીઠાત ! તારી સાથે સેજ માણીને હું છોકરાં જણુવા

●ઢોલો અને માફક જય પારણે સૂતેલ બાળકો હતા ત્યારે તેમના વેવિશાળ થયેલાં પછી દુષ્કાળ વગેરે કપરા દિનો આવતાં ઢોલના માળાપ દૂર દેશે રહેવા ચાલ્યાં અયાં, મૂળ સંબંધ ક્ષીણ બન્યો, પરસ્પર મળવું જ અશક્ય થયું, એટલે ઢોલાના પિતાએ ઢોલો યુવાન થતા તેને મારવણી નામે કન્યા પરણાવી પછી ઢોલાને મોડે મોડે ખખર પડી કે માફક નામે કન્યા તો મારી વાટ જોતી દૂર દેશે ખેડી છે.

નથી આની તારી પાછળ તો મૃત્યુ તારી પાની ખૂદ્તુ આવે છે,
ને એના પગની થપાટે તારે તો મરણ જ નિશ્ચિત છે *

કપીકાલ-વેળની આ વારતામાં વેળ કઠીઆવાના કામગીઆવાડ નામે
એળખાતા પ્રદેશના એક આલીર સુખી ભોળા કામગીઆની સ્ત્રી હતી જેમ
કામગીઆવાડમાં ભોળા કામગીઓ તેમ દૂર જુનાગઢ વરફ પીકાત નામનો
એક હાગી સાખાનો સુખી બેઠે પરાક્રમી તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા
ભોળાએ પીકાત હાગીને બાળ્યો નહોતો પણ વારવાર નોતરા
પટોઆડયા હતા એક વાર પીકાત હાગી ભોળાના આમને પાદરથી પોતાના
રસાલા સાથે નીકળે અને તેણે વપાસ કરાવી, પણ ભોળા કામગીઓ ઘેર
નથી મેવું સામળીને પીકાત હાગી આગળ આવતો યો આ ખમર ભોળાની
પત્ની વેળને પડતા તેણે પાછળ માણસો દોડાવી આગ્રહ કરી પીકાત
ને પાછો બાળ્યો અને થોડા દિવસ પડેણો કરી રાખ્યો પછી
પીકાતના મયા બાળ ઘેર આવેલા પતિને તેણે પીકાતની
વીરતા સંજ્ઞાનવા નુકરતા વિશે વાત કરી પણ પીકાત હાગીના રૂપગુણની
છાપ વેળના અંતરમાં એટલી ઊંડી પડી ગઈ હતી કે એક દિવસ
એનાથી કોઈમાં વાદ પીકાત! અહો પીકાત! જેમ લવાઈ મધુ વહેમાયેલા
ભોળાએ વેળને પોતે જેવું રટણ કરતી હતી તે પીકાતનું ધર માડવા મેલું મારી
ધરમાંથી કાઢી મૂકી-પછી તો નિર્દોષ વેળ કાપાયમાન બનીને સાચેસાચ
પીકાત હાગીને આગળે મઠ પત્ની તરીકે પોતાનો સ્વીકાર કરવાની પીકાતને
ફરજ પાડી અને પીકાતનું ધર માગીને ત્યાં આ મિત્રદૃત્યનું ઘેર લેવા ભોળા
કામગીઓ ક્રુપે ઘેરે પીકાતને ગામ આવ્યો, ગામ બહારના ઉત્તર
શિનાલયમાં એકાગ્રી આવી ચડેલા પીકાતને એણે દ્વંદ્વ બેઠવા
પડકાર્યો, પીકાત પોતાને ઘેર આવેલા મહેમાનોનું વિદાય લઈ
આવતા પૂરતો સમય માગીને ઘેર ગયો, અને વચન મુજબ એકલો પાછો
શિવાલયે મરતા આવ્યો વેળ પણ પાછળ પહોંચી બેઠે શત્રુજોએ બતાવેલ
ઉદારતાનું ભાન કરાવી બેઠે વચ્ચે વેળએ સપ કરાવ્યો, અને પોતે પર-પત્ની
બનેલ હતા પૂરના પતિ ભોળાનું તેણે ભાવમયું આતિથ્ય કર્યું પછી
ઉપરે એક વિષે મેડ દોરતો આ સ્ત્રીને બેઠે લઈ દ્વારકા જંગલમાં જતા હતા
ત્યાં રસ્તે ભોળા કામગીઆને મિત્ર પીકાતની પોલીને માથેથી ધૂળ ખખેરતો
દેખી વેળએ ટોળો માર્યો—

ઉપર નિર્દેશી એક વારતાઓ, ઢોલા-મૃત્તી અને પીઠાત-વેણી,
તેમાં જેમ તુમુલ ઊર્મિ-સંઘર્ષણોની રંગભૂમિ પર પાત્રાલેખન થયું

**કિશોરની
પ્રણય-વેદના**

છે તે રીતે ખીજ અનેક દુહાખંધી વાગ્તા-
ઓમાં થયું છે. પ્રણય-ત્રિકોણ એ આધુનિક
નવીનતા નથી, ચારણી વારતાઓએ પણ
એને ચર્ચેલ છે. પંદર સોળ વર્ષના કિશોરો
નારી-પ્રણય કેવો એક દરણુ કાચડો છે તે આપણને લોડણ ખંભાતણ
અને આહીર-કિશોર ખીમરાના દુહાખંધ કિસ્સામાંથી જોવા જડે છે.
લોડણ નામની યુવાન બ્રહ્મચારિણીને પુરુષનું મોં જોવાનું થ નીમ છે.
સંઘ લઈને જાય છે છેક ખંભાતથી દ્વારિકાની જગ્યા જુવારવા રસ્તે
રાવલ ગામને પાદર એક રાતનો પડાવ નાખે છે, ગામધણી આહીરોની
પત્નીઓ પવિત્ર મહેમાનને મળવા ઊપડે છે. નમૂંછીઓ કિશોર ખીમરો
રઠ લે છે કે લાભીઓ ! હું થ આવું : તું તો પુરુષ, ઘેલા ! ન
અચાય. આવવું છે ? તો પહેરી લે બાઈડીના લુગડાં. નિર્દોષ કિશોરો
નારીવેશ સજ્જો, બહુ નમણો, રૂડો દેખાણો, દીકે કાંઈ ન વરતે કે નર
છે; પણ વસ્તુ નદીને સામે પાર કેરામાં બેઠેલી નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારિણી
લોડણ દીકી-આ નારીવૃંદમાં એક કિશોરી, -જેને—

વસ્તુ ઊતરતે, ખમ ખરખાણો પુરુષનો.

‘વાઢે દળ વેરી તણાં જાતાં ને વળતાં જોય,

કરમ તાહરા કાય, પીડીઆ ! પાણુ કાટે.

(હે પીઠાત ઢાટી ! તારાં પરાક્રમ કેવાં છે ! કે આ લોભ જવા પથરો
પણ ફાટી જાય છે)

આથી ભોળનું દિલ દૂભાયું. એણે આ અપમાન ઘોવા પીઠાતને દ્વંદ્વયુદ્ધમાં
પડકાર્યો અને એક લડીને ત્યાં મરાયા (જુઓ મેઘાણી સંપાદિત સોરઠી
ગીતકથાઓ : પીઠાત-વેણલ : પા ૮૮ ૯૫ અને હરગોવીંદ પ્રેમશબ્દ સંપાદિત
ઠાઠિયાવાડની જુની વાર્તાઓ : પા. ૧૧૬-૧૩૧

કારણ, કે બોજાઈએ પાણીમા વચ્ચે જાયા લેતી હતી, ન્યારે કિશોર ખીમરો તો પ્રનાહને ઠેખીને વટાવતો હતો

પાસે આ થો બદીનાન ગખેયો યક્ષ્યાણીનો પ્રણય પાળ તોડી બહાર આ-યો કિશોરી-વેરો પાછા જનાર ખીમરાની પથુ કાપા ફરીવાર વગતુ નદી ઊતરતે કબજામા ન ની શખી એ લયડયો દેખીને લો-લો ડેરામા બેઠે બેઠે દિનમા કહ્યું—

લાયક મા લાગા ખમા તુને ખીમરા

વગતો દિવસ વિભોગનો હતો પ્રણયના પ્રથમ અગ્નિ-સ્પર્શ કિશોરમા પ્રગટતી વિખતતા દીગી છે આ વારતા એ દેખાડે છે અરે ખીમરા ! કે નહિ—

વાસે દીનો વાડ

અમે આઠે દાડે આવશુ

ઝૂરતો મૂખને દારમ ગઈ તાખીદે પાછી ફરી આઠમે દાડે પહો ચતા રાનન ગામના પાટરમા ખીમરાની એક જ બગતી દીગી

(એરડી ઠીનકયાઓ પા ૧૦૪)

વાગનાનો આખો ઉઠાવ અો ધાટ મનોવિરાગતુ એક અગ્નિ વચાપુ પતુ ઉઠાડી આપે છે આ વારતાએનો પ્રદેશ માનવની મુખ મનોભોમ છે

વાર્તાએને 'ચિરજીવ કરતા આ કયાગત દુનિ સેકડો છે

દુદા ન હોત તો કયાએ ન જીવન, ગામડે

દુદાએ

ને નેમડે, મહેરાતો ને ફૂરામા, પહાડે ને

વાર્તાને ટકાની

વગડે સાદિન્યના સર ન પદોચત પથુ

ચારખોનો એક મોટો વર્ગ રાજ

દરજારે ન રિચરતા, લાખપમાવેલી લાન્યોને વગતી જતને વનવાસી નોકજીવન ત દ વગી ગયો, નિમ્નગંમા અને પરુપખીઓમા

કાવ્યાનંદ પામ્યો. સામાન્ય માનવીનું અંતર એણે ઉદ્ધતું, પાળ્યું, લડાવ્યું તે કાવ્યમસ્ત ક્યું. માટે જ એ કથાઓ આજ મુઘી પણ નરનારી સમસ્તના ગોપણવનની વહાલી સપત્તિ છે, વિસામાની ઘટાઓ છે, દિલદર્દના મલમપાટા છે ધર્મની તે નીતિની રૂઢિઓ નીચે ચપાઈ રૂધાઈ ગયેલ નરનારીઓના લજ્જન-ઝડક્યાં જીવનોને, આ દુહાઓમાં ભરેલો અકાટ નેહ, બડખોરી, અને હૈયાની મોકળાશ તેમજ મસ્તી ગાતા દ્રોઈ અટકાવી શકતું નથી ×

દુહાનો ખીજો એક હાવકો પ્રકાર છે. આણુંદ-કરમાણુંદની ગુર્જર કવિ-જોડલી જે દુહાઓની અકેકેક પક્તિ બનાવીને સવાલ-જવાબ રૂપે સંસાર-વિવેચના કરી ગઈ છે, તે રાજસ્થાનના સિકર ગામના ખિડિયા કિરપારામે પોતાના વહાલા આકરને અમર આકર રાજ્યાને સંબોધીને સંસારનો ક્યારે સાર વલોવતા આવા દુહા-સુભાષિતોના મેહ વરસાવ્યો છે—

મણુધર વિખ અણુમાવ, મોટા નહ ધારે મગજ,
ખીજુ પછ બણાવ, રાખે સિર પર રાજ્યા !

અર્થ—હે રાજ્યા ! પોતાની પાસે અમાપ વિષ હોવા છતાં મોટા મણુધર નાગો તે વિષશક્તિનો માથા પર દહારો નથી કરતા, એ તો નાનકડો વીછી જ-નજીવા ઝેર વાળો-આકડો માથા પર ચડાવીને પોતાની શક્તિનું પ્રદર્શન કરે છે

મતલબની મનવાર, જગત જમાડે ચૂરમા;
વણુ મતલબના ચાર, રાખ ન પીરસે રાજ્યા !

× આ દુહાબદ્ધ વારતાઓ માટે જુઓ મેઘાણી સપાદિત સોરઠી ગીતકથાઓ અને હરગોવીંદ્ર પ્રેમશંકર ત્રિવેદી સપાદિત કાઠિયાવાડની જૂના વાર્તાઓ.

એમ પોતાના ચાકર ડિમનીઆ કે નોપનાને નામે વાવેના
બીજા ચાલુ કવિઓના મુખાશિત-દુહા ધમગ બારોડે પ્રભુને
સંબોધીને કહેના 'સામળા' ના દુહા, અને એ પગપરાતુ ઉત્તરોત્તર
પાનન ઝગતા આવેના અન્ય ચારણોના સામળાને મંબોધેન દુહા

ખમકારા	દેતી	ખવડ	હમસ	હુકળના
(એવા) સુખા	સાથ	બિના,	સરમે	હાલ્યા સામળા !
કે છે	ત્યા	કાકો	નહિ	મા ન મળે માધા !
સમપણના		સાધા	સરમાપરમા	સામળા !
રાહા	પર	રૂઠો	ફરજ	ધીંગાને દેતો ધાન
પાસે	નૈ	પરધાન	(નકર)	સમ નવત ટુને સામળા !
ઉતુ	ખીચડ	આપશે	જાણુ	વિણુ ભગવાન
મંદમંદુ	હ	ધાન	ગેમા	ખાશુ સામળા !

[ચારણ માણમુરખાના રચેલા સામળાના અપ્રકટ દુહામાથી]

સે	વીંટને	બેઠણ	સગા,	નાંધુ	ગાલીન	નાર
અવળા	જેમ	ઉપાડ	(કા ની)	સરતે	દે	નહિ સામળા !
ભાયાને	ભગાવી	દિયા	આશરો	ને	ખીછ	આન
(આનની)	દે	વા	દેને	રાત	સામ	પડી મઈ સામળા !
અધારાના		એકથો,	હા	અચરો	કા'ય	
તાડકો	દીસે	ટાક	વેડી	નથી	વિઠણા !	
હરખ	નથી	પણ	હાણુ	હરમત	નહિ	તોય હા
ના	કે	વાયે	ના	વારા	સદેશને	સામળા !
ધણે	નાખ્યા	મૂરાકા	માયા	ચૂચે	મા,	
એ	નયુ	ને	જા,	સો	લેમા	રૂયા સામળા !

(ચારણ પાલરખના પાલ રચેલ અપ્રકટ દુહામાથી)

જીવન પરની એ સેંકડો રસમીમાંસક ઉક્તિઓએ જ જનસામાન્યની સાહિત્યરૂચને ઉચ્ચ કક્ષાએ રાખી છે એટલું જ નહિ પણ સર્વદેશીય કરીને સાચવી છે. ચિંતનની સઘનતાને દુહા પાસેથી શોધો—મળશે મૂડીએ મૂડીએ. કોઈ કચ્છી કવિ કહી ગયો:

સાયર લેઝં થોડીયું, મુંત ઘટમાં ઘણેરીયું;
હકડી તડ ન પોગિયું, (ત્યા) ફૂજ ઊપડિયું.

(અપ્રકર)

[અર્થ—સમુદ્રમાં તો લહેરો થોડી છે, વધુ તો મારા હૈયામા છે. એક લહેર હજી તીરે ન પહોંચી હોય ત્યાં તો ખીજી ઊપડી જ હોય છે.]

ખીજી લોકકવિએ અકળામણ અનુભવી—

ગાલડિયુ ગઢેરથજ્યુ, વધીને વડ ચિયું,
ચગે માડુએ ન પૂછીયુ, દલ જ દલ મેં રૈયું.

(મેઘાણીકૃત પુરાતન જ્યોત. સત મેકણ)

(અર્થ—ગૂઢાર્થની વાતો મારા મનમાં વધીને વડ જેવડી થઈ. પણ કોઈ સુજન માણસે મને પૂછી નહિ (જેવડૂકને તો મેં કહી નહિ) એટલે તો પછી એ બધી વાતો દિલની દિલમા જ રહી ગઈ)

મચ્છ મહાજળ હોય, ક્રિયે અવગુણે કઢિયો ?
છલકી છેહ દિયો, કે સાયરે સંધર્થો નહિ ?

(સોન—હલામણની કથા : સોરઠી ગીતકથાઓ • પા ૧૮)

[અર્થ—અરે હે મોટા મચ્છ ! તારૂં તો જાંડા બહોળા સાગર-જળમાં જ સ્થાન હોય તું આહીં ખાડીને કાંઠે કયાથી આવી ગયો ? શું તને ખુદ તારા પાલક સાગરે જ ન સાચવ્યો ?]

મચ્છ જવાળ વાળે છે—

મધ વીગ વગે, વીગે વળાણ નહિ
સાનાની સજતે દાઘીવલ દળણુ પ ધુ

(અંગન)

અથ—હુ એક નાનકડા માછલાની રોળતે ચાલનાથી હલકો પડ્યો.
એની સાથે સાથે ભગ્નીની વેળ્યમા આવ્યો તો ખરો, પણ ભલ્લીનો
જુવાળ પાડો વળી ગયો તેની ખમર ન રહી, ને હવે હુ મહામાય
એ અ પમાયની માફક કેમ હરી પાડો મહાજળમા પડોયુ ?

કોઇ પણ એક ભાન અથવા ભિર્મિનુ દોહન કરના દુહાનુ રૂપ
ભારી અનુકૂળ છે દેશાનિમાનના જૂત કે વતમાન ભાગનુ આ કેવુ
શાશ્વત અરૂપ છે !—

ધ્રમ ભતા ધર પહળા, ત્રિયા પતા વાવઃ
એ તીનુ દિન મરજીયા, કોણ રક કોણ રાવ

(અર્થ—ધર્મ જાતો હોય, પોતાની ધરા પનરાતી હોય, કે પત્ની
વિપત્તિમા પડતી હોય, એ ત્રણે દિનમ માયા મૃત્યુના છે—રક અને
રાવ સૌને મારે)

આજમુમા ઘમ પ્રેરતા આવા દુદા અનેક છે—

અમા માફુ ધર રહે એ તિન અવમળુ દોય
કાપડ ફાટે, રિલ વધે નામ ન ભણે દોય

મ્મી કોઇ સામેરી નામની સ્ત્રી પ્રેમના, નરવિલનના
દુઢાગીરો દુદા વે તી ગઇ દને ? કે એ માનેરીનુ
નામાચરણ નાખીને છત્ર દર્મિઓએ આ દુદા
દના દો ? મામેરી નામની કેઈક પ્રેમમમ સ્ત્રી વિ ચર્ષ દેય તો
આશ્ચર્ય નથી—

સામેરી સજણ વળાવિયાં, તાતી વેળુમાંય;
ને સરજ હત વાદળી, (તો) પિયુને પલપલ ટાળત ઝાંચ.

સામેરી સાયર ઊમટયો, રતન રેલાણાં નય;
કરમહીણો ભરે મૂઠડી, શખલે હાય ભરાય,

સામેરી ચડી ઘોડલે, કરમાં લાલ કપાન;
ને દશ્ય નાખે ભલ્લકો, તે દશ્યમા ભગાણ.

સામેરી ! સોનાર જી, ઓલાણી મ પૂંક;
(ને) અરથ ન આવે આપણે, (એને) મનથી વિસારી મૂક.

(અપ્રકટ)

તો કોઈ 'ચૂડ વિજોગણુ' નામની સ્ત્રી સાજણુ-રતેહના છકડિયા (છ છ પંક્તિના દુહા, જેને દોઢીઆ પણ કહે છે. અદર કથનને દોઢય વળે એટલે દોઢીઆ કહેવાય છે) સ્ત્રીસ્ત્રી લોકકકઠે મૂકતી સ્વજનને રટતી ગઈ-

સાજણુ એવાં ધારીએ, નેવા ફવાના કોસ,
પછાડયા પાણી દિયે, રહે ન આણે રોષ

રહે ન આણે રોષ તે આશ
ગોસ્તિયાનાં પાણી ઝીલે ક્યારા

ચૂડ કે' ઊભો સાઠો લિયે સોસ;
સાજણુ એવાં કીછયે, નેવા ફવાના કોસ.

(કાઠિયાવાડી સાહિત્ય-કહાનજી ધર્મસિદ્ધ સપાદિત)

સાજણુ એવાં ધારિયે, નેવા હીડોળાખાટ;
સેજ વચાળે સૂધ રયે, હૈયે ધરીને હાય.

હૈયે ધરીને હાય તે હસીયે,
ધણમૂલાં સાજણના પાડામા વસીયે.

ચૂંક કે કારે દીવે બગે વટ
સાજણ એવા કીજયે, નેની હીડિળાખાટ

(એજન)

સહ ! સાજણને નોતર્યા, શેની મેમાની કરે ?
કાળજી જુઝા ને ફેફસા ત્રણે આગળ ધરે

ત્રણે આગળ ધરે તે જમવા બબો
ધણમૂલા સાજણ મેમાન થાઓ

ચૂંક કે કારે કઠાર ને કાળજી ધરે
સહ ! સાજણને નોતર્યા શેની મેમાની કરે !

(એજન)

જખમી પ્રણુના, પિયુની બેવફાઈના, પ્રણુની ખુમારીના, અને તેની માથેમાથ વેરાગની મગ્તીના ને જીવન-મથનના પણુ દોનીઆ-છકડીઆ [છ છ ચરણોના] મૌખિકા હણુ પણુ હોળીની ઝાળ કરતા કે મેળામા ભીમગતા માનનીઓના વહને કૂમકિયાળી છડીઓ સંભાવતા દુહાગીરોએ સુણાવી સુણાવી ચિતન-મવેલનો રસાનદ પીનગ્યો છે

દુહાની શાગને સૈ ઓથી સધરતા ચાગણુની હલ અને કંઠ જ રદા જેવા બની ગયા તેમ દુહાનું લાધન, લાનિત્ય, અને શાગીની સમ તોલતા માયવનાનું ક્યાવિધાન એ ન કરે તો એની કવિતા જનભોગ્ય અને પણ નહિ દુહાની રચના ત નમહેલી અને ધડા વગરની છે એમ ધણાનું માનવું છે મરોધકો પણ એવો ભ્રમ સેવે દુરુઝા એ ગમાર છે કે ગમે તેવા બે ચગ્ગો હાથ લાગી ગયા ગ્યના નથી એવો દુરુઝા થઈ ગયો ! એવો ભ્રમ સેનાય છે કે આ તો રેનીઆળ ગ્રામ્ય ગમારોને રીઝ-

‘દેવીદામ’ એટલે દેવીનો દામ, દેવીનો હવે પાછલ ત, એમ ઘટાની એસે છે, એટલે દુહોજ અર્થાદીન અને ધડા વગરનો લાસે છે પણ વેવી દામ આવી વિશેષ નામ છે પરમ-વાનડી નામની એ સોગટની ધાર્મિક જગ્યાના ગ્યાપમ ત દેવીદામ, જે ૨ તપીતીઆને પોષતા ને મારવાર કરતા, તેમની પામે ખેતર વાડી કે ગામગરામ નહોતા પણ આકારી રોજી (આ ારાતિ)નો જ આધાર હતો, તે દેવીદામના ગુણની એ પ્રશસ્તિ છે દુહો તો નિયમને આધીન કૃતિ છે એમા વણમગાઇ દોરી જોઈએ, જે વર્ણથી પકિત મડાપ તે જ વર્ણથી પૂરી ચાપ એના પ પીઆ એટલે કે અનુપ્રાસ મગના જોઈએ એમા anathesis આવતુ જોઈએ મામમામે પાને એ લાન, એ વિચાર, એ ૩ પનાઓ સમ-તુનાએ તોગાવી જોઈએ એનુ લાખત જરીકે ખલિત ન થતુ જોઈએ કારણ કે એને તોગાતુ છે લોકગુરુને મુરચું-કાટે જનનાને ગમ-આવી કંઠ આગ્રુપડ રચનાને તો ત તા દેવી નામે—અશુદ્ધિને આપણે કદી સરોધન ન કરીએ

વિશ્વગ્રાનને અને તત્ત્વર્થાનને, ઋગ્વેદને અને ગ્રેમની મસ્તીને, વિજેગની વે નાને અને મોતના મરિમાને ઝડપી તપી મા ગ્રીનતો દુહો આધુનિક ગાયરચિની કમોગીએ પણ મપૂર્ણ કનામ પન્ન છે

વધુ ખુની તો આ કે, કે દુહો ગરાપ છે અત્યત મધુર હનકે, દેવેગ-વૌધણ મુપુ હાજે દુહા સોરમ, મિતાર કે મુદરી સમા મગીત-આજને ઝકાર ઝકારે ગરાપ છે ગરાતો દુહોજ વધુ જવના પામ્યો છે

વારતા-કથનનું ગદ્ય

કડીખંધ દુહાઓ વાળી વારતાઓમાંથી સીધા આપણે એ વારતા-કથનના ગદ્ય-અંશોની તપાસે સરી જઈ શકીએ છીએ. વારતા-કથન એ ચારણી વાણીનો એની કવિતા કરતાં પણ ઘણો મોટો ને વધુ મહત્વનો કાળો છે. ચારણી કાવ્યપ્રકારોને પણ પ્રવાહી અને જીવંત રાખનાર આ વારતાક્ષેત્ર છે. ચારણુ જો વારતા ન માડતો હોત તો ઘણો વહેંચો લુપ્ત થયો હોત. લોકોએ ચારણી વારતા-કથનને દુહા કરતાં પણ વધુ આસાનીથી અપનાવ્યું છે. રાજસ્થાની ઇતિહાસ-માની, વીર વિક્રમની, ત્રેમી યુગલોની કે ચતુર વણિકની, ગભીર અને ટીખજલરી, લાખી કે દુયકારૂપ વારતા કહેવાની ચારણી કાવટ અજોડ કહેવાય છે. એને એની અનોખી જ વારતા-શૈલી છે.

આ ચારણી વારતાને ગ્રંથસ્થ કરવાનો પહેલો ચત્ત એક પારસી વિદ્વાને કર્યો. એ સીએક વર્ષ પર ગામોગામ ફરતા અને એ ત્રણુ લહીયા રોકીને ચારણી વારતાકારોના મુખ-ઘોષ ઝીલવા મથતા આ પારસી ભાષાએ 'ગુજરાત તથા કાઠીઆવાડ દેશની વારતા'ના ત્રણેક ભાગ ઇ. સ. ૧૮૭૪ના અરસામાં બહાર પાડેલા તે સુભાગ્યે અત્યારે ગુજરાત-વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ શબ્દશઃ એ જ પાઠ રાખીને પુનર્મુદ્રિત કરેલ છે છતાં તેમાં પણ એ સગ્રાહકની પિછાન ખાતે તો કે બ. નામની બે પ્રથમાક્ષરોની સત્તા ઉપરાંત કશો પતો નથી એ ભાષાએ અંડ ખીજમાં મૂકેલી અંગ્રેજ પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે કે—

‘It would be interesting to note here the bard's manner of telling a story but as Dr Marjgold said, it is difficult to translate the eye so it is impossible to translate the twang and the sing-song. At the same time the bard uses words, which strike more by their sound than their sense a good deal of alliteration and very many mnemonic words albeit with ‘fossil poetry of their own which constitute *par excellence* the beauty of bardic recitations’

પગી એ પોતે કીવેની ‘માનમોગ અભેમોગ’ની વારતામાંથી એક વર્ણન ઉતારે છે—

ખરણી બાધી છીડી છે છુગી બર્છોતની જમીને આવે જમો, તે મીમાડે
ખરણી તમો વાતમા કહીયે વેગો તેડી બર્છો ને—

તરવાર લાખાળા લૂગારની સજ કરેલ, મોન્યા વાદાળીયાની વાર કરેલ,
નજી તમુ પગથી એ—(૧) છીડી ની ખરચલે પગી હોય,
તરવાર બાધીને હોયે બજે કે પાણાનું દોઢળીક પાપુ જે બરી
મીના માયામા ધધોલક હોય તેા સાજી ખાવાને
દસેરો એક કોર પટે ને દરદરાગના મેલામા કીકડ ખડે એવી તરવાર
બાધી લાગે ચાલ્યા

જનમાર્ગે કેસરી ચાલ્યા, રજ લાગી તરણા વણા લેમા સુખચેન ન ચરે
દરેણા વા વાળ ને વણુટયા, લખ હઈએ વારા એક
જગપુતે શબ્દ શોહામણો તે દસને છીયોરા—એવા જગપુત ઘોડે
બિમી—તે યોગ લાખી નચિયારા, કુકી કુલિયારા, જાળ-
કવ. છાનીગાળા, અડી સુમેરીગાળા વાટકી પાળી પીએ યોગ પાળીમા
માછકી ફરનિડ મારે, આકાસમા વાતો કરે—અજાગીના
ઘોડે બેસી વાવનસ ને પગમીના તોડતવ, લાખી લાખી ઠેરાવાલી,
કુકી કુકી કાનમુરી, જાના જરા, હાય સવા અગા
માયે સમ. ધરા ના હીએ—એવા યોગ જગપુત બેગ છે તે ચલતા ચલતા—

વનરા (ટદા) વનમાં, ધારી ઝાડીમાં ને લેવુંગિયા, ત્યાંથી ચાલતા ચાલતાં
ઉમરીયાં ચાલતા ઉમરીડ ગામ પુઝા હમીર હાઠાળાવું. ત્યારે હમીર
હાઠાળો કેવો કે—

બલે રાગ સિંધુ જથે ગરોગડ બુગચો, ટોળમાં પડે એમ તાલી સાંપેની
સામઠી લીટી, કંઈએ સગને બેલમાં રાખિયે સંવેનારે,
હમીર હાઠાલાનાં ભર વેમાતની પડે, સર બચે.બચ, મામલા વચોવચ
છવ મેલ્યા, કાયરા નરાને બાખો કહે બચે.બચ
બર્ધી થકી બેડ્યા—તેનાં રહેરમા આવ્યા, ત્યારે તો

પદમશા, ને પેમાશા, ને ઉપાશા ને થોભાશા ને નેમચંદ લટકચંદ ને
મતકચંદ ને માળીચંદ ને હર્ષીખા, ને બીચીખાં, ને
ગામમાં આવી ચક્કીખાં ને ચાકરખા બેવા મલ્યા, ગોરની ને ફેરદી
ને મોરદી ને મેરદી પાણિયારી ધાતી ધાતી આવી.

આ ચાલ્યા હમીરને ચોરે જઈ ઉતર્યા, ત્યાં તો સાપોજી ને કસરોજી,
તડકયાજી, તબિલીજી, અખોલીજી, કલેસીખાં, લોંગામીખાં,
ચોરે ઉતરયા ને જડખરજીસાઈ આવ્યા મલવા હો હો ભાઈ રામ
રામ છે. કાંઈં ચાલ્યા ? તો સગાઈ કરવા. તો હમીરને
એક છોકરી છે તે કેવી ઉપાળી કે—

રાણનો કોલામો, મખમલનો રેન્ને, તાકી મૃગલી, હોલી નલ, પુનેમનો
ચંદરમા, કોરે આલ વીજલી કડાકા કરે. તે તો વાળે
હમીરની છોકરી વાળે મોતાવલ થળી, નારી કુંજરનાં ચાર પહેરયાં,
પગમાં દમર ઝાંઝર, ચાલ ચાલે તો ગડાની, બાલ
બે.લે તો ધુલનાં, બેસે તો પદમણી, રમન કરે તો હાથિણી, ગાર ધુંટણ ને
સુગાર—એ તો

પીંગલડુદી પદમણી, ગોખેથી કાડે ગાત્ર
દેવી સંધા સન હગે, તો માનવ કે તો માત્ર.

હાથે ચુડી હેમની, હેમ સરીખા હાથ.
મારને જેદી ધડી, તેદી નવરા દીનોનાથ

મારે મારે છુ કરો—છાટી દામનિયા
નવરે દહાડે નીપાયા કોક કોક કામનિયા ।

ચંદો ચંદાને ઘર ગયો, વન ચંદે અજવારા,
મારે હંધાડે કચવે બાણુ ઘોડાને નીરે ધારા

એને નીમ છે જેને ત્યા સાત વીસુ બેસુ પાડ્યાબીઓ હોય તેને ત્યા
વરસુ નહીં તે નહીંજ, વરસા બંતે બંતે ૧૨ વરસા ને ૧૩ વરસા ને ૧૪
વરસા ને ૧૫ થઈ ગયા આ વિચારે છ કેને ત્યા બેસુ છે એમ બેસે તેસે
૨૦ ની થઈ ત્યા સાત વીસ મોડણુ પાડાને બાધી ગાગમા નાખ્યા છે ને આ
આગે ચોરે કાતરો ને મોળુ છાંચ્યા કે હલ પીટ કરવા માડ્યા તે છાકરી
સામળે છ છાકરી ૨૦ વરસની થઈ છે તે

દામકામ, મૃગલોચની ઠાકરીયો વિછી હેમના પાતિયા માથે ખડકયો
ભય, ભગી બજારે રેલતો ભય લ ને ઠાકર રેશમનો
પુર જોતનમા હતી કોકો જરીનો જર કાળનો વેરી લખાણનો કાળ-એ
તેને જોઈ ગીતે અસ્તરી ભરણી છે તે થોડા ઢીમા લગન આવ્યા
ત્યા ધાતરી ને કુળ, ને કુલગી ને સોંધાતુર ને ગાઈ
ગદી ને મોનીમદી ને દોલકાડ ને હાંદ્રોમ ને અર્ધાંગી ને લરિગદી એવી
શાહેલીઓ ભેગી થઈ છે, ને ચોરા પાસે થઈને ભય છે-તે આને ભેઈને
વિચારું કે આ સમાન બીજું માગુ આરે નહીં, ઇ માગાને જવા દેડુ નહીં,
ત્યા તે ચોરે કાલા કસુબા થાય છે

રેડીઆ કસુબા કડાડયા જુનો છાપાનો મુવાની માતા માત ગરમાળો
કુખળા ધરની રાજ, પારક બેસનુ કુધ, ઈ ઠીકાઠીક —
પછી કસુબા ભયકવ ભવત્રી તજ તાલ વમાલપત્ર નાખેવો તેયાર
કરી પાવા માલ્યો બાપ પીએ તે જોગને ચડે બેટા ખાય
તો બાપને ચડે કામે ખાય તો બત્રીબને ચડે, ચોડી પીએ તો હાથી બાંહે
એ રીતનો કસુબો કાઢી તૈયાર કરો છે સામસામા પ્રેસી ધોત્રે ધોત્રે પીધો
ઝરવઝર કરવા વલનો ત્રીએ લાજ રાઈનો કણુ જોડેવો ભે હેઠ પડ્યો હાય
તો પૂરવી ખેલી રોથ નામને માથે જઈ ચડે એવો રોથ નામના માથાનો
કસુબો કરી

પછી હુકડો તૈયાર કરો. દસ પાણીએ ખ ખાળી, ખુખ ઘોઘ, કોયલા ખાખ-
 રાનાં, જંગરીઓ ખાખરાનાં તાંહાંથી, તંબાકુ ખારી
 ઉકા કરયા કુઈની ભરી, બખે કુકે તાણી હવે અરીણુ ઉગ્યાં,
 રવાળે રવાણુ ઝટકાણુ, ત્રાડ લીંડી, પલોટી ઠાંસી ખુખ
 હુશારીએ ખેસી નહાં વાતો કરે છે—

ખાએ, પીએ, મજલસ રચે, ભખે જશ ખોત લીખારી-ઇ છાતરમા નહાં
 કે ભાટ બેઠા છે, તાંહાં પાછાનો ભાટ આવી ઉભો.

આવી બાથે તગ કમાન. ઓપ પાછા પીછાણે
 દેખે મે પેલવાન, તાંહા તો કહો ન જાણે.

હે ભાટ કાંઈ વાત આવડે ? તો હવે, વાત તો એવી કડં કે કદી ઢોર
 અપાટનું આથડેલ, પથ્થરનું પડેલ, આડનું ઝરેલ, એ રીતે ભડક્યું હોય
 તો પાછું વળે, એવી વાત કડં

કાવા કસુબા ખુમ પી સાંજ તાણે કહ્યું, ભાઈ રાગાઈ કરવી તો અહીંજ
 સગાઈ કરી છે. ઇ ગળ ખાધો ને ઠીકાઠીક :

રાત્રે પકવાન તીખાં ને તમતમતા, વવારયાં ને ધુંગારયાં, ગળ્યાં ને મોળાં,
 ખાટા ને ખરહરાં, બત્રીશો ભોજન ને સોળે શાણનાં,
 ને રાત્રે ભોજન સોનાનાં યાજમા મેક્ષીને લાવા ને ખાઈને સુતા ને
 જમ્યા સવારના પોહરમાં પ્રાણણે બેશ ભેયા—

ધન, મકર, કુંભ, મીન, મેખ સહી, તુલ ને તરકડો,
 વા, વટોળ,—હેઠ પ્રાણણ ને ઉપર ઝરખડો.

‘It will be seen that about *four* pages have been occu-
 pied to express as a bard would in the shortest possible
 compass—(For, one could give a version even thrice
 as long),—to express only the *two* following sentences.
 “The Rajputs equipped with poniards and swords,
 “marched on horseback to Ubaria, the seat of Hamir,
 “the Obstinate, who had a handsome daughter in the

"puberty of twenty summers. They were received at
"the public square (*choro*) and spending the evening
"with opium, hookah and 'small talk,' were lodged and
"feasted for the night and, on rising in the morning
"they made their terms of marriage" The ending
couplet is Hudibrastic, native bards being capable of
much dry, satiric humour, whenever they wish to
express it (શુ કા દેની વારતા ભા ૨ અગ્રેષ્ઠ પ્રસ્તાવના પા. ૧૨)

આ વર્ણનોની શબ્દગ્યના ધણી અગુદ્ધ છે વગર અભ્યામે અર્થ
વગરની નકન કરી લીધી છે અવ-

અર્થહીન તરણોમા કેમ જાવો ખીમા જ એક ફેકાણેથી
મેળાભેગ બિડીને ખીજે રથને ગોઠનાઈ ગયા હોય એવો

ખીચડો થયો છે આ સેમભેળને સાફ ન
કરીએ તો વાચકો ચારણી ગણતું કેતું મુત્યાકન દગ્ગે !

તરનારતું વર્ણન જુઓ ધડમાથું કે ટાટીઆ મળે છે ?—

'અરીમડીના માથામા ધધોળ્યું હોય તો, ભાણ ખાનાનો દમેરો
એક કોર પડે ને હરવારના મેનામા કાકડીઈ ખડે—'

ખરે પ્રયોગ આવો છે 'માથામા ઢણકારી હોય તો ભાણ
ખાવાનો દમરીરો (માથું) હરવારના મેળામા દમગા માધુના હાથનું ખીચ
ડીતું રામપાતર જેમ લોહન હાથની ચપાટે જઈ પડે તેમ જઈ પડે'

'જાનમા' કેસરી ચાલ્યા સજાગી, તરણા બિલા મુખચેન, ન થરે હરણા'

એમા તો એક સુદર દુહાને હનાન કર્યો છે—

જલુ મારમ કેસરી ગયા, રજ વાડી તરણા,
તે ખડ બિલા સુધરો, નદિ ચામે હરણા'

ધોડાના વર્ણનમા 'વાટકી ખાણી પીએ' એમ નદિ પણ 'વાટકીમા
ખાણી પીએ' એવા હવ્ય અપ-લક્ષ્યનો ઉત્તેજ છે મતનમ કે
જનનરત ધોડાનું મો એટલું નાનું દોષ છે

આવી અશુદ્ધિઓ રહી જવાનું કારણ આ પારસી સંપાદકની અબૂધતા અથવા અશાસ્ત્રીયતામાં નથી પણ એના સમકાલીન સ્થિતિ-સંજ્ઞેગોમાં, એના પંથની વિકટતામાં રહેલ છે. એણે પોતે જ જણાવેલી મર્યાદાઓ ભેદ્ય—

‘હિંદુઓમાં ભાટ ચારણ, રાવળીઆ, તુરી ને મુસલમાનોમાં મીર ને લુંઘા એટલી જાત ગુજરાતમાં વારતા કહેનારી છે. તેઓ બધા વિપચી ને અપીણી હોય છે...એ પ્રમાણે અવળચંડા જ્યાં તેઓ અડંગા નાખે ત્યાં વિનામેહનતે વારતાકારો પૈસાની પ્રાપ્તિ થાય એટલે બેપરવાહ અને સ્વચ્છંદી કાં ન હોય ? હવે એમાંથી એકાદને આપણે વાત કહેવાનું કહીએ તો ધીમે ધીમે અપીણુ ખાતો, હુક્કો ગગડાવતો, ઝોકાં ખાતો, રાગડા તાણતો, એક કલાકનું કથન એક પહેરે પણ પૂરું કરતો નથી. તેજ પ્રમાણે એક જ બેઠકમાં બે વાત પૂરી કરે તો ભાટની જાત લજવાય ! તેથી કડકો સવારમાં તો કડકો સાંજરે કે બીજે, ત્રીજે કે ચોથે દહાડે પણ કહેવા આવે. ને કદી મનમાં આવ્યું હોય તો કડકો રહ્યો હોય તે સંભળાવે જ નહિ. ”

‘બીજું ભાટની સામે બે કાગળ ને કલમ લખતે બેઠા તો કાં તો ભડકીતે ઉઠી જશે કે કાં તો વાતમાં કાંઈ લાગ મૂકી દઈ ગોટો વાળી મૂકશે. આપણે લખવા લાગ્યા તો કહેશે કે ‘તમે લખી લો ત્યારે તો અમારા સહકર્તૃવ્યની આજીવિકા પર પાણી જ ફરી વળ્યું તો પછી અમારે ખાવું ક્યાંથી ? માટે અમારા ગુજરાત માટે કાંઈ ગરાસનો બદોબસ્ત કરી આપો તો લખાવિયે.’”

“ જે લખનારા ઘરમાં બેસી લાડમાં લોળે છે તેમને અનુભવ હોતો નથી; પરંતુ જેઓ માંહેલા પ્રાંતમાં ફરી ભાટ-ચારણોના એક

વેળા સબધમા આવે છે તેઓ મારી પેઠે જાણે છે કે આ વિપત્તિ અને બેપગના હ લોકોને સ્વાર્થભુક્તિ અને તેમના અતિવેલોને લીધે કટાણો, નકામો વખત, પૈમાનો ખરચ અને પરિશ્રમ ધાર્યા કરતા વધારે લાગે છે "

(ગુ કા દેરાની વારતા ભા ૩ કરતાના વિચાર પા ૧૫-૧૬)

‘શીત્લુ, એન્જ લાટ પાસેથી વાત માલળી જે સખમ તેને ખરી ને સપૂણ માને તે મજગડ છક્કડ ખાય છે ઢારણુ, આજ દાવના ભાટો કા તો એટલા અભણુ છે કે છપાનતા ફિક્કી પડે તેમને વાગતા બરાબર આનડતી નથી કે કા તો તેઓ હુમ્મ્યાઈ કરે છે તેથી પુરેપુરી કહેતા નથી મને વરેક વાત ત્રણ જીવ જી । સખસોને મોહોડે સાલળવી પડી હતી ને પડી જ તેને મપૂર્ણ થયેલી જાણતો ભાટ ચારણો જેમ વારતા કહે છે તેમજ લખીને છપાનતા તે શીકી પડે છે ભાટની બોલવાની છટા જ ફેટનીએક વાતને દીપાવે છે પરતુ બોલવાની છટા ટાઇથી લખીને દરશાઈ ચકાતી નથી વળી વાત કહેનારના બોલેબોલ લહીઆ તરીકે ઉતારી લઈ છપાવવાથી અથ કેવે શીકા ને નીરમ થાય છે દશ નકામા હુકદા મળે છે ત્યારે એક ગમિક અધરા આખી સાચી વારતા મળી આવે છે

(એનન પા ૧૭)

વારતા કહેનાગઓની ક્ષતિઓ ગુગીઓની નેશાએડ આ પ્રામાણિક સપાદકે પોતાની ખામીઓનો પણ મુખતકડે એકરાર કર્યો છે એક તો પોતે પાસી છે પોતે શાળાઓમા સપાદકની ક્ષતિઓ ગુજગનીના વિષયમા દનાઓ મેળવેલા પણ પોતે ‘કહેનાતા બે ત્રણ લાક્ષણિક ગુજરાતી કવિઓ મિરામ કશુ વામ્યુ નથી,’ અખનારના થોડા લેખો લખના

ઉપરાંત ગુજરાતી કશું લખ્યું નથી, આ પુસ્તકોના લખાણમાં પોતે 'અઘાપિપર્યંત એક પણ હિંદુની સહાયતા લીધી નથી' કહે છે કે—

‘શુદ્ધ ગુજરાતી લખનારા હિંદુઓની અછત છે ને હું અનુભવ પરથી કહી શકું છું કે મુબઈ ને અમદાવાદ જેવા શહેરોમાં પણ તેવાઓની સંખ્યા માત્ર આગળીઓ પર ગણી શકાય છે; બાકી કપાળે ટીલાં તાણીને માથે પાધડીના ગોળ ચકરાં દિવા ઢલતા બ્લુનાં સુપડાં ચઢાવીને ફરેથી ગુજરાતી લખનારા ગણાતા નથી અને તેમના વડે આપણો હેતુ પાર પાડી શકતો નથી. એમ તો મારી પાસે બે ત્રણ સખસો કવિનાં પાધડાં ચઢાવી બે ચાર ત્રયકારનાં થોપાં બગલમાં મારીને, ચાર પાંચ મહેતાજીની સોટી દેખાડતા ને એથી એ વધારે સખ્યા મારઠરની પિછોટી લટકાવી લટકાવી મ્હાલતા મ્હાલતા આવ્યા હતા કે જેમને મેં અથથી તે છતિપર્યંત નોંધ પૂરી કરી આખ્યાં છતાં તેને સરળ વાક્યોમાં ગોઠવવાનાં, તેમજ દશ પાનાં પૂરેપૂરાં લખી આખ્યા પછી તેમનાં પાંચ વાક્ય પણ ફેરવી વધારે માર્મિક કરવાનાં ઠાંસા પડ્યા, કારણ તેઓ વિચારશૂન્ય ધાત્રીનાં બેલની પેઠે ભાષાક્રી ધાણી એક જ રીતે ફેરવે છે અને જે ઢપ વાચેલી તે જ તેમને બેસી ગયેલી હોય છે, તે વગર કોઈ પણ રીતની નવી છઠા અથવા માર્મિક વાક્યરચનાનું ચાતુર્ય, એવા માત્ર ભાશાનું લાદા-વહિવડ ઉપાડવાને સરજેલા વેઠિયાઓ, સમજી શકતા નથી હવે સહજ હસ્તેજ, દીધું સુધારે અથવા હસ્તદોષ દૂર થાય (કાંઈ રોકાણની વખતે એક હિંદુ લખનાર પાસે વીસેક પાનાં તપાસાવ્યાં હતાં તે શિવાય) એટલી જ માત્ર મદદ ફક્ત સાધારણ હિંદુ પાસથી મળે તે લેવાનો મેં હાલ બંધ રાખી છે. ચક્ષુવિશ્યતિ તદ્ભવતુ. ।’ *

(એજન : પા ૨૧)

ઉપરાંત મુદ્રણાલયની જે મુશ્કેલી તેમને નડી છે, તે તો તેમણે કરેલા ઇસારા પરથી જ અનુભવીઓ બરાબર કહી શકે છે. ઉપર કહ્યા તેવા વિષમ સંજોગોમાં આ વિદ્યાલક્ષ્મી પારસીએ પોતાનું કામ

---

*પોણો સો વર્ષ પર જ્યારે ચારણી જખાન જીવતી હતી ત્યારે બે આવી આફતો સત્રાહકને નડી હશે, તો અમ જેવાઓને આજે કેવી વપત્યો પડી હશે !—લેખક

જેવું દીપાબ્ધુ છે તેથી અધિક ખીજ કાપ્યો ન કર્યું હોત તેમણે ઉતારેની વાસ્તાઓ વાસ્તાકારની વાણી પ્રત્યેની વફાદારીમા નજીકમા નજીક પહોચી શકી છે, તેણે વાસ્તાઓના પ્રસંગો, ધ્યેયનો ફરક પાગો, કથનની ઘાટી, મકલના અને અવ તરણોનો ગ્રાવ્યમહાર પ્રશસ્ય મત્તનિષ્ઠાથી માયવેન છે છતાં અકબ્ધ આ હી ભાષાપ્રયોગો આ વાસ્તાઓમા આપણને નથી સાપડ્યા તેવું કાણુ તેમની સ્મરનિષ્ઠાનો અભાવ નથી પણ એમણે ધારણ કરેન ધ્યેયનો ફરક છે એ ધ્યેય શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા વાપ નાતુ હતુ, તે વખતની શુદ્ધ મસ્કારી ગણાતી ગુજરાતીથી અત્યુત થનાતો તો ઉતરો તેમને કર સતારતો હતો એટલે જ તેમને ખુનાસો કરવો પડ્યો છે કે—

‘Still, the language is as correct as any Hindu would write while the volume has for its size more colloquial idioms and social expressions than perhaps any other. Objections will be taken to some words and turns of sentences as provincial or rustic and not used by the stale jog-trot writers of Ahmedabad. While hearing the story-teller or mixing in the rustic pastimes of the people I took a pleasure (I am sorry I did not make it a study) to mark some words, which struck me as picturesque or expressions which appeared to me to be original. I have endeavoured to transfer them, though under the greatest stint for the present, in my writings’

(હા ગુની વાસ્તાઓ ભા ૧ અમેજ પ્રસ્તાવના પા ૧૭)

ફક્તી જવાબ છે કે વાસ્તાઓના ત્રણ વખતે તેમને જે કાંઈ આ હી સૈનીની વિલગ્નતાઓ અને શબ્દની ચોટદાર મૌલિકતાઓ

માણુમ પડેલી તે તેમણે પકડી લીધી હોત તો આજે આપણે જે મોટા ભાપાલંડાર ગુમાવી બેઠા છીએ તે મૃડીમાં રહેત.

સદ્ભાગ્ય કહેા કે દુર્ભાગ્ય, પણ આનાં આજ વર્ણુનેા હજુ મુધી અકબધ કંઠોપકંઠ આપ્યાં આવે છે. વિવાહ-વરવોડાઓમાં ચાલતી અમુક શોભાઓની જેમ આ ને આજ વર્ણુનેા પ્રત્યેક વારતાના લગતા પ્રસંગોને

વર્ણુનના નમૂના રજુ કરવામાં અપ લાગતાં હોય છે. પણ તેનો અર્થ એવો નથી કે વર્ણુનેાના અવનવા પ્રકારે જ નહોતા. નહિ, પ્રકારે ઘણા હતા. વારતાકારોના જૂજવા કંઠોમાંથી કદન મને એકને સાંપડેલાં સ્વરૂપોમાથી આટલાં જ જુઓ—

સિંહ ચાલ્યો આવતો હોય તો—

‘ભૂડરી લગાજો, પોણા પોણા હાથની ઝાંઝું, ચાળી ચાળી જેવડા પલ, સારા અગીઆર હાથ લાગ્યા, ગોળા જેવડું માથું, ગેરાની ઢાઢ જેવડી છાતી, કોળીમાં આવે એવી કર, દોઢ વાંસવું પછડું—એનો ઝરો માથે લઈ હાથે આવે છે. પોણા ગાઉ માથેથી, વીશેક સેમુની ઊંચા ફરતી હોય એમ છાતી વગાડતો આવે છે, ગળું ધુમવટા ખાતું આવે છે પોણા પોણા શેરનો પાણો મોઢા આગળ ત્રણ ત્રણ નાડાવા ચણેણાટ કરતો આવે છે જેની ધડીએ પગની ખરતાળ મારે તે ધડીએ ત્રણ ગારાં ધૂળ ત્રણ નાડાવા નય થે ! થે ! થે ! કરતો ધખીને આવ્યો એક લા નાખી, બીજી લા, ને ત્રીજી લાએ તો ભુકા ! હાથીનાં કંઠાયળ માથે ઝીકું નય

પાણીદાર ઊંટને ચાલ્યો જતો ખતાવવો હોય તો—

‘જર્મી બળતી જતી હોય એમ હપ્પ્યા ન હપ્પ્યા પત્ર માંડતો, ડીધને નીડાળીને પદરક હાથ માથે ઝાડુ કરતો, રોક નીડાળીને અસ્વારના ઝોળામાં નાખીને દેતો, ત્રણેક ગાઉ માથે જતો ને કણકે, તાળવું કાઢતો આવે થે ! થે ! થે ! થે ! કરતો’

તેજસ્વી ઘોડો વણુવવો હોય તો—

અનળીમા પાણી પીવે એવી મોઢી (મોઢું), ફોરજાન્ય વાણી હયે એવી માણેકલટ, બે ગૂંઠાના વારણા હયે એવી કેસવાળી, બાબેકનેરા તરીંગના પાગીઆ, હુકાના જેવું કાધ, માઝ દળી સમી એવી કેડ બાપ સગા બેઠાને ચઢવા ન દે એવા ઘોગને માથે અરુચારે પાધડે પગ નાખતા તે—

પાગા નાખતા રકાબ કવિ ધાગા ધાગા બરી પાગા
આગા જલે નાહીં સાગા મૃગાણા હીં આજ,
તોપકા ગેણાગા તરી બાગા હાય તય ત્યા તો
રીઝા રાગા મવે નાનહરા અમેરાજ

રૂમા ઝુમા ઠૂમા ઠૂમા તરી ખેળા જોમ રમે,
તળારે અગકે માથે જલય છુગ તીર,
ચાસા ઉર હીં ચોગા, કાનમુરી જરા સોદે
સમપે એરસા ઘોડા વાલેરા સધીર

દેખો પલ્લે લાખી શેરી, ફૂલ વેરી નાખે ડાખા
હેરી હેગી એવે ત્રિયા કાધ ફેરી હાલ,
અનેરી અનેરી વાહ ઘોડા જિતિ તેરી આજ
મોનેરી સમપે તરી જિયા વેરીસાલ

રાજનો દરમાર વણુવો દોય તો—

રાજ રાજ ને પરજ મુખી
ખાતો ખાય ને બરતો બરે
જલજને લાખ ને અનખને સવાલાખ
સીતેર ખાન ને બીતેર ઉમરાખ
ખખા દોળીયા
મેલા મમુની
કાન્ઘારી ને ચોપદાર,

કસુબો ઘુંટાતો હોય તે વર્ણવા માટે—

‘ ખરલમા નાખો તો ખસરક ધુટાક

ગળણીમાં નાખો તો ત્રબક ત્રબક

બાપ પીએ તો બેટાને ચડે

બેટા પીએ તો બાપને ચડે

એમાંથી એક અંજળી ભરીને હાથીના માવતને આપે,

ને રડયું ખડયુ ફેર જમીન ઉપર પડે તો સાત પાતાળ ફાડી ને શેષના-
ગને માથે ઠરે.

નગારાં ત્રાંબક રડે, હોય મરદાં હલ,

શિર પડે ને ધડ લડે, આયો શેણ અમલ

પરમાતે જે ના પિયા ઘાટા કસુબા, ધુટ

વે નર સરજે ઊંઠ, વેરાગીને બારણે

મનરી પીવે તો બાધહીં કું માર દેવે,

ગદ્દા જે પીવે તો મારે ગજરાજકું

ફત્તા જે પીવે તો.....

ચાહ્યા જે પીવે તો માર દેવે બાજકું.

પછી હોકા પીવાનું વર્ણન—

‘ મનસાગરે અડખેપડખેથી આવળીઆં બાવળીઆં લપોટીઆં ઝપોટીઆં
વીણી લાવીને ચક્રમક ઝગવ્યો. ઈંધણાનો દેવતા પડ્યો અને પછી—

‘ વાહીઆ ગાઝુના વાડાની બજર, આછોટીઆ વાડનો ગળ, મચ્છુની કાંકરી,
અને ઊડતું પાણી કર્યાં. ભેળાં ચલમ ભરીને એવો દેવતા માડ્યો કે ચલમ
ઊધી વળે તોય તિબારો ન ઝરે. હોકાની એક બે ને ત્રણ ટુક લાધી ત્યાં
તો રાજની કાયામાં બત્રીસે કોઠે દીવા થઇ ગયા

માર્ગમા આવતી વિકટ ઝાડીતું વર્ણન—

‘અખડનેત્રા ઝાડી. હુગરે હુગરની મૂળ મળી છે. ઝાડવે ઝાડવું અઠવાઈ
અયું છે. સાસો ખાલ મેલે એવી આરડ બોરડ ફેરડની ઘટા બધાણી છે. સાજના

દોરીઆ નેણ નેણ હાથને માથે ડોકા કાઢી રિયા છે વાદરા ઓળકોળાઓ રમે છે, રીંછ કણકી રિયા છે, અને નવ નવ હાથ લાંબા ઠાલામયા સાવજ એવી તો ઝરડાકી દિયે છે કે ગમગમમ ! નેસના જુગરા હલમવી ભેડે છે

શુભીર અને તેની સુદરીનો પ્રથમ મેળાપ આમ વર્ણવાય છે—

‘સાનપુત ઘરે આળ્યો છે

સાનપુ આયા હેસખી, નેની ભેટા વા,
થાલા યડકે પર હસે, ખેલણ લાડી ખા

બાકએ તો મોય જાણી, એલથી વાણી ખળખળતે પાળીએ નાઈ, ધા સમાણો અરીસો માડી, વાગે વાળે મોની ઠાસી રાણુમાર સન્યા છે

એડી હામકામ લોચના, ત્રાઠી મૂગથી નેચા નેણ જુખી સિંહજુના નેવો કડયનો લાક ડગતો આંમો રાણયનો કોળામો ખારજીઆની બરછી, હોળીની ઝાળ, પુનમનો ચંદ્રમા જૂની વાડયનો ભંગો, ને લા રચનો તંગો—

સુકેલી નખમા સમાય, ઉડાડી આસમા નય, ભિગમણા વા વાય તો આયમણી નમે આયમણા વાય તો ડગમળી નમે, એતલ ! વાય તો હખણાડી નમે, ને ચારે દિશાના વાય તો ભાગીને ભુકો યાય—

એવા રૂપ લડ, યાજ પિરસી, સુદરી તણસે ને સ્નાહ પગથીઆ ચડી—

મારે ચડી મોલ પર છુગ મેલી કેસ
જાલો છત્રપત ચાડીએ, કાક નમાવા દેસ
મારે ચડી મોલ પર, લીપક જમાડયે,
જાલો દનમો હાલીએ, લકા લમાડયે
મારે નાઈ ગજગજ, જાળી વેણ મુકાય,
ચલણ કેરે રખડે નામ ગપેટા ખાય

જેમ માથે ગજ તેમ તો ‘આવો ! આવો ! આવો ! એમ તણ આવકારા મન્યા માનસરોવરનો હસડો જેમ મોની ચરે એમ સ્વામીએ યાજમાથી તણ નવાલ લીધા, અને યાજી તો—

પેલો પોરો રેનરો, દીવડા ઝાકમઝાળ
પિયુ કાંઠાળો કેવડો, ધણ કકની લોળ્ય.
ખીન્ને પોરો રેનરો .....

ઉપલા નમૂનામાં ગદ્યાંશો અને પદ્યાંશોની ગૂંથણી જોવાય છે. ગદ્યમાં ચિત્રાંકણ કરતે કરતે, વર્ણવાતી ઘટનાને ઊર્મિમંડિત કરવા સાડ વારતાકાર જે દુહા, ગીત, છંદ ઇત્યાદિ કોઈ

બહોળો પણ પદ્ય-ટુકડો ગદ્ય-દોરામાં પરોવતો જાય
મસાલો છે તે પદ્ય-ટુકડાને એ પોતાની પાસેના વિપુલ

કંઠભંડારમાંથી તત્ક્ષણ 'ઉઠાવી લે છે. કથાઈ રહેલા પ્રસંગની અને પેલો પદ્ય-ખંડ જેમાંથી લેવાયો હોય તે પ્રસંગની વચ્ચે લલે બહુ મેળ ન હોય, પદ્ય લલે ઘોડાનું દાન દેવાતી વેળાની અશ્વ-પ્રશસ્તિ હોય, અને વારતા-પ્રસંગ લલે અશ્વરોહણનો, પ્રેમ-યાત્રાનો અથવા યુદ્ધપ્રયાણનો હોય, તેમ છતાં તે એકી સાંકળી લેવાય. એથી ચિત્રાંકણમાં ભારી લલક પૂરાય. વારતાનું સ્ત્રીપાત્ર પિયુને મળવા જઈ રહ્યું છે ને? તો બસ, તો પછી પ્રસંગની જમાવટ દોલા-મારના દુહામાંથી મારફત વર્ણન-દુહા ટાંકીને કરી લેવાય. કોઈ પણ વારતા-પ્રસંગે પ્રસંગોચિત ભાવોદ્દીપન કરવા માટે વારતાકાર બહોળી પદ્યબંધ સામગ્રીનું શરણ લેતો અને પોતાની તાકાત હોય તેટલો મસાલો અહીંથી તહીંથી ઉઠાવી લેતો.

લાક્ષણિક પ્રયોગો

સળંગ વર્ણનોની વચ્ચે થઈને 'ચારણી ગદ્યમાં આવા લાક્ષણિક તળપદ્ય પ્રયોગો પણ ટંકાતા જતા હોય છે—

આજની ઘડી ને કાલ્યનો દી' : (સદાને માટે એ સમય તો ગયો તે ગયો.)

એઉ આંખે શ્રાવણ ને ભાદરવો હત્યા જાય : (શ્રાવણ ભાદરવોનો વરસાદ વરસતો હોય, તેવી અવિરત અશ્રુધારા એય આંખમાંથી વરસે.)

ટે અત્રી ! મમજી જા ! જિયો છે એને આયમતા વાર લાગશે -
(વાવનનો હાથ આરણ જ થયો છે ઢોકદીના એ કાળને વીતતા
વાર લાગશે વામનાઓ સતાપશે)

અજનાગી તોય રાત (જેમ રાત્રિ ચંદ્રના પ્રગળાગી હોય છતા
પણ દિવસના જેટલી ભયમુક્ત નથી, તેમ સ્ત્રી ચાહે તેવી શુરવીર
હોય છતા આખરે તો સ્ત્રી તે સ્ત્રી જ છે-એનામા સ્ત્રીપણને
મહજ નિર્મળતા કે જોખમ તો રજા હોય છે જ)

કુભાર દોરી ચડાવીને ચાકડેથી માથુ ઉતારી લે એમ માથુ વાગી
લીધુ (માથુ કાપનામા શુભીરોને જે મહેનાઈ પડે છે, તેનો
મચાટ ખ્યાલ આ ઉપમાથી મળે છે)

દૂના ધૂડ (દોઝ કરનારના યત્નો ધૂળ જ મળે)

કેડીઆની કમો તૂટ્યા મડે (મનુષ્યને અતિ હૃદય થતા છાતી પુનાય,
અને તેથી અગરજો ખેચાતા કસો તૂટે દાન દેવાની ઊર્મિ)

ઝાઈઝાઈના કપાળમાથી ખે આગ્નિય ભૂમી ન રહે (તકદીરમા નિર્માયુ
હોય તેમાથી લગાર પણ લોપાતુ નથી મહા પોતપોતાના તમ્હીન્
ભોગવે છે)

ગોગની કાકરી ખાવી (વેવીશાળ કુતુ વેવીશાળ કુતી વખતે
ગોગ ખાવાનો નિયમ છે)

ધેમના હાડના કાણુ ફોડે ? (ધેમ હલકુ અનાજ ગણાય છે માટે
ભાવ એ છે કે યુદ્ધમા મામાન્ય મૈનિમ્ને સી મારવો ? મા વો
તો મ તારને મા વો)

સોગીયુ પારેયુ નથુ નિમામા ખાય (ઘાઈ કમાત્તની અતિકેચાઈ
કે કાઈ દુનાયુ અતિ ઉડાણ જનાવવાનો આ વામ્પ-પ્રયોગ છે
એની રાએ કે તમીએ એન્જ ગપાટે કમૂત ન પડેાચી શકે, પણ
પદાયતા પડાયના એને નથુ નાર નિમામ લેવો પડે)

ચારણે ઉપાસેલુ જીવન

તીખા ટૂરી ન માણ્યા, ગોરી ગળે ન લગમ,
જનમ અંકારલુ હી ગયો, લડ સિર ખડમ ન લગમ

x

x

x

ધ્રમ ભલા ધર પલટતા, ત્રિયા ચડ તે તાવ,
એ તીવું દિન મરણસા કોણ રક કોણ રાવ

x

x

x

સાઠી ચાવવ, લેસ દુધ, ધર શિવવતી નાર,
ચોથી પીઠ ટુરગરી મુરખ-નિસાણી ચાર

ઉપના ત્રણ દુહામા ચારણે ઉપાસેન જીવનાર્થનો નિચોડ
આવી જાય છે

ટુર। ખગ, પણ તીખા । વિડટતા, નિયમતા, ઝઝાવેગ, એ વગ
રુ જીવન લૂણ ગળ્યુ માણવી તો તો મુમીનતો, પોચટ જીવન-પથમા
થી લજ્જત છે । અને એવા તીખા ટુરગની રનાગી કરીને માનવીને
ખેમાથી એક જ માગે જવાનું હોય—

કા ગોરીને ગળે લગાડવા

ને કા ચડુને-પણ લાડવીર ચડુને-શિરે સમરોગ ઝાટકવા

પ્રેમ અને મઆમ બેડે જોડે-જ મણાય, બેને જુ । પાડી ન
રામય એક જ મગની બે ફાડ બેડે રહી માણવાની વાતો એ વગર
તો જનમ નિર્ગથક ગયો સમગ્રવ

પણ ભડવીર શત્રુને શિરે શુ ફેગટ ફેગટ સમશેર લાગવી ? નહિ
 રે નહિ, ‘ ધ્રમ જાતાં, ધર પલટતાં...’ પોતાના ધર્મ પર ક્રોધ
 આક્રમણ કરે, પોતાની માતૃભૂમિને ક્રોધ
 રાય-રંકના અભેદ પલટાવે, પોતાની ત્રિયાને ક્રોધ સતાવે ત્યારે,
 એ ત્રણ વેળાએ જ મરણને વહાણું કરવું. એમાં
 રંકરાયના ભેદ હોય ન શકે. એકે, બીજાએ, તમામે મરણનું નોતરું
 સ્વીકારવું રહ્યું, એવું મૃત્યુ તો મોક્ષે જ પહોંચાડે છે. સ્વર્ગસુખની
 નિશાની ચાર છે : મિષ્ટાન્ન નહિ પણ માત્ર ચોખ્ખા, ભેંસતું દૂધ,
 અશ્વત્થી પીઠ અને શીલવંતી નારી. જીવનમાં વધુ શું જોઈએ ?

એવાં ત્રિવિધ ચતુર્વિધ સુખમાં ત્રુટિ પડે, તો પછી નીદર
 શાની આવે ?—

નીદર નાવે ત્રણ જણાં કહો સખિ ! ક્યાં ?
 પ્રીત વછોચાં, બહુરણા, ખટકે વેર હિયાં.

પ્રીતિભક્ત—જેને ગળે ગોરીની બાથ ન પડી : બહુરણા—જેના
 શિર પર ઝાલુના બોજ ખડકાયા છે : ને ખટકે વેર હિયાં— જે
 ભડવીરના શિર પર ખડગ લાંગી શક્યો નથી :—એ ત્રણને નીદર નાવે.

‘ ગોરી ગળે ન લગ્ગ ’ : પણ એમ પ્રીતિવિહોણી, સદ્યપ્રાપ્ત,
 સુલભ સસ્તી ગોરીને ગળે લગાડવામાં ચારણી સાહિત્યના આદર્શને
 મજા નથી. એ સમજે છે કે કયા આલિંગનમાં સાચો આનંદ છે.
 એને કલ્પના છે કે કયા પુરુષને ગળે ‘ગોરી’ લુજ-હાર પહેરાવે છે—

નવજળ ભરિયા મગગડા, બચણ ધડકક ઢેહ,
 ધત્યતરિ જઠ આવિસિઈ, તથ જાણીસિઈ નેહ.
 આજ ધરા દિન ભમટયો મોટી છાંટાં મેહ;
 બીજી પાથ પધારસ્યો જદ જણુ લી નેહ.

મૂશળધાર મેઘ ત્રાટકી પડ્યા હોય, મારગ-કેડા જળખંબોળ હોય,
 નદીઓમાં પ્રલયપૂર ધૂધવતાં હોય, આલ કડાકા કરતું હોય, એમાં

ચઢને જે નર તીખો તુરંગ ગમાડતો અને કાળજીમાંથે ગેયનો પોતાને
મળના આવે, તેને જ ગોરી સ્ત્રીનારે ગોરીનો ગર્વ જ એ કે હુ તો
કવેળાએ રેવત ખેનનાગ નિર્ભય નરની જ નારી છું —

‘અમુરે રેવત ખેલવે વાઘ પુરુષ ધરનાર’

	X		X		X
વાયે ફરે મૂછડી		સ્થળ		ઝૂકે	દત,
જુએ પીંગા વાળો		સોળગઆ પોનો			કથ

ભડના મસ્તક પર ખડગ ભાગીને મમરાગણે મુતો છતાં ય જેની
મનામત મૂછડી પનમમાં ફરે છે, જેના દાતની રત્નદ્વિતિને મૃત્યુએ પણ
જખી નથી, અને જે ખડા ઓઢણા વાળી જોદ્ધાર નારીનો કથ
થવા માટે જૂઝાર પાટણપતિની મ મુખ ઝખૂમીને મુએ છે, તે ખેગાર જ
ગોરી રાણકવડીના હાથનો અધિકારી હોય તેની જ સોડમાં રીનનતી
નાર સમાય એવું મૃત્યુ તો મરદોને માટે હામન છે —

રાહજ, ઠીક કમાણુમર, મૂછ મરોડ મ રાય,
મરડા મરોડો દફ દે, રોણો દફ ન દોય.

કેવળ તીખા તુ ગો ? ફરત ગમે ગોરી ? માત્ર ભાગ્યે તનના
ભજન ? મિર્ફ શુ મરણની જ ઉપામના ? નહિ, ચારિત્ર્યમય જીવન
પણ ચારણને એવું જ ઉપાત્ત્ય હતું પ્રભાતી કમુખાના જે રંગ
ચારણ સીતા અને રામને દેતો,—

બનેક જનન એભગિઆ, નાજક સેત્ર નામ,
જી વારે દશરથ વણા રમ દો રીવા-નામ

તે જ રંગ એ આવા માનવીને ચકાવતો—

તન પીખા, મન જીનજા, બીવર રુએ ભાવ
મિનકા પુરા ન ચિત્તે વાકે રમ ચકાવ

X X X

ધનકુ ઊડાં નહ ધરે, રણમેં એલે દાવ,
ભાગી ફેળાં ભેડવે, તાકું રંગ ચડાવ.

માત્ર ટપ-દહને મરી જનારને નહિ, પણ ભાગી છુટેલી પોતાની
ભીડ સેનાને પડકારી, પાનો ચડાવી, પાછી વાળીને શત્રુઓનાં વિજયી
દળો સાથે ફરી ભેડવે તેવા ધીરગંભીર, વ્યૂહકુશળ વીરને ચારણના રંગ
ચડતા. સૂર્યદેવની પાસે પ્રભાતે ચારણ આવા જીવનાદર્શનું જતન કર-
વાની શક્તિ અને બુદ્ધિ યાચતો—

‘મરણુ જીયણ લગ માણુ, રાખો કશ્યપરા ઉત!’

x x x

આમસામા ભડ આફળે, ભાગે કેતારા ભ્રમ્મ !
તાણુ ટાણુ કશ્યપ તણા ! સુરજ રાખો રામ્મ.

કટોકટીને ટાણે, કારમી કસોટીને કાળે, કાળનાં કરાળ દર્શનની
વેળાએ, જ્યારે ભલભલા જડવીરોનાં પણ, મોતીઆં મરી જતા હોય
છે, તે વખતે પોતાના હૃદયમાંથી રામ ન ચાલ્યા જાય, પોતે
કલક્રિત જીવન-મોહને વશ બની નેકટેકને હારી ન એસે, પણ
સાચ પર ઊભો રહી ટુકડા થઇ જાય, એવી સન્મતિ એ માગે
છે સૂર્ય પાસે.

સંતાપ અને વૈરના અગ્નિકુંડ વચ્ચે ઊભો ઊભો પણ એ ક્ષમા પશ્ચા-
તાપ તેમજ ઉપકારવૃત્તિને જીવનના સિંહાસને બેસારી ગયો છે. એ ક્ષમાની
ભાવના એણે વહેતા મૂકેલા કિસ્સાઓમાંથી જડે છે. નવાનગરના
રાજ રાવળ જામની સભામાં આવીને એક
ક્ષમાવીર ઇસરદાસ દિવસ એક યુવાન ઊભો રહ્યો પોતાની
ગિરદાવળથી એણે રાજસભાને સ્તબ્ધ કરી
અને રાવળ જામના મનમાં મોજનાં મોજાં ચડાવ્યાં પણ રખે
પોતે આ વિદ્યારત્નની પરખમાં ભૂલ કરતા હોય એ ભયે રાવળ જામે

પોતાના વિદ્યાભણિ વિપ્ર પીતામરની સામે જોયુ પીતામરે નકારમા ડોકુ
ધુણાવી એક નહિ પણ ત્રણ વાર નગરનરેશના મુગ્ધબાનને મારી
નાખ્યો યુવાન ચાણે પોતાના ભાગ્યોદયની આડે આવનાર એ
પીતામર મહારાજને કરડી નજરમા રાખ્યા, રાત્રિએ એનું ઘર શોધી,
ખગનમા સમશેર છુપાવી, મારવાની રાહ જોતો એ જુવાન બ્રાહ્મણધરના
આગણુમા તુતમીના ઘાટા જુડમા લપાઈ રહ્યો જરામર તેજ ટાણે, ખુબ્બે
દેહે ખાટસે બેઠા બેઠા, શિખા ઝાપટતા, સુવર્ણરંગી દેહ પર જનોઈને
રોભાવતા વિદ્વાન શુરુ પીતામર સામે બેઠેની પત્નીને વાત કહે છે ‘શુ
વાત કહુ ગોરાણી ! મમામા આજે તો એક નવીન ચારણુત્ત
આવેન છે ના ! શી એની વિદ્વતા, કવિતા ને કહી ! અમને સર્વને
સ્તબ્ધ કર્યા મહારાજ તો લાખપમાત્ર દેવા તત્પર થયા પણ મે
ડોકુ હવાન્યુ, મે, મહારાજની મોજને પાછી પાડી’

‘કેમ ? શા માટે ?’

‘મને થયુ ગોરાણી, કે રાખબહાની આવી અપ્રતિમ શક્તિ,
આવી તણાવરચ્યા, ને શુ મસ આ ચારણુ મુદ્દ માનવીની જ પ્રશમા
ગાઠ ગાઠ જીનનને વે શી મારશે ! તે દરતા એ શ્રીહરિને ખિરદાવે તો ?
તો સીધો મોક્ષે જ જાય કે ખીલુ કાષ્ટ ? હાથ હા હરિ !
આની શક્તિ આવા હીન ઉપયોગને પામશે ! આવા વિપાદે મે થી
ડોકુ ધુણાઈ ગયુ’

બ્રાહ્મણનો આ બોલેમોન તુતમીના જુડમા મલગાયો અને
થોડી વારે મહારાજ પીતામરના ચરણોમા બે વાના પડ્યા એક તનનાર
અને ખીલુ માનવ-મસ્ત પગમાં પડીને સુવક આટલુ જ બોલ્યો
‘શુકદેવ ! મને આધાયો ! ઈન્દ્રનામજી નામના એ ચારણુ યુવાને તે
પત્રી વાણીને પ્રભુ તરફ વાળી અને લગવાનને મિલદાવતા મરાઠુ
હરિમ કાન્યનો આમ પ્રારભ કર્યો-

લાગાં હું પહેલો લખી પીતાંબર ગરૂ પાય,
વેદ પદારથ લાગવત પાથો જોણુ પસાય.

દૃષ્ટાતોનો વધુ ઢગલો કરવાની જરૂર નથી. આગલાં પાનામાં ચારણી
હવનદષ્ટિને તેમજ સાહિત્યદષ્ટિને અજવાળનારી સામગ્રી સારી પેઠે
પીરસાઈ ગઈ છે. ચારણુ વાણીને સાચવી છે, ઇતિહાસને રક્ષ્યો છે,
ઊર્મિઓના બહુવિધ પ્રદેશોને લાડ લડાવ્યા છે. પ્રકૃતિને, પ્રભુને, સ્વધર્મને,
જાતિહિતાનને અને જન્મભૂમિને પોતાની

વણુજાર વહેતી અનોખી છટા વડે આરાધેલ છે. ચારણુમાં શું
- રાખી શું નહોતું તેવા નકારાત્મક વલણથી નહિ પણ
પોતાના પગિમિત સંયોગો વચ્ચે એણે કેટકેટલી

વિશિષ્ટ ને વિલક્ષણ સંસ્કૃતિ-સેવા ઉઠાવી છે તેવી હકારાત્મક તુલાએ
તોળશું તો એ આપણને નિરાશ નહિ કરે ચારણુ આજે હુમપ્રાયઃ
થયો છે; અને ભારતવર્ષને વિશાળ ખોળે તો કાણુ કાણુ નથી હુમ
થયું ! પણ હુમ થયેલી એ સર્વ જમાતોએ જ સંસ્કૃતિની વણુજારોને
સદા વહેતી રાખી છે. શતકોના સૂર્ય ઊગી ઊગી આથમી ગયા,
ત્યાં સુધી ચારણુ સંસ્કૃતિની મશાલ ધરી રાખી ઊભો રહ્યો.
એટલો કાળ ટકી રહેવું એ તાકાતને સાખીત કરે છે. આ તાકાતને
પ્રદીપ ચારણુ પણ એ જ ભારતીય સંસ્કૃતિના પરમોજ્જવળ દીપકમાથી
ચેતાવ્યો હતો. એ ધન પગયું નહોતું, આપણું જ હતું. નિજ-
ત્વના આપણા ગૌરવને ચારણુ પણ એની અનોખી રીતે ઉજાળ્યું છે.
આપણું કર્તવ્ય એનું કવ્યું હવ્યું આજનાં આપણાં ખાવા ધાતાં
ખંડિયેરોમાંથી ખોદી ખોદીને જ્યાં હોય ત્યાંથી ખોજવાનું છે. એ
ખોદાણુ કરનાર કાઠ પણ ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધનનો યુવાન
ઉપાસક નિગમ નહિ થાય. મેં તો પૂરી એક શિક્ષા ય ઉપાડી નથી.
છનાં હું નિરાશાને પામ્યો નાથી. મારી આશા ને મારા ઉલ્લાસ
તમ સર્વમાં સવાયા સિવાઓ !

ન બુનાઓ, કે સુરણની શોધે ચાત્યા જીએ રતિભાર
સાં જે દગેગ ધૂળ-પોપડા ધોવા ઓગાળવા પડે રાત્રિસ્થાનમાં
પહોંચે, ત્યાં કેક સુરિહિન પ્રેમ્યુએટ ચારણ-

જલદી પહોંચે બાળો તમને લાળ દેના તત્પર છે રાજ
ભડારોને ખોલાવો, મુનિશ્રી નિનનિન્યણ

અને તમારા શાસ્ત્રીજી કેશવરામભાઈ હજી તો તાત્કાલ બિધાનેના
ખાતના જોઈ ચાત્યા આવે છે કેઈ નહિ તો મુખની
ફાનમ સમા પાસે પહોંચે, એમની કને એકન થયે ચારણી
દાન્ય-પુજની તો એકની અનુક્રમણિના ન એક બે ત્રીયો બહાર
પડે છે અને જલત જગત ભાટ ચારણ મુજર્ગો પણ કાંઈ કાંઈ
ખાખી છે અમારા ઠાણુભાઈ ગાંધી એના ધરમાં ખડાયો હસ્તપ્રતોનો
ખાતનો એમવાર ક્રમ જોઈ જવા મીને તેડાવે છે તેમની પામે જશો ?
જાઓ તો તેમના ઉર-કપાટ હળવે હાથે ભુમ્પિપૂર્વક ઉઘાડીને એ તો
જીવતા માનવો છે પાણીના નળની ચમીઓ નથી કળ ફેરવતા જ
તેડા નહિ પડે એ તો કેળના ઝાડના કે મોટરોની ધૂળ ઉડાડ્યે
ચારણ-હ થો ઊધડી નહિ પડે એમની તો અત ની મોજને બહુ
લાવતી પડે છે એમના મિત્રો બનતુ પડે છે એમના થોડા મિથ્યા
ભિમાનને ય પપાગતુ પડે છે (ને આપણા ય મિથ્યાભિમાન કયા
ઓળ છે !-અરે અતિ ધણ વધારે છે) એ મુખમુખીઓ તો ખીને
છે—ને મામા આપણે મુખમિત્રો બનીએ તો જ

પરિશિષ્ટ ૧

શાસ્ત્રા પુરાણોમાં ચારણ વિશે ઉલ્લેખ

રામાયણ

વાલ્મીકીય રામાયણમાં પુષ્કળ ઉલ્લેખો છે. જાણકાંડ સર્ગ ૧૭ મો, ૯ તથા ૨૭ શ્લોક : સર્ગ ૪૫ મો, ૪૫ મો શ્લોક : સર્ગ ૪૮ મો, ૩૩ મો શ્લોક : સર્ગ ૪૯ મો, ૧ લો શ્લોક તથા ચોથો શ્લોક : સર્ગ ૫૧ મો, ૨૩-૨૪ મો શ્લોક : સર્ગ ૭૫ મો, ૧૨ તથા ૧૪ મો શ્લોક : સર્ગ ૭૬ મો, ૯ મો શ્લોક. કિષ્કિન્ધા કાંડ : સર્ગ ૪૦ મો, ૩૭ મો શ્લોક : સર્ગ ૪૧ મો, ૨૨, ૨૩, ૨૯ તથા ૩૦ મો શ્લોક : તેમજ ૨૦, ૨૧, ૨૨ મો શ્લોક. સુન્દરકાંડ : સર્ગ ૫૫ મો, શ્લોક ૨૯ થી ૩૨ તથા ૩૭ થી ૪૫ : સર્ગ ૫૮ મો, ૧૬૦ મો શ્લોક, અનુસંધાનમાં ૧૬૫ મો શ્લોક. શુદ્ધકાંડ : ૨૨ મો સર્ગ ૮૪-૮૫ માં શ્લોકો : સર્ગ ૧૦૮ મો, ૩૦ મો શ્લોક.

મહાભારત

આદિપર્વ : અધ્યાય ૧૨૬ : શ્લોક ૧૧.
દ્રોણપર્વ : અધ્યાય ૩૭ : શ્લોક ૧૪.

લીધમપર્વ અધ્યાય ૨૨ શ્લોક ૧૬,

શાંતિપર્વ મોક્ષધર્મ અધ્યાય ૨૭૧ શ્લોક ૫૫

આ મિવાય મહાભારતમા ધણુ ઉલ્લેખો છે

પુરાણો

મત્સ્યપુરાણ અધ્યાય ૨૪૯ શ્લોક ૩૫-૩૬

ઉત્થાનિમા ત્રિપુરાશુરનો સિવે વધ કર્યો તે પ્રમંગે પણ આ લો
મયધી ઉ નેખ છે પા ૧૪૧, ૩૩૨

બ્રહ્મપુરાણ અધ્યાય ૩૬, શ્લોક ૩૬ પા ૨૬, ૮૭, ૨૩૨

વૈવસ્વતપુરાણ બીજે ભૂમિખંડ, ૨૮મો અધ્યાય, ૮૮મો શ્લોક

શતેશપુરાણ ઉપાસન ખંડ, ૧૦૦મો અધ્યાય શ્લોક ૨૮, ૨૯,
૩૨, ૪૭, ૪૮ અધ્યાય ૧૦૧મો શ્લોક ૧૩, ૧૮, ૧૮

નિધ્યપુરાણ અષ્ટ બીજે અધ્યાય પાંચમો, શ્લોક ૨૫મો અષ્ટ
પાંચમો અધ્યાય ૨૦મો, શ્લોક ૧૫મો

આદિત્યપુરાણ, સ્તુતિપ્રકરણ ૧નો શ્લોક અધ્યાય ૩૩મો,
મન્વન્તર આખ્યાન પ્રકરણ અધ્યાય ૧૬મો, શ્લોક ૪૪મો

મંદુકપુરાણ કાશીખંડ અધ્યાય ૨૩ મો સિવે કરેલ નિધના
અભિરોમ્મા કાશીખંડ અધ્યાય ૭૩ મંદિરોના વર્ણનમા, અધ્યાય
૫૭ મો કાશ્યાગમન પ્રકરણમાં અધ્યાય ૮૧ મો કાશીપ્રવેશ
પ્રકરણમાં, અધ્યાય ૮ મા, અધ્યાય ૩૩ મા

વાયુપુરાણ અધ્યાય ૭૦ મો યજુરચુનમા અનમાપુત્રી વણ-
નમા ૫૬ ૧૫૩ સિવચુનિ, નમિતા ખ્ય નચુનમા, સ્વગ
પવિત્રન પ્રકરણમા

વામનપુરાણ : કુરુક્ષેત્ર વર્ણનમાં.

શિવપુરાણ : ત્રિપુરવધ પ્રસંગ, નંદીગણ વિવાહપ્રસંગ.

શ્રીમદ્ભાગવત

દ્વિતીય સ્કંધ : ૧લો અધ્યાય ૩૬ મો શ્લોક : ૬ થી અધ્યાય ૧૩
તથા ૪૩ મો શ્લોક, ૧૦ મો અધ્યાય ૩૭ મો શ્લોક.

તૃતીય સ્કંધ : ૧૦ મો અધ્યાય, ૨૭ મો શ્લોક.

ચતુર્થ સ્કંધ : ૧૨ મો અધ્યાય ૧ લો શ્લોક, ૨૦ મો અધ્યાય
૩૫ મો શ્લોક

પાંચમ સ્કંધ : ૧ લો અધ્યાય ૮ મો શ્લોક, બીજો અધ્યાય
૪ થો શ્લોક.

ષષ્ઠ સ્કંધ : ત્રીજો અધ્યાય ૧૯ મો શ્લોક, ચોથો અધ્યાય
૪૦ મો શ્લોક; ૭મો અધ્યાય ત્રીજો શ્લોક, ૧૨મો અધ્યાય પાંચમો
શ્લોક, ૧૭મો અધ્યાય ૨જો તથા ૪થો શ્લોક.

સપ્તમ સ્કંધ : ચતુર્થ અધ્યાય છઠો શ્લોક, આઠમો અધ્યાય ૩૮મો
શ્લોક તથા ૫૧મો શ્લોક.

અષ્ટમ સ્કંધ : બીજો અધ્યાય પાંચમો શ્લોક, ચોથો અધ્યાય બીજો
શ્લોક, આઠમો અધ્યાય ૧૯મો શ્લોક, ૯મો અધ્યાય ૪થો શ્લોક,
૧૮મો અધ્યાય ૯મો શ્લોક, ૨૦મો અધ્યાય ૧૯મો શ્લોક.

દશમ સ્કંધ : ઉત્તરાર્ધ-૬૩મો અધ્યાય ૯મો શ્લોક, ૭૪મો
અધ્યાય ૧૪મો શ્લોક, ૭૮મો અધ્યાય ૧૪મો શ્લોક, ૮૫મો
અધ્યાય ૪૧મો શ્લોક

એકાદશ સ્કંધ : ૨જો અધ્યાય ૨૩મો શ્લોક, છઠો અધ્યાય ૩જો

શ્લોક, ૧૦મો અધ્યાય ૩૦મો શ્લોક, ૧૪મો અધ્યાય ૫મો શ્લોક,
૨૧મો અધ્યાય ૨૦મો શ્લોક

૬૩મ મુકુટ પૂર્વાર્ધ-ત્રીજો અધ્યાય ૬૩મ શ્લોક, ૪થો અધ્યાય
૧૧મો શ્લોક, ૨૫મો અધ્યાય ૩૬મો શ્લોક, ૨૭મો અધ્યાય
૨૪મો શ્લોક, ૩૮મો અધ્યાય ૪૪મો શ્લોક

એ વર્ણનોના પ્રકાર

વાલ્મીકી રામાયણ ખાલગાડમા-(૧) એવો જોવી ગીતે
પોતાના અગાધી વાનરો મૂળ્યા તેમ આ જોએ પણ પોતાના
અગાધી વાનરપુત્રો સજવાનુ,

(૨) પોતાના શત્રુ દિતિપુત્રોને હણીને ઇન્દ્રે ન્યાયજો તથા ચારણો
સાથે નિઃકટક રીતે નજો લોકનુ પાવન કરવાનુ

(૩) અહલ્યાને શાપ આપીને ગૌતમ મુનિ મિદ્ધ તથા ચારણોએ
એવેન દિમાનરૂપવતના રમણીય શિખર પર જઈને તપશ્વરી કરવાનુ,

(૪) શાપ પામેના ઇન્દ્રે અગ્નિ જેમા મુખ્ય છે એવા મિદ્ધ તથા
ચારણો મહિન દેવોને (શાપ મળ્યાથી) કહેવાનુ,

(૫) ઇન્દ્રે સપ્તિઓ તથા ચારણો મહિન દેવતાઓને વિનંતિ કરવાનુ,

(૬) વશિષ્ઠ મુનિનો આશ્રમ મિદ્ધ, ચારણ, દેવ, દાનવ, મધવ
અને દિન્નરાથી સેવાતો હોવાથી મોકલવાનુ,

(૭) શિવવિષ્ણુ-બુદ્ધની નિરતિ અર્થે સપ્તિઓ તથા ચારણો
મહિન દેવોએ પ્રાર્થના કરવાનુ,

(૮) પરશુરામના તેમનુ આશ્રય થવી વખતે ધત્તાત્રિ દેવો,
સપ્તિઓ, મધવો, મિદ્ધો વગેરે માથે ચારણો પણ એમન થવાનુ
વર્ણન છે

વા ગ કિષ્કિધા કાકમા વર્ણન છે કે - પૂર્વ

દિશાના સમુદ્રને પેલે પાર શોહનદ નામની રાતા જળવાળી તથા ઉતાવળી નદીનું સેવન સિદ્ધો તથા ચારણો કરે છે, દક્ષિણ દિશામાં લંકાથી પેલે પાર સિદ્ધોએ અને ચારણોએ સેવેલો પુષ્પિતક નામનો બહુજ સુંદર પર્વત છે જે બહુજ ઊંચો છે, જેને કૃત્ત્વી, કૂટ, તથા નારિતક જોઈ શકતા નથી, તેમજ મહેન્દ્ર પર્વતનાં મનોરમ્ય સ્થળોમાં સિદ્ધો તથા ચારણો, દેવો, ઋષિઓ વગેરે નિરંતર વિહાર કરે છે. અને ઇંદ્ર પણ ત્યાં પ્રત્યેક પર્વણીને દિવસે આવે છે.

વા. રા. ના સુંદર કાંડમાં:- (૧) હનુમાનને લંકા બાબ્યા પછી સીતા બળી ગયાં હશે તેવી શંકા થઈ, તે વખતે તેણે આકાશ-ચારી ચારણોની પરસ્પર થતી વાતચીત સાંભળી કે “લંકા બળી ગઈ પણ સીતાજી બાબ્યા નથી એ મહાન આશ્ચર્ય છે” (૨) આકાશચારી ચારણોની ઉપરની વાત સાંભળી હનુમાનને હર્ષ થયો અને પછી તે દ્વિષ્ટિકંઠા જવા રવાના થયા. (૩) સીતા-શોધનું વર્ણન મહેન્દ્ર પર્વત પર રોકાએલ વાનરો પામે કરતાં પોતાની શંકાનું (સીતા બળી ગયા હશે કે કેમ તે) તથા આકાશચારી ચારણોની વાણીથી ખાત્રી થવાનું હનુમાન જણાવે છે

વા. રા. ચુદ્ધકાંડમાં:- રામચંદ્રજીએ સેતુ બાંધી લકાને કિનારે ઊતરી પડાવ નાખ્યો. ત્યારે, દેવો, સિદ્ધો ચારણો તથા મહર્ષિઓ ત્યાં આવે છે અને આશીર્વાદ આપે છે. (૨) રાવણનું મૃત્યુ થવાથી ચારણગણ સહિત દેવોનો હર્ષનો પાર ન રહ્યો હતો.

મહાભારતમાં (૧) પાંડુ રાજાના મૃત્યુ પછી પાંડવો તથા કુંતીને હરિતનાપુર પહોંચ્યાડવા માટે ચાર મુનિઓ આવેલા. (૨) ચુદ્ધમાં ભીમસેનનું પરાક્રમ જોઈને ચારણો ખીજા ચોદ્ધાઓ સાથે પ્રસન્ન થએલા. (૩) તુષ્ટિપુષ્ટિ આપનારી પ્રકાશસ્વરૂપ ધીરજયુક્ત ઐશ્વર્યવાન દેવી સિદ્ધો અને ચારણોથી જોવાતી હોય તેમ વર્ણન છે.

(૪) દેવતાઓ, બ્રાહ્મણો, મતો, યક્ષો ચારણો, ધર્મનુ આચરણ કરનારો સત્કાર કરે છે, ધનવાનો અને કામના વાળાઓનો નહિ.

મત્સ્યપુરાણમા (૧) યોગનિદ્રામા સુતેલા વિષ્ણુ મિદ્ધો, ચારણો, કિન્નરો તથા શ્રુતિમાન વેદાથી સ્તુતિ કરાતા જાણ્યા છે

(૨) ત્રિપુગસુરને શિવે માથે ત્યારે ચાણો બો પા હતા

(૩) દેવો, દાનવો, ગંધર્વો, ઋષિઓ, મિદ્ધો તથા ચારણોનું વર્ણન છે.

(૪) તીર્થમા દેવો, ગાંધર્વો ઋષિઓ તથા સિદ્ધો માથે ચારણો ત્રણે મધ્યામા દેવેશની આરાધના કરે છે

બ્રહ્મપુરાણમા - (૧) બ્રહ્માએ હિમાનયમા વમાવેલી નગરીમા ગંધર્વો, અપ્સરા, નાગલોના, યક્ષો, કિન્નરો તથા દેવચારણો વગેરે વગેરે રહેના આનંદનું વર્ણન છે

(૨) હરિષંત મનનાળા ઈંદ્ર વગેરે દેવતાઓ તથા મિદ્ધો અને દેવ ચારણોએ ભગવાનની સ્તુતિ કર્યાનું વર્ણન છે

(૩) શકુન્ના લક્ષ્મીમાં ગંધર્વો અપ્સરાઓ, નાગો, યક્ષો, ગણેશ, ખેયરો, કિન્નરો તથા દેવ ચાણો આનંદનું વર્ણન છે

(૪) દેવતાઓ, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, યક્ષો, નિઘાંધરો, નાગો, મુનિઓ, મિદ્ધો, તથા ચારણોથી વીટાએના વિષ્ણુનું વર્ણન છે

પદ્મપુરાણમા - (૧) પૃથુરાજએ ચારણોને તેનગદેશ આપ્યાનું વર્ણન છે

ગણેશપુરાણમા - (૧) દેવો, દાનવો, ગંધર્વો, ઋષિઓ, યક્ષો, મિદ્ધો, ચારણો અને ગુપ્તિ વગેરેની ઉત્પત્તિ તથા તેમણે ગણપતિની સ્તુતિ કર્યાનું વર્ણન છે

વિષ્ણુપુરાણમા - ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, મિદ્ધો, કિન્નરો, નાગો, ચારણો, એ જ્યાં તે અથવા પુણના પારને પડેલી શમ્ભા નથી

(૨) તપલોક, બ્રહ્મલોક, સર્વ બ્રહ્માંડ તથા તેની અંદર રહેનાર દેવ, ગંધર્વ, ચારણો વગેરે સર્વે જીવો તે (વિષ્ણુ)માં સ્થિત છે.

આદિત્યપુરાણમાં :—(૧) દેવો તથા મુનિઓ સ્તુતિ કરે છે. યક્ષો, ગંધર્વો નાચે છે ચારણો, સિદ્ધો, કિન્નરો સ્તુતિગાન કરે છે. (૨) કાંઈ મન્યતરમાં સિદ્ધો ચારણોથી સેવાતો શિનિ નામનો ઇન્દ્ર થશે. (૩) છ માસ અભ્યાસ કરનારો સૂક્ષ્મ જ્યોતિષપુરુષ, દેવો, સિદ્ધો, ગંધર્વો, ચારણો તથા ઉરગોને જીવે છે.

સ્કંદપુરાણમાં :—(૧) શિવે બ્રહ્માદિ દેવો, વિદ્યાધરો, ઉરગો, સિદ્ધો, ગંધર્વો તથા ચારણોને યોગાવીને વિષ્ણુનો અન્નિષેક કર્યો. (૨) કેટલાંક મદિરો, ચારણો, સિદ્ધો, ગંધર્વો, યક્ષો તથા રાક્ષસોએ પૂજેલાં છે. (૩) ઋષિઓના વેદધ્વનિથી દિશાઓનાં મુખોને બહાર કરતા અને ચારણોના સમુદયોથી સ્તુતિ પામતા તથા વિમાનોથી વિંટાએલા (મહાદેવ) કાશીમાં પધાર્યા. (૪) ચારણો સ્તુતિ કરવા લાગ્યા, દેવતાઓ હર્ષ પામ્યા, ગંધર્વો ગાવા લાગ્યા, અપ્સરાઓ નાચવા લાગી. (૫) દેવોના સ્તુતિપાઠકો તે ચારણો એવું વર્ણન છે. (૬) ગંધર્વોથી ગવાએલ અને ચારણોથી સ્તુતિ પામતા શિવલિંગનું વર્ણન છે.

વાયુપુરાણમાં : (૧) પિતૃદેવો, સિદ્ધો, ગંધર્વો, ઉરગો, તથા ચારણોથી શોભતો તે યજ્ઞ ઇદ્રસભા જેવો શોભાવાળો થયો.

(૨) અલકાપુરીમાં અપ્સરાઓ, યક્ષો, ગંધર્વો તથા ચારણોની સાથે દેવોથી પૂજાતા કુબેર રહે છે.

(૩) હે દેવેશ શિવ ! આદિત્યો, વસુઓ, રુદો, મરુતો, અશ્વિની-કુમારો, સાધ્યદેવો, વિદ્યાધરો, નાગો, તપોધન ચારણો, વાલખિલ્યો, તપસિદ્ધિવાળા મુક્તવાળા, મુનિઓ અને અથા આપનાથી ઉત્પન્ન થયા છે.

(૪) નૈમિષારણ્યમાં સિદ્ધ અને ચારણોએ સેવેલી પૂર્ણ સ્વરૂપ

ગોમતી નદી છે (૫) મિદ્ધ અને ચારણોએ સેવેલા હિમાલયના તેજ
પૃથ્વમાગ પર

વામન પુરાણમા (૧) ન્યા (કરકેનમા) બ્રહ્માદિ દેવો, ઋષિઓ,
મિદ્ધો, ચારણો, ગધર્વો, અપ્સરાઓ તથા યક્ષો મોક્ષની ક્ષણથી
(ભગવાનની) સેવા કરે છે

શિવપુરાણમા —(૧) ત્રિપુરાસુરના વધ પ્રસંગે આઠાશમા
ગતિ કરનાર મિદ્ધો તથા ચારણોએ કૂચોની રૂઢિ કરી (૨) નદિના
પિનાકમા સ્વયં બ્રહ્મા હોતા થયા અને ચારણો સહિત ગધર્વો પણ
ત્યા આવ્યા

શ્રીમદ્ભાગવતમા

૨૨ઠ્ઠી ધીજી —(૧) ગધર્વો, નિઘાધરો તથા ચારણોને વિરાટ
પુરોના સ્વરોની અમરણ્યમિત્રો તરીકે વર્ણવેલ છે (૨) મન દેવો,
અમુરો, સિદ્ધો, મુનિઓ, ચારણો તેમજ અન્ય જીવો, એ પુરુષ
૩૫ જ છે (૩) વિરાટ પુરુષની વિભૂતિઓમા ચારણોનું વર્ણન છે
(૪) પરમેશ્વરે જીવ પ્રાણીઓ તેમજ દેવો વગેરે સાથે ચારણોને
સંન્યાસ વર્ણન છે

તૃતીય ૨૨ઠ્ઠી —આઠ પ્રકારના દેવ મર્ગનું વર્ણન —(૧)
દેવો, (૨) પિતૃઓ, (૩) અમુરો (૪) ગધર્વ-અપ્સરા, (૫) મિદ્ધ-
ચારણ-નિઘાધર, (૬) યક્ષ-રાક્ષસો (૭) જૂત, પ્રેત, પિશાચો (૮)
મિનરો વગેરે

ચતુર્થ ૨૨ઠ્ઠી —(૧) ત્યાં આવેલ ચારણો, યક્ષો, તથા
કિન્નરાથી સ્તુતિ કરાયેલ કુબેરે મુનિને કહ્યું

(૨) દેવપિ, પિતૃ, ગધર્વ, મિદ્ધ, ચારણ, પન્નગ વગેરેનો પૃથુરાળએ
સત્કાર કર્યાનું વર્ણન છે.

પંચમ સ્કંધ : (૧) સિદ્ધ, ગંધર્વ, સાધ્ય, ચારણ મુનિઓથી સ્તવાતા ભગવાન બ્રહ્મા ગધમાદનના શિખર પર ઊતર્યા.

(૨) સૃષ્ટિવર્ણનમાં સૂર્યથી નીચે દશ હજાર યોજન પર રાહુ, ત્યાંથી તેટલેજ દૂર સિદ્ધ, ચારણ તથા વિદ્યાધરોનાં સ્થાન છે તેથી નીચે તેટલેજ દૂર ભૂત પ્રેત પિશાચાદિના સ્થાન છે. તેનાથી નીચે તેટલેજ દૂર પૃથ્વી છે વગેરે વગેરે

૬૭૪ સ્કંધ : (૧) ભગવાને સ્થાપેલ ધર્મના ખરા સ્વરૂપને ઋષિઓ, દેવો, સિદ્ધો, ચારણો, મનુષ્યો, અસુરો, ક્રોધ જાણતા નથી

(૨) નારદ, નંદ આદિ પાર્ષદો, દેવતાઓ, સિદ્ધો, ગંધર્વો તથા ચારણોથી સ્તવાતા શ્રી ત્રિણુનું વર્ણુ છે.

(૩) રુદ્રો આદિયો વિશ્વેદેવાઓ, ઋષુઓ આદિ દેવોથી વીટા-એલ, સિદ્ધ ચારણ, ગંધર્વ તથા બ્રહ્મવાદી મુનિઓ, વિદ્યાધરો વગેરેથી સેવાતા ઇંદ્રનું વર્ણુન છે.

(૪) વૃત્રાસૂરે ભોગળનો પ્રહાર કરવાથી ઇંદ્રના હાથમાંથી વજ્ર પડી જતાં વૃત્રાસુરનું અદ્ભૂત કર્મ જોઈને દેવતાઓ, અસુરો, ચારણો, તથા સિદ્ધોના સઘોએ તેની પ્રશંસા કરી, અને ઇંદ્રનું સકટ જોઈને હાહાકાર કર્યો.

(૫) મહાયોગીમુનિઓ તથા સિદ્ધચારણોથી વખાણાતા ચિત્ર-કેતુ વિદ્યાધરની કીડાનું વર્ણુન છે.

(૬) સિદ્ધો ચારણોથી સેવાએલા મુનિઓની સભામાં પાર્વતીને આલિંગીને ખેડેલા શિવનું વર્ણુન છે.

સપ્તમ સ્કંધ : (૧) મહાન દૈત્ય હિરણ્યકશ્યપુએ, દેવો, અસુરો તથા મનુષ્યોના રાજાઓ, ગંધર્વો, નાગો, સિદ્ધો, ચારણો, વિદ્યાધરો, ઋષિઓ, પિતૃઓ, યક્ષો, રાક્ષસો વગેરે સર્વને છતીને લોકપાળોનાં

સ્થાન હરી લીધા (૨) નરસાઈલ (નૃમિહ લગના)ની ચોડે ફર
લુલુ જી । ઉમેના બ્રહ્મ, ચક્ર, ઋષિઓ, મિહો, ચા લો, વિદ્યાધરો,
નાગો, ગધર્વો વગેરેએ શ્રુતિ કરી (૩) ચાગ્ગો બોલ્યા, હે હરે,
મમારને દૂર કરનાર આપના ચરણકમળો અમે આશ્રય કરીએ
છીએ કારણ કે આ અમુર મધ્યપુરોનાં હુ યોમા લવજનક થઈ પડ્યો
હતો તેથી તમે તેને મારી નાખ્યો છે

અષ્ટમ સ્કંધ (૧) મિહ, ચાણુ ગધર્વ, વિદ્યાધરો, મહાઉરગો,
દિ નરો વગેરેથી એવાતા અનુપમ નિકુટ પર્વતનું વર્ણન છે

(૨) ગન્ધેન્દ્રના મોક્ષ પ્રમગે દુહિઓ વાગવા લાગ્યા, ગધર્વો
નૃત્ય કરવા લાગ્યા, ચા યુ ઋષિઓ તથા સિદ્ધો પુરોહિતમની શ્રુતિ
ઓ કરવા લાગ્યા

(૩) મમુદમથનમાથી ઉત્પત્તિ થએલી લક્ષ્મી દેવી મિહો અને
ચા લો ગધર્વો યક્ષો અમુગે વગેરેમા પોતાના ધ્યાન ગોધે છે

(૪) વામનના જ મપ્રમગોના વણુનમા મિહો ચાગ્ગો વિદ્યાધરો
ગધર્વો વગેરેને ગાન કરતા વણુવેન છે

(૫) બની જા વામન લગવાનના પગધુએ છે તે પ્રમગે વણુન
છે કે આમણમા બનેના દેવગ્ગો ગધર્વો વિદ્યાધરો મિહો અને ચા લો
એ બનીગળતા તે કમની તથા મ ગતાની શ્રુતિ કરી અને પુ પની
રહિ કરી

પૂર્વાર્ધ-દશમ સ્કંધ - (૧) થી કૃત્યુન મ પ્રમગે મિહો અને
ચા મોએ શ્રુતિ કર્યાનું વર્ણન છે,

(૨) કૃત્યુને બે દેસેએને મારી નાખવા માટે પગાડ્યાં તેદેલી
આશારમા બીજી સ્થાને પ્રમગે વણુન છે કે તે દેલી પુણ બનીગળ
સાથ આવેલા મિહો, ચાગ્ગો, ઋષિઓ અપ્પરાઓ વગેરેથી નવાના

દર્શા (૩) શ્રી કૃષ્ણે મે, ગર્ભને કાઢી કુદોને તે ગર્ભને, આકાશમાં દેવા-
ગણો, આર્યો, મિત્રો, ગંધર્વો તથા આર્યોના અનુચારીઓ અને અન્ય
દર્શા તથા અનુચારીઓ કાઢી દર્શા. (૪) કુદો તથા કાઢીએ તે
કૃષ્ણે આપોના કાઢી કાઢીએ કાઢી તે ગર્ભને અનુચારી, ગર્ભને,
ગંધર્વો, આર્યો, મિત્રો, નાગો, મિત્રો તથા અન્યોના અનુચારીઓ (૫)
મિત્રો, આર્યો, ગંધર્વો તથા અનુચારીઓ અને કાઢીએ તે ગર્ભને અનુચારી
કે કાઢીએ — (૬) આકાશમાં તથા આકાશમાં તે ગર્ભને કાઢીએ
મુનિઓ, મિત્રો, આર્યો, ગંધર્વો, આર્યોના તથા અન્ય મિત્રોના
એવાને આર્ય છે (૭) સુધર્મસુત્ર ગર્ભને ગર્ભને આર્યને આર્ય મિત્રો,
દેવા, વિદ્યાધરો વગેરે આર્યને ગર્ભને આર્યને ગર્ભને આર્યને ગર્ભને
છે. (૮) કાઢીએ તથા મિત્રોના તથા આર્ય પછી મુનિઓ, મિત્રો,
ગંધર્વો, આર્યો વગેરે વડે ગર્ભને વિદ્યાધરો તથા અન્યો દર્શા તે શ્રી કૃષ્ણ
દર્શામાં આર્યો.

એકાદશ સંકેત:-(૧) અગ્નિદેવતા મેઘાદિ ગામી પુત્રો, દેવા, મિત્રો,
આર્યો, ગંધર્વો, નાગો, અનુચારીઓ એકાદશમાં તથા મુનિઓ વિદ્યાધરો
તથા આર્યો વગેરે ગર્ભને કાઢીએ તે ગર્ભને આર્યને ગર્ભને આર્યને ગર્ભને

(૨) ગર્ભ દેવા, કુદો, અગ્નિ વગેરે મિત્રો, વિદ્યાધરો, ગર્ભને, અગ્નિઓ
યજ્ઞો વગેરે શ્રી કૃષ્ણના અધ્યામ પદાગ્રા પદેકા દર્શામાં તેમણે
દર્શાને કાઢી ગયાનું વર્ણન છે.

(૩) પ્રથમ પછી વેદવાણી નાગયજ્ઞો અગ્નિને, અગ્નિએ મનુષ્ય,
મનુષ્યે ભૂત આદિ જ્ઞાન પ્રજાપતિઓને તથા તેમણે દેવાને, દાનવોને,
સિદ્ધોને, વિદ્યાધરોને, ગંધર્વોને તથા આર્યો કૃષ્ણાદિને અદ્યક્ષ કરાવ્યાનું
વર્ણન છે.

શ્રી કૃષ્ણ સ્વધ્યામ પદાગ્રા પ્રસંગે દેવતાઓ વગેરે સાથે આર્યો
પણ ત્યાં આવેલા હોવાનું વર્ણન છે.

આ ઉપરાંત અધ્યાત્મ રામાયણુ તેમજ અન્ય ધણા પુરાણો શાસ્ત્રોમા ચારણો મળી આનાજ પ્રકારના વ્યવમાયો-આકારગમનાદિ, દેવોની સ્તુતિ કરવી, ગિરિઓ, રમણીય સ્થળો, મમુદ્ર દિનારાઓ ૫૭, હીપોમા, સરોવર દિનારાઓ ૫૭ અને દેવ લોખમા વિહરુ-તેના વર્ણવાયા છે

પગિગિદ્ધ બીજી

ચારણોની ગાખાઓ.

ચારણોની ૨૪ શાખો છે (૧) નરા, (૨) સુવા (૩) ચોરાડા (૪) અનસુગ (૫) બાગી (૬) માડ (૭) તુબેલ (૮) વાચા (૯) દામરીઆ (૧૦) મીમણુ (૧૧) નેયા (૧૨) ગાધળીયા (૧૩) ભાચળીયા (૧૪) રોહિયા (૧૫) ટાપરીયા (૧૬) શીઆળ (૧૭) ભખલા (૧૮) મહેડ (૧૯) રતતુ (૨૦) ફનડા (૨૧) લીતા (૨૨) આમણીયા (૨૩) માદા

એ પ્રેવીસ શાખોમા કોઈ કોઈ શાખની પેટાશાખ તદ્દન થોડી છે, જ્યારે કોઈ કોઈની તો ૭૨, ૬૮, તથા ૭૦ જેટલી છે આમ ચારણોની કુલ પેટાશાખોનો આકરડો લગભગ ૬૩૫ થી ૬૩૦ મુધી છે

ચારણોની અદર માડ અથવા ગૂજરા, સોનીઆ, પટ્ટા પગેરે જેવા ખગ નથી એ બેઠા પ્રેસરે દેશાણુ આગાર રિયા ગની ભિન્નતા વગેરેને તીરે થયા છે એમ જાખતા ચાણુ નાક, સો હીઆ, પરજા તથા તુબેલમા મળે છે

પ્રેસરે તથા બેઠ

૪ મ ના જાદમા અથવા નવના નેસ મુધીમા માડ પટ્ટા, મોળીઆ વારે જે નૃત્ત એમ જાણાય છે જેને સુદિનિ તથા ૧૨

અશિક્ષિત યાને રૂઢીવાદી વચ્ચેના ભેદો શરૂ થઈ ચૂકેલા. ત્યારબાદ સોરઠીઆ, પરજીઆ અને માડના ભેદો શરૂ થયાનું જણાય છે. પરંતુ એ ભેદો ક્યારે શરૂ થયા અને નામ ક્યારે જુદા પડ્યાં એ વિવાદાસ્પદ પ્રશ્ન છે એટલું તો ચોક્કસ છે કે સોરઠીઆ ને માડ એ પ્રદેશને અંગેના તથા તેના આનુષંગી રીતરિવાજ, પોશાક, અને ભાષાના ભેદ છે, જ્યારે પરજીઆ એ ભેદ નથી પરંતુ જુના રીતરિવાજ, ભાષા, પોશાક વગેરેને જળવનારને પરજીઆ એટલે જુની રીતરસમને (પરજને) જળવનાર એવું નામ અપાયું. જેઓ પરજીઆ કહેવાય છે તેમનું પ્રદેશભેદને અંગેનું નામ તો કાછેલા (કચ્છથી આવેલા) છે.

કાછેલા યાને પરજીઆમાંથી પ્રથમ જેઓ સોરઠ આવ્યા (કચ્છમાંથી) તે પૈકી કેટલાકે સોરઠી રીતરિવાજ, સોરઠી ભાષા, સોરઠી લહેરી જીવન વગેરે અપનાવ્યાં તે સોરઠીઆ કહેવાયા. તેમની સંખ્યા બહુ અદ્ય હતી અને અદ્ય રહી.

કચ્છમાંથી તેમજ સૌરાષ્ટ્રમાંથી ઘણી શાખના ' ચારણો ઇ. સ. ના ૭મા સૈકાથી તે ઇ. સ. ના ૧૫મા સૈકા સુધીમાં રાજપુતાના તરફ અને કેટલાક સિંધ તરફ ગયાનું પણ જણાય છે. સિંધમાં જનારનો ઘણો ભાગ તુખેલ શાખના ચારણોનોજ હતો. જે કે તેમના સિવાય બીજી શાખા પણ ગએલી. તુખેલોએ ત્યાં જઈ સિંધની ભાષા રીતરિવાજ તેમજ રહેણી કરણી સ્વીકાર્યા અને જાડે-જાડે સાથે સિંધમાંથી કચ્છમાં અને કાઠીઆવાડમાં આવ્યા તો પણ તે રીતરિવાજ વગેરેને છોડ્યા નહિ.

રાજપુતાનામાં જે ચારણો ગયા તેઓની સાથે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં જૂન કાળથી રહી ગએલા ચારણોનું સંસ્કૃતિ-મિલન થયું. રીતરિવાજ, ભાષા વગેરે બદલાઈ ગયાં અને તેઓ મારવાડ દેશના નામથી માડ કહેવાયા. ઇ. સ ના ૧૪૦૦ મા સૈકાની શરૂઆતથી રજપૂતા-

નાના એ માફ ચાણોથી કોઈ કોઈ કાઢીઆવાડ, ગુજરાત, કચ્છ, થરપારક મા વમવા આવવા લાગ્યા એ આનનારાઓની લાપાળા લાઈ પરતુ તેમણે ત્યાના રીતરિવાજ ન ઊડયા

માફ

માફ ચારણો ખીજ બધા કંતા વધારે મુમસ્તૂત તેમજ વધારે રાજદરમારી છે, જે કે ચારણુ શાંતિજ લણેવ ગણેવ ઓછી છે છતાં જે મિથિતિ છે તેમા માફ ચારણો કેળવણીમા આગળ છે, માધારણુ જનમમાજમા પણ તેઓ માટે વધારે આદરમાન છે કચ્છ, કાઠિયાવાડ ગુજરાતના માફ ચારણોમા હજુ પચીસ વર્ષ પહેલા પુનર્-લગ્ન ભાગ્યેજ થતુ હવે માધારણુ રીતે ક્યાંક ક્યાંક દ્રષ્ટિએ ચડે છે ગામપૂનાનામા તો અત્યારે પણ પુનર્લગ્ન ન થઈ શકે ઓળખ પડે પણ કડક હોય છે અગ્રેજી રાજ્ય આન્યા પછી ચારણો નવી દુનિયા માથે ચાની શક્યા નથી તો પણ માધારણુ રીતે ખીજ ચાણો કંતા માફ ચારણો નવી મિથિતિને અનુરૂપ થવામા પ્રથમ ગ્લા છે કામ્યકવિતાઓ પણ તેમણે જ અધિક નથી છે તેમના બનાવેલા ધણા ગ્રંથો માહિત્યના મૂલ્યવાન રહેતા છે કચ્છ ગુજરાત તથા રાજ પુનાનાના માફ ચારણોમા મામાની પુત્રી પરણનાની પ્રથા નથી, કાઠિયાવાડના માફ ચારણોમા એ પ્રથા થોડા વખત પહેલા ન હતી હમણા હમણા કાઠિયાવાડે મામાઓ નમ્યા છે માફ ચાણોના મુખ્ય વ્યવમાથો ખેતી, જાગીરી, ગજદરમારી કવિયણુ તથા ધુટ્ટ નોમરી છે માફ ચારણોએ અને- ગામગરામો કાન્ય શક્તિથી તેમજ રાજ્યોને ખીજ મ દે આપી તેના બનામા મેળવેલ છે તેમની ભાત ગુજરાતી, દિંદી, માગ્વાડી, માળવી વગેરે છે

પરજીઆ

પરજીઆ ચારણો જૂની રૂઢીના ખાસ પૂજક છે. તેમણે હજુ સુધી પોતાના અસલ પોશાક, રીતરિવાજ તથા ભાષા બદલાવ્યાં નથી. તેઓમાં પુનઃલગ્ન થાય છે.

મામા-કુધનાં બાળકો પરણે છે એટલું જ નહિ પણ એ લગ્નની લજ્જત કાવ્યાંકિત બની છે. એક દિવસ પ્રવાસે જતા કચ્છપતિ લાખા કુલાણીએ માર્ગે એક નેસડામાં એક સ્ત્રી અને એક પુરુષ એકત્રે સામસામાં ઊભીને મહી વલોવતાં દીઠાં. ઓળખાણ પડી કે એક ચારણ વરવહુ છે, ને મામા-કુધનાં છે. એનો રાવ લાખાએ દુહો કહ્યો—

એર ડિયાં અને ખીર પિયા,   આધા વીધી ઝાક;
સો માહુ સભાગીઆં,   નત્યનાં વલોવણુ લોક

(એટલું દાતણ કરનારાં, દૂધ પીનારાં, એક પક્ષે સંબંધથી બંધા-એલાં અને આમ રોજ સળોડે મહી વલોવતા આ માનવી કેવાં સુભાગી છે !)

ઉપરાંત પરજીઓ મરી જતાં તેની સ્ત્રી જે રૂઢન કરે છે તેમાં પણ આવાં વેણુ બોલે છે—

“ એ....તારાં ઢાંકણીનાં ઢાંકેલ છે, મોળા માવળાના ! ”

“ એ...આપણે માણહની માઠપ છે મોળા માવળાના ! ”

“ એ...મોળા ભીમની ભજાંઉં વાળા રે ! ”

“ એ...મને ચાકરીચોર કરેને જ મા રે મોળા માવળાના ! ”

મોળા માવળાના=મારા મોસાળના (પુત્ર)

તેઓ કંઈક અશે ભોળા મનાય છે. ચાણુ-સાતિ સાધારણ રીતે ઉદાર છે, પણ તેમાં પરજીઆ વિશેષ ઉદાર

છે તેમનો વ્યવસાય પશુપાન તથા વેપાર છે, પરંતુ આ ચાર-
ણોને 'વાહણ-ફેરણ ગરીબ' એટલે કે પોડીઆના વાહનવાળા કહ્યા
છે તેઓ બળદ અને ઘોડાની સેવાગરી કરતા કુહો પશુ છે

‘વીજણુદ હાથી નીચો, પોડીડા પનારો’

નોકરી તેઓ પોડી જ કરે છે, બીજા જવા કરતા તેઓ વધારે
સ્વાતંત્ર્યપ્રિય છે ખાનપાન તથા આચારવિચારમાં તેઓ ધણા
માન છે હમણા હમણા તેઓ સારી ફેળવણી લેવા લાગ્યા છે
તેમનામાં કનિઓ ઓછા થયા છે, છૂટક કાન્ય કવિતા કરતી એ
જેટલા પૂરતો ચારણોનો વશપરપરાગત અજ્ઞાન છે તેથી આગળ
વધીને તેમણે કોઈ મારા ગ્રંથો લખ્યાનું જણાયામાં આવતું નથી

તેઓના મોટા ભાગ પાસે જાગીર નથી રાજદરબારીપણ તેમણે
બહુ જ ઓછે અંશે મીઠાણુ દરો લાપા જૂની ચાણી બોલે છે
તેઓ કમ્બમાં, કાઠિયાનાડમાં, ગુજરાતમાં, માગરામાં, તથા જૂન
જાન રાજપુતામાં છે

પરંતુ આની બોનીમાં આવા પ્રયોગો હજી જીવતા છે

મુ (હુ) મુહે (મને) મેળો (મારો) , અમણો
(અમારો) તુહે (તને) તમુ (તમને) તોળો (તારો)
તમણો (તમારો) . ત્યાહે (તને) ત્યાહે (એને) ત્યાની (એની)
કમણુ (કાણ) કમણે (કાણે) કમણો (કાનો) કો (શું)
કેવાનો (કાનો)

દીદા, દયો (આયો) દદી (આવી) ગો (ગયો) દીના (દીધા)
દૂતો (રતો) નમે (નથી)

વનમાન કાગનો પ્રત્યે ‘હુ’ નહિ પણ ‘આ’ જેમ કે—

જાણુ હુ=જણતો સાં લઉં હુ=લેનો મા

માગી. ‘માણેકજી તારે માગણીઆત થાય તો છોડુ.’ એવી ગ’એ શર્ત મૂકી. એ શર્તે માણેકજી છૂટયો, એ માવજીજનો યાચક ધર્યો ને માવજીજએ એના કંઠમાં સાચા મોતીની સેર (માળા) રોપી, તે પરથી એના વંશજે મોતીસર કહેવાયા ને ચારણોના યાચક બન્યા. કાવ્ય-રચનાની સિદ્ધિ તેઓને સારી પેઢે વરી છે. આજે આ જાતિ મારવાડમાં તેમજ આંહીં અદ્ય સંખ્યામાં છે.

૨. મીર : મુસલમાનો છે. પોતાને તાનસેનના વંશજે કહાવે છે.

૩ ઉદિયા : પરજીઆ ચારણના યાચકો છે. મીરો સાથે તેઓને રોટીવહેવાર નથી

૪. ઠાઠી : અસલ હિન્દુ . કૃષ્ણના સમયમાં નૃત્ય, રાસ વગેરે કરતા. પછી તેઓ કાઠીઓની સાથે માગણીઆત બનીને રહ્યા. પછી મુસલમાનોએ તેઓને વટલાવ્યા

૫. રાવળ : અસલ ચારણના પુરોહિત બ્રાહ્મણ : પણ કચ્છના રાજકવિ માવજીજની એ પુત્રીઓને પરણાવતી વેળા બન્નેને કળેડાં થતાં હોવાથી એક વેવાઈ પક્ષના ખૂટગ્યા એ પુરોહિતોએ બન્ને કન્યાઓને બદલાવી નાખી : સારી કન્યા સારા વરને અને મોળી મોળાને પરણાવી દીધી. ચારણો ખિજયા, ગોરને મોમાં થૂંકીને વટલાવ્યા. એ વટલેલાઓને ન ચારણો રાખે કે બ્રાહ્મણો રાખે. પછી વાઘા નામના ચારણે પોતાના વંશાવળીના ચોપડા એ બ્રાહ્મણોને સોંપી તેમને ચારણોના વહીવંચા બનાવ્યા. (ત્યાં સુધી ચારણો પોતે જ પોતાની કામના વહીવંચા હતા.) પછી બ્રહ્મભટ્ટો આ પ્રદેશમાં આવ્યા ત્યારે આ રાવળોને ધંધાભાષ્યો બનાવી અપનાવ્યા, વહીવંચા સ્થાપ્યા. અત્યારે તેઓ ચારણોનાં નામ માંડે છે, સાથે જમે છે ને ચારણોને યાચે છે.

પરિશિષ્ટ ચોથું

જાણીતા વિદ્વાન ચારણો ને તેની કૃતિઓ

- ૧ મસ્કૃતમા મદિમ્ન-સ્તોત્ર રચનાર પુષ્પાન્ત
- ૨ નાગપિંગન ચચનાર પિંગનાચાર્ય
- ૩ કપૂર્મજરી, મનધોષ, બારામાયણ, પ્રચ્છ-પ્રાગ્વ તથા વિદ્યાના ભજિતા, કાવ્યમીમામા વગેરે રચનાર રાજશેખર.
- ૪ ક્રિષ્ણસહ રોહીત્મા-૧ હરિમ્ (અપ્રકટ) ૨ દેવીયાણુ (અપ્રકટ) ૩ હાગ હરિમ્ (અપ્રકટ) ૪ બાળનીના (અપ્રકટ) ૫ ગુણ ભગવત હમ (અપ્રકટ) ૬ ગરુડ પુરાણ (અપ્રકટ) ૭ ગુણ આગમ (અપ્રકટ) ૮ નિદાસ્તુતિ (અપ્રકટ) ૯ વૈરાટ (અપ્રકટ) ૧૦ નામ દેશમ (અપ્રકટ) ૧૧ સમાપ્ત (અપ્રકટ)
- ૫ દગ્ધમ મીમ્સા -નૃગી પુરાણ તથા જાગૃષર પુરાણ બન્ને અપ્રકટ
- ૬ લાગીદામ્ મહેન્દ્ર - મળગ કાવ્ય 'એમ થી માદાદમ્'
- ૭ ગીત્સહ મહેન્દ્ર -મર્તન્દ્ર નથા ચોવીશ અવનારોના ચોવીશ ગીત (અપ્રકટ)
- ૮ પદ્મવોહ મીમ્સા -તેમની દવિના જાણનામા આવી નથી નહીં નહીં દર્બે કોર પમાર આપેલ (કવિતા અપ્રકટ)

૯ રાજા લાંગા :-ગંગાલહરી (અપ્રકટ)

૧૦ જગાણ ખડીયા :-વચનિકા રાવ રત્નસિંહજીની (પ્રકટ)

૧૧ હમીરજી રતનુ :-કવિતા ધણી છે એમને કચ્છના રાવ તમાચી-
જીએ પોતાના અન્નથી રથાખા, ગામ આપ્યું, જે તેમના વંશને
અત્યારે પણ ખાય છે (કવિતા અપ્રકટ)

૧૨ ગમચંદ મોડ :- છૂટક કવિતા તથા એક ગ્રંથ લખેલ છે. (અપ્રકટ)

૧૩ સાચા જુલા :-નાગભાણુ (પ્રકટ), તથા છૂટક કવિતા પણ લખેલ
છે. ગુજરાતના કવિ છે.

૧૪ દુરશાણ આઢા :-ખિડક છંદુતેરી (પ્રકટ)

૧૫ આણુદ કરમાણુદ :-થોડાક દુહા મળે છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહ
પાસેથી ગામ મળેલ છે.

૧૬ આલાણ જુલા :-કાવ્ય કવિતા મળતી નથી સિદ્ધરાજ જયસિંહ-
દેવે લીલછા ગામ આપ્યું.

૧૭ ગોપાળદાસજી સિંહદાએચ-મહારાણા જગતસિંહજીના કવિ.
સાંયાજુલાના મરણ પછી રાવ કલ્યાણભલને સોંપાણા (કવિતા અપ્રકટ)

૧૮ માંડણુ વરસડા દેગામ :- ભક્તકવિ હતા. (કવિતા અપ્રકટ)

૧૯ સ્વરૂપદાસજી દેથા :- (૧) પાંડવયશેન્દ્રચંદ્રિકા (પ્રકટ) (૨) હૃદય-
નયનાંજન (અપ્રકટ) (૩) વૃત્તિખોધ (અપ્રકટ)

૨૦ સૂર્યમલ્લજી મીસણુ :-વંશભારકર નામનો મહાન કાવ્યગ્રંથ (પ્રકટ)
તેમજ વીર શતસઠ નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે તેમાંથી થોડાક
ભાગ પ્રસિદ્ધ છે.

૨૧ ગણેશપુરીજી રોહડીયા :- વીરવિનોદ (પ્રકટ)

૨૨ શ્યામલદાનજી દધિવાડીયા :- વીરવિનોદ નામનો ગ્રંથ (પ્રકટ)

૨૩ ભૈરવદાનજી —ચારણકુલમીમાસા માર્તંડ (પ્રકટ)

૨૪ કિરણસિદ્ધજી ચોદા —ચારણકુલ પ્રકાશ (પ્રકટ)

૨૫ ખાડીલામજી આમિયા —નાના ૨૭ અથ પ્રકટ થયેલ છે ખીજ ચોદ અથો અપ્રકટ છે જેમાના થોડા અથો પ્રકટ કરના મારે પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે એક ઐતિહાસિક વાગતા-સમ્રાટનો અથ તથા મહાભારત છદોનુનાદ એ બન્ને બહુ મોટા અથો છે, આ મિનાય તેમણે બે હજાર ગીતો લખ્યા છે

૨૬ મુરારિદાનજી આમિયા —જશનત જશોબુપણુ (પ્રકટ)

૨૭ નરહરદામજી —અનતાગ ચરિત્ર (પ્રકટ)

૨૮ કાશીદાનજી —(૧) સૂજપ્રમાણ (અપ્રકટ) તથા બિહાર મણુગાર (અપ્રકટ)

૨૯ વીર સાણુજી રતનુ —ગજરૂપક (છપાય છે)

૩૦ વિજયવિલાસના કર્તા, જેતુ નામ મત્યુ નથી

૩૧ અજ્ઞાનદા —(૧) અજ્ઞાવિનામ, સુમતિપ્રમાણ, ધર્મપ્રમાણ, વિરુ-નીતિ (પ્રકટ)

૩૨ જેસો લાગો —પ્રવીણમાગ ના મહાકર્તા (પ્રકટ)

૩૩ કલેદમરણુજી C જગજી —પત્રપ્રમાણ (પ્રકટ)

૩૪ ચોપાજી ચોપા —છૂટક કવિતા ધણી છે (ધણી પ્રસિદ્ધ છે)

૩૫ કૃપાગમજી ખડીયા —છૂટક કવિતા મળે છે (થોડીક પ્રગટ છે)

૩૬ વજમાય મરે —વીમાવિલાસ (પ્રકટ)

૩૭ દેવીદાન દેયા —દેવવિનામ (પ્રકટ)

૩૮ લખધી જી ખડીયા —ખેગાર ચરિત્ર (અપ્રકટ)

૩૯ અચળદાનજી રતનુ:- કચ્છ, પોરબંદર, જામનગર વગેરેના ઐતિહાસિક કાવ્યગ્રંથો (અપ્રકટ)

૪૦ મેઘરાજ વીઠુ :- મેઢરણ ચરિત્ર (પ્રકટ)

૪૧ માવલજી મહેકુ:- છૂટક કવિતા ઘણી મળે છે.

૪૨ માવદાનજી રતનુ:-યદુવંશ પ્રકાશ (પ્રકટ)

૪૩ રવાજી રતનુ:- માળીઆનો ઇતિહાસ (અપ્રકટ) છૂટક કાવ્ય ઘણાં છે.

૪૪ કાનદાસજી મહેકુ:- ગાયકવાડ સરકાર મહાવરાવના રાજકવિ હતા.

૪૫ જસુરામજી વરસડા:- રાજનીતિ (પ્રકટ). છૂટક કવિતા ઘણી છે.

૪૬ રાધુજી આસિયા:-છૂટક કવિતા મળે છે.

૪૭ મોડજી આસિયા :-પાખૂ પ્રકાશ (પ્રકટ)

૪૮ માવલ સાખાણી:-કવિતા મળતી નથી.

૪૯ કુંભોજી ખૂલો:-શ્દિમણી હરણ. છૂટક કવિતા ઘણી છે. (અપ્રકટ)

૫૦ રામનાથજી રતનુ ખી. એ. એલ. એલ. ખી. :- રાજપુતાનેકા ઇતિહાસ.

૫૧ પૂર્ણાનંદજી:-છૂટક કવિતા (અપ્રકટ)

૫૨ દેવાનંદજી

૫૩ રવિરાજ સિંહઠાએચ:-નર્મદા-લહરી (પ્રકટ)

૫૪ ઉમ્મરદાનજી-ઉમ્મર કાવ્ય (પ્રકટ)

૫૫ હમીરજી ખડીઆ:-છૂટક કવિતા ઘણી છે. (અપ્રકટ)

૫૬ કેશરીસિંહજી સોદા સોન્યાણ:-૧. પ્રતાપચરિત્ર (પ્રકટ) ૨. દુર્ગાદાસ ચરિત્ર (અપ્રકટ) ૩. રાજસિંહ ચરિત્ર (અપ્રકટ)

૫૭ દેશલક્ષ્મી કેશરીસિંહજી સોદા (કાટા):-છૂટક કવિતા ઘણી છે.

- ૫૮ કિશોરસિ હજી સોદા (પતીઆના) કરણીચરિત્ર (અકટ) તેમજ અન્ય કવિતા ધણી છે
- ૫૯ જનાભાઈ ગામળ (મત્ત કવિ)—નળાખ્યાન (અપ્રકટ) તથા છટક કવિતા ધણી છે
- ૬૦ ખાણીદામભાઈ (મત્ત કવિ)—છટક કવિતા ધણી છે
- ૬૧ પાતાભાઈ નરેલા—જન્મ-વિલાસ (અપ્રકટ)
- ૬૨ પિંગલરીમાઈ નરેના—પિંગલ કાવ્ય ભા ૧, ભા ૨, ભાવબુધણ (અકટ) ખીજ પછુ નાના ખેત્રણુ અથો તથા છટક કવિતા ધણી છે
- ૬૩ નવલદાનજી આસીયા-શિરોહીકા ઇતિહાસ (અકટ)
- ૬૪ અક્ષયસિ હજી ખારહટ-છટક કવિતા લખી છે
- ૬૫ જયમનદાનજી પાયક-નાના નાના ખે અથો
- ૬૬ શકર નજી દેયા -હીંબડીના ગજકવિ, નજલાપાના વિદ્વાન, બહુશ્રુત છે તેમની મરોડદાર અને અખર રચનાશક્તિ આજ પર્ષત તો પોતાના રાજવીઓના પ્રચરિત-કાવ્યોમા અન્ટ થક છે, તેમણે હરિસ વગેરેનું અપાદન કર્યું છે
- ૬૭ હાજીમાઈ મધુભાઈ મહેક વળાના ગજકવિ, પોતે બહુશ્રુત હોવા ઉપરાંત એમની પાસે થોડકાનધ પ્રાચી . અતપ્રતો છે
- ૬૮ દુભાભાઈ હાગ એમણે પોતાના કદ, પ્રેણી, તેમજ રચના શક્તિથી થોડા જ દાળમા ધણી નામના મેળવી કે ગાયોની સેવા કરતા કરતા આ તર્ફ આમીણુ યુગને એક માધુની તૃપાથી વિદ્યા મળી છે રમરણુશક્તિ ધણી તેજ, હલચલના પર મજબૂત દાખુ, અને તેમા પાછુ આ પૂી માહિત્ય ઉપગત લોકનાણીમા સ્વચ્છ માન્યુ, નવયુગની જાનનાને સફળતાપૂર્વક પચ્ડી છે

૬૯ ભોમણ વીઠૂ-કરણીજીકા ચરિત્ર (અપ્રકટ)

૭૦ ચાવંડદાનજી વીઠૂ-કરણીજીકા ચારિત્ર

૭૧ દયાલદાસજી સિંહદાએચ. ૧. કરણીજીકા ચરિત્ર (અપ્રકટ)
૨. આર્યાવર્તોપાખ્યાન (અપ્રકટ)

૭૨ આશાજી રોહડીયા-જીટક કવિતા મળે છે

૭૩ કેશવદાસજી ગાડણુ-જીટક કવિતા મળે છે જેમણે વિવેકવાર્તા નામક પુસ્તક લખેલ છે જે અપ્રકટ છે.

આ દીપ મને પુરી પાડનાર શ્રી ખીંગળગી પરબતસાહેબ પાયક છે. આમાં ઘણા નામો રહી જતાં હશે દા. ત. નુના કાળતુ બોલસાહ લાહીતલું નામ લેવાય છે. ઉપરાંત આ પ્રત્યેકનાં ઠામ ઢેઠાણાં નથી આપી શકાયાં તે મઠિ દિક્ષગીર છું. વળી ચારણી વાણીના ચારણેતર કવિઓ-ચંદ બિરદાઇ, નવાળ ખાનખાનાન, બીકાનેર-કંવર પૃથ્વીરાજજી, રાજકોટ-ઠાકોર મહેરામણજી, દેવ ગોર જીવણવિજય અને અત્યારનાઓમાં ક ડોરણાવાસી ભૂદરજી ભેશી (જેમણે ચારણો પશુ મોમોં આંગળી નાખી નય તેડું ગાંધી-સાહિત્ય રચ્યું છે) તેના ઘણા રહી નય છે,
—લેખક

‘ ચારણી સાહિત્ય ’ની મૂચીઓ

અવધાસીને સમગ્ર રહે તે ખાતર વિષયનાર ૭ સૂચીઓ આપી છે
૧ વ્યક્તિવિશેષ ૨ કાવ્યો ૩ કિન્નસા ૪ પ્રાદેશિક નામો ૫
ઈતર વિષયો ૬ ચાનળી શબ્દો ૬ અગ્રેષ્ઠ ઉદ્યેઓ

વ્યક્તિવિશેષ

અ

અમર ૧૧, ૧૨, ૧૪, ૧૬, ૫૬

અકબાજી બારહડ ૧૪

અમુખમિહજી બારહડ ૧૮૬

અચળા ભ ૬૭

અચળા ભ ૭ ગતનુ ૧૮૮

અનતરેવ ૨૧

અમખમિહજી ૧૦, ૧૨, ૫૬

અનો મોગીઓ ૮૮, ૮૯

અમડ મની ૨૫

આયુદ્ધ-કરમાણુ ૭૩, ૧૧૮

૧૧૮ ૧૩૨ ૧૮૬

આતામાઈ હોદાર ૮૨, ૮૮, ૮૯

આનાજી મુના ૧૮૬

આ ફે. ૪૪

અવ. ૨૧

આશાજી બારોટ ૧૦૭

આશાજી રોહડિયા ૧૮૦

કમગદમજી રોહડિયા ૪૦, ૫૮,

૫૬, ૭૬, ૮૧, ૧૩૩, ૧૬૨,

૧૬૩ ૧૮૫

ઉવમિહ (જામાવિપુ) ૨૫

ઉવમિહ ૭ (જોમપુ) ૧૩, ૧૪,

૧૬

ઉન્ન. જામ ૨૭

ઉખજ ૨૧

ઉમા ૧૧૭

ઉમાભાઈ મહેડ ૧૦૨

એમન ૧૭

એનીજામેય ૩૫

એમુ-મનિ ૨૫

એડીન ૩૩

એગ ૮

એપાજી એગ ૧૮૭

ઔગમેમ ૧૭

કે

કણ્ડપા ૧૧૧
 કરણદેવ સોલંકી ૧૩, ૫૦
 કરણીજી ૨૮
 કરણીદાનજી ૧૦, ૫૬, ૧૮૭
 કરમણ ચોટાળા ૮૪
 કલ્યાણમલ ૧૮૬
 કહાનજી ધર્મસિંહ ૧૩૬
 કહાનદાસ મહેકુ ૭૭, ૧૮૮
 કંકાળી ભાટજી ૨૩, ૧૧૯
 કાગઆઈ ૧૭, ૩૬
 કામરાન ૫૪
 કાલિદાસ ૫૧
 કાંવીદાસ લાગો ૧૩
 કિરપારામજી ખિડિયા ૧૩૨, ૧૮૭
 કિશનસિંહજી સોદા ૧૯૭
 કિશોરસિંહજી ઠાકુર ૨૮
 કિશોરસિંહ બાઈરપત્ર ૨૦
 કિસનીઓ ૧૩૩
 કુલચંદ્ર ૧૧૫
 કુંભાજી શુલા ૫૯, ૧૮૮
 કેશવદાસ ૬૦
 કેશવદાસજી ગાડણ ૧૯૦
 કેશવરામભાઈ ૧૬૫
 કેસરીસિંહજી સોદા (સોન્યાણ) ૧૮૮

કેસરીસિંહજી સોદા (કાટા) ૧૮૮
 કેસરીસિંહજી સોદા (પતીઆલા) ૧૮૯
 કોલ્થીન ૩૩

ખ

ખડિયા ૧૫
 ખસીઆ રાજ ૮૮
 ખાનખાનાન ૧૯૦
 ખીમરો ૧૩૦, ૧૩૧
 ખુમાણ કાઠી ૧૦૪
 ખેગાર ૨૨, ૧૦, ૧૧૮, ૧૬૨
 ખોડીઆર ૨૧

ગ

ગજરાજ ઓઝા ૪૩
 ગણેશપુરીજી રોહડિયા ૧૮૬
 ગાંગો રાવળ ૯૦, ૯૧
 ગીંગો બારોટ ૧૦૪
 ગુણાદય ૨૧
 ગેણભાઈ ૬૦
 ગોદડજી મહેકુ ૫૯, ૧૮૫
 ગોપાલસિંહજી ચાંપાવત ૧૪, ૧૬
 ગોપાલદાસજી સિંહદાએચ ૧૮૬

ઘ

ઘેલાશા ૮૮

ચ

ચંદબરદાઈ ૨૯, ૩૭, ૪૦, ૪૮, ૧૯૦
 ચાવડાનજી વીઠૂ ૧૯૦

ચાપરાજવાળા ૮૬
 ચૂડ વિન્નિગણ ૧૩૬
 જ
 જગતમિહણ ૧૮૬
 જગણ ખડીઆ ૩૭, ૧૮૬
 જફગખા ૫૩
 જયચંદ ૫૭
 જયમલ નાણ પાપક ૧૮૯
 જયસિંહણ સનાઈ ૧૧
 જમવતમિહ ૬૭
 જસુરામ ૭ વરસડા ૧૮૦
 જડાભાઈ ૧૨
 જનમાઈ ૧૭, ૧૮, ૩૬
 જલણુમી ૩૨
 જહન ૨૨
 જિનવિજયણ ૨૪ ૩૭, ૪૮, ૧૬૫
 જવણુમિજય ગોરણ ૬૦, ૧૯૦
 જવણુમાઈ ૧૭, ૧૮
 જરાભાઈ ચામળ ૧૮૬
 જેડી ગમ્પી ૫૯
 જેડીભાઈ ચારણ ૬૦
 જેમો લાગો ૧૮૭
 જેતમી ૫૪
 જેડી ૧૫ ૮૮, ૯૦, ૯૧
 જેવો ૧૧
 ટ
 ટેમિપરી ૪૩

ઠ
 ઠારણુભાઈ મહેલ ૬૦, ૧૬૫, ૧૮૯
 ઢ
 ડિયાસ ૮, ૨૨
 ઢ
 દોલો ૧૨૮
 ટ
 તમાચીણ ૧૮૬
 ઢ
 દ્યાલદાનણ સિંહાએચ ૧૯૦
 દુરગાણ આપા ૧૨, ૧૫, ૧૬, ૧૮૬
 દુલભમેન ૮
 દુઆ મહમ્મદ રિયાપીર ૭૭
 દુલાભાઈ ગા ૧૮૬
 દેનસેનચરિ ૧૧૧
 દેવાનણ ૧૮૮
 દેવીદાન દેયા ૧૮૭
 દેરી ૧૬ ૧૩૯
 દેશળ ૩૨
 ન
 નરમિહસાન ૫૦, ૫૧
 નરહરિદામ ૫૬, ૧૮૭
 નરોત્તમ ૧૫ આમી ૪૫, ૪૮, ૫૬
 ૧૧૧, ૧૨૦
 નર્મદ ૩
 નરધણુ ૧લો ૨૨

નવધણુ ૨જો ૨૨
 નવલદાનજી આસિયા ૧૮૯
 નાગઆધ ૧૭, ૩૬
 નાગમદે ૧૨૬
 નાગવાજો ૧૨૬
 નેસડી ૧૭
 નોપલો ૧૩૩

પ

પાણિનિ ૨૧
 પાતાલાધ નરેલા ૬૦, ૧૮૯
 પાલરવ ૧૩૩
 પિંગલાચાર્ય ૨૧, ૧૮૫
 પિંગળશી પાયક ૧૯૦
 પિંગળશીલાધ નરેલા ૬૦, ૮૧, ૧૮૯
 પીઠક ૨૨
 પીઠવોજી મીસણુ ૧૮૫
 પીઠાત ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૦
 પીતાંબર ૧૬૩
 પુરુષોત્તમદાસ સ્વામી ૪૪
 પુષ્પદત ૨૧, ૧૮૫
 પૂર્ણાનંદજી ૧૮૮
 પૃથ્વીરાજ (દિલ્લી) ૩૭, ૩૮
 પૃથ્વીરાજ (વઢવાણ) ૯૨
 પૃથ્વીરાજજી (બિકાનેર) ૨૯,
 ૫૬, ૧૯૦
 પ્રતાપ (રાણો) ૨૯

પ્રતાપસિંહજી (ધડર) ૧૨
 પ્રેમાનન્દ ૬૦
 પ્રોમીથીઅસ ૨
 રૂ
 રૂતેહકરણજી ઉજ્જવળ ૧૮૭
 રૂ. બ. ૧૪૦
 રૂઝર્સ ૬

બ

બાણીદાસ ૧૮૯
 બાહુલક ૩૩
 બાબારાવ ૯૨
 બાંકીદાસજી આસિયા ૧૮૭
 બીજલ ૮, ૨૨
 બ્રહ્માનંદજી ૧૮૭
 બ્લેન્ડેલ ૩૪

ભ

ભૂદરજી જોશી ૧૯૦
 ભોજભાઈ લાદીત ૧૯૦
 ભોજો કામળીઓ ૧૨૯
 ભોમજી વીઠૂ ૧૯૦
 ભૈરવદાનજી ૧૮૭

મ

મલ્લિકાર્જુન ૨૫
 મલ્હાવરાવ ૧૮૮
 મહેરામણજી ૬૮, ૧૯૦
 મંછારામ ૫૬

માણસુરભાવ ૧૩૩
 માણેકજી ૧૮૪
 માનમિહ ૧૧
 મામડ ૨૦, ૨૧
 માશ્વ ૧૮૦
 માયવ ૧૦૭
 માવ નજ રતનુ ૧૮૮
 માવનજી ૧૮૪
 માનનજી મહેક ૧૮૮
 માવનજી સામાણી ૧૮૮
 માજી વરમજા ૧૮૬
 માજિઠ ૧૭
 મુલી ૨
 મુરારિ નજ આસિયા ૧૮૭
 મુહમ્મદગાહ ૧૦
 મૂળુ ખાચર ૭
 મેધરાજ વીહુ ૧૮૮
 મેધાણી ૧૩૦, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૩૪
 મેનુગ ૧૩૩
 મેદ ૧૮
 મોગ રાજ ૧૬
 મોડજી અસિયા ૧૮૮
 મોનીલાન મેનારિયા ૪૩
 ૨
 નખમત ૪૮, ૫૩
 નવાજ રતનુ ૧૮૮

રવિરાજ મિહદાયેય ૧૮૮
 રાજુજી આસિયા ૧૮૮
 રાજરોખર ૨૧, ૨૨, ૨૪, ૧૮૫
 રાજ્યો ૧૩૨
 રાણુ ૫૦, ૫૨, ૧૬૧
 રામ ૭૩
 રામચંદ્ર મોડ ૬૦, ૧૮૬
 રામનાથજી રતનુ ૧૮૮
 રાવળ જામ ૫૭, ૫૬, ૮૧, ૧૬૨
 રાજુ સાકુત્યાવન ૧૧૧
 રીચડ ૧ લો ૩૮
 રોહિતસ મહેક ૬૦

લ

લખધરજી ખડીઆ ૧૮૭
 લાખો ધુળાણી ૧૧૬, ૧૧૭
 લાગા રાજ ૧૮૬
 લાગી ભ મહેક ૬૦, ૬૧
 લોડજી ખલાતજી ૧૩૦, ૧૩૧

વ

વખતમગજી ૬૦
 વખતમિહજી ૧૦
 વજમાનજી મહેક ૫૪, ૬૫,
 ૬૬, ૧૮૭

વજેનિહજી ૫૬

વરવજી ૨૨

વાધો કોગડિયો ૩૩, ૧૦૭

વિઝાણુંદ ૧૭, ૧૮
 વીહા મહેકુ ૬૦
 વીલાણ જામ પપ
 વીલા મહેકુ ૬૦
 વીરધવલ ૨૩, ૨૪
 વીરલાણુ રતનુ ૧૮૭
 વીહળ રાયા ૮૪
 વેળ ૧૨૮, ૧૨૯
 વેદો ગોરવીઆળો ૧૭
 વોકર ૯
 વોડુન ૩૩

૨૧

શક્તિરાણી ૨૩
 શકરદાનળ દેથા ૧૮૧, ૧૮૯
 શુભકર્ણુ કવિયા ૪૪
 શેણીઆઇ ૧૭, ૧૮
 શેરખિલંદ ૫૬
 શેલો ખાચર ૯૦
 શ્યામલદાનળ દધિવાડિયા ૧૮૬
 શ્રીધર ૫૩

૨૨

સગમાલ ૨૨
 સજ્જન મહેતા ૨૪
 સદક ૨૨
 સરખતંદખાં ૧૦
 સરહપા ૧૧૧
 સાતવાહન ૨૧
 સામેરી ૧૩૫

સાંતુ મત્રી ૨૫
 સાયા ઝૂલા પદ, ૬૧, ૧૮૬
 સિદ્ધરાજ ૨૨, ૨૪, ૨૫, ૫૦,
 ૧૧૯, ૧૩૮, ૧૮૬

સિવદાસ ૬૭
 સૂત્રો નાગરાજોત ૫૪
 સૂર્યમલ્લળ મીસણુ ૫૬, ૧૮૬
 સોમદેવ ૨૧
 સોમપ્રભાચાર્ય ૪૮
 સોમો ગઢવી ૨૨
 સ્વરૂપદાસળ દેથા ૧૮૬

૬

હમીરળ ખડીઆ ૧૮૮
 હમીરળ (ગોહિલ) ૧૦૮, ૧૦૯
 હમીરળ રતનુ ૬૦, ૧૮૬
 હમીરદાન પદ
 હમીર સુમરો ૨૦
 હરગોવિંદ પ્રેમશકર ૧૩૦, ૧૩૨
 હરદાસ મીશણુ ૪૭, ૫૮, ૧૮૫
 હરપાલ મકવાણો ૨૩
 હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી ૪૩
 હરિસંગ ૯૨
 હર્ષવર્ધન ૨૮, ૪૬
 હિમ્મતસિંહળ ૧૦૨
 હીરળ કામદાર ૮૮, ૮૯
 હીંગળાજ ૨૧
 હુમાયુન ૫૪
 હેત્રી ડળે ૩૫
 હેમચન્દ્ર ૨૬, ૨૭, ૧૧૧, ૧૧૩, ૧૯૧

૨ ગાથો અને જિન્સા

અ

અણુનમ માયા ૮૪
 અવતાર ચરિત્ર ૫૬, ૬૦, ૧૮૭
 આહવાનુ ધરણુ ૧૩
 આર્યાવર્તોપાખ્યાન ૧૯૦
 ઉમ્મર કાવ્ય ૧૮૮
 ઋતુગીતો ૭૭, ૧૦૩
 એકાદશી માત્યમ ૬૧, ૧૮૫
 ઐતિહાસિક વાર્તામંત્ર ૧૮૭
 ઓખાહરણ (પ્રેમાનન્દ) ૬૧
 ઓખાહરણ (લાગીલામ) ૬૧
 ઓઢો-હોથન ૭

ક

કથાસરિત્ સાગર ૨૧
 કરણીચરિત્ર (કિશોગસિદ્ધ) ૧૮૮
 કરણીજીકા ચરિત્ર (દયાળદાસજી) ૧૯૦
 કરણીજીકા ચરિત્ર (ભોમજી) ૧૯૦
 કર્પૂરમંજરી ૨૨, ૧૮૫
 કવિતા-પ્રવેશ ૫૧
 કાઠિયાવાડની જૂની વાર્તાઓ
 ૧૩૦, ૧૩૨
 કાઠિયાવાડી માહિત્ય ૧૩૬
 કાવ્યમીમામા ૧૮૬
 કુમારપાવાદિ પ્રગથ ૨૬
 કુમારપ્રતિભોધ ૪૮

ખ

ખીચી અચળતામગી વચનિન ૬૭
 ખેગાર ચરિત્ર ૧૮૭

ગ

ગરૂડ પુરાણ ૧૮૫
 ગંગાલહરી ૧૮૫
 ગુજરાત તથા કારીઆવાડ દેશની
 વારતા (ભા ૧, ૨, ૩) ૧૪૦,
 ૧૪૫, ૧૪૭, ૧૪૬
 ગુણુ-આગમ ૧૮૫
 ગુણુ ભગવત હસ ૧૮૫

ચ

ચારણકુન પ્રગથ ૧૮૭
 ચાણકુલ મીમાસામાર્તંડ ૧૮૭
 ચામળુ પ્રેમાસિદ્ધ ૪૪
 ચોવીમ અનતારોના ચોવીસ
 ગીત ૧૮૫

છ

છોટા હરિસ ૧૮૫

જ

જશવત જશોબૂધણુ ૧૮૭
 જશો-વિનાસ ૬૦, ૧૮૮
 જળધર પુરાણ ૫૬, ૧૮૫
 જોગીદાસ પ્રમાણુ ૯૨

અ

યદુવરા પ્રજાત ૧૮૮

રે

રઘુનાથરૂપક ૫૬

રણમલ્લ ૭૬ ૪૮, ૫૭

મપિગા ૬૦

રમિકપ્રિયા ૬૦ ।

રાહિ જાતની ૭ ૭૦ ૫૪

રા' ગગાજાણિયો ૧૭

રાજનીતિ ૧૮૮

રાજપૂતાનેકા દતિહામ ૧૮૪

રાજરૂપ ૧૮૭

રાજવત્સલ ૬૦

રાજમિત્તરિન ૧૮૮

રાજસ્થાનગ દુહા ૪૭, ૧૨૦

રાજ્ય અભ્ય. પ્રબધ ૭૫

ગાજાદેવી રા'ખેગાગના દુહા ૫૦

રામાયણ ૧૮, ૧૬૬

૧૩ રતનમહેદાનોતરી

વચનિયા ૬૭, ૧૮૬

રામન્યામ ૧૮૫

રામમાળા ૮

રુકમણીરી વેલ ૫૬

રુકમણીદ જી ૫૮, ૧૮૮

રવનાધીદાર પ્રબધ ૨૪

જ

વળ્લાન ૧૧૧

વર્વગીતુ સ્તુતિમાય ૨૨

વસ્તુપાલ પ્રબધ ૨૪

વરુભાગ્ય ૫૬, ૧૮૬

વાત-દુહા ૬૯

વિક્રમોવલીય ૨૧

વિજય વિનામ ૧૮૭

વિકુરનીતિ ૧૮૭

વિદ્યાશાલમનિકા ૧૮૫

વીલા વિનામ ૫૪, ૬૫, ૭૮,

૧૮૭

વી વિનોદ (ગણેશપુરી) ૧૮૬

વી વિનો (સ્વામય નજી) ૧૮૬

વીરવત્સ ૧૮૬

વલિમોધ ૧૮૬

વૈરાટ ૧૮૫

અ

અભાપગ્વ (હત્તમ) ૫૯

અભાપગ્વ (દમ્પત્તમ) ૧૮૫

અવતત્ર ૫૮, ૧૮૫

અત મેન્થુ ૧૩૪

આમગાના દુહા ૧૩૭

આવય-ધ-મ-મ ખદી ૧૧૧

નિધિદેમરુજાનુચામન ૧૧૧

નમતિપ્રદાસ ૧૮૭

નમ્બપ્રદાસ ૫ ૧૮૭,

સોનલવાક્યાનિ ૧૧૪
 સોન-હલામણુ ૧૩૪
 સોરડી ગીતકથાઓ ૧૯, ૧૩૦,
 ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૪
 સોરડી બહારવટીઆ ૮૮
 સોરડી બહારવટીઆ ભા. ૨. ૯૨
 સોળ સાખી ૮૧
 સૌરાષ્ટ્રની રસધાર ૮૮
 સૌરાષ્ટ્રની રસધાર ભા. ૧. ૧૭
 સૌરાષ્ટ્રની રસધાર ભા. ૨. ૭, ૨૨

સૌરાષ્ટ્રની રસધાર ભા. ૪. ૭, ૮૪
 સૌરાષ્ટ્રની રસધાર ભા. ૫. ૧૮
 શાકુન્તલ ૨૫
 શિરોહીકા ઇતિહાસ ૧૮૮
 શ્રીમદ્ભાગવત ૧૯, ૧૬૮
 ડ
 હમીરપિંગળ ૬૦
 હરિરસ ૫૮, ૫૯, ૭૯; ૮૧,
 ૧૬૩, ૧૮૫
 હાદાઉતના દુહા ૧૩૮
 હૃદયનયનાંગન ૧૮૬

૩ : પ્રાદેશિક નામો

અ
 અણહિલપુર ૨૬
 અમદાવાદ ૧૪૮
 અમરેલી ૭૭
 અરડીલા ૧૦૮
 અવન્તિ ૧૧૫, ૧૧૬
 આહિવા ૧૩, ૧૪, ૧૫
 આંબરડી ૮૪
 ઇડર ૧૨, ૩૨, ૫૩, ૫૯
 ઉજ્જૈન ૬૭
 ઉદ્દેપુર ૧૧ ૧૨૩
 ઓખા ૧૮૩

કચ્છનું રણ ૨૨
 કચ્છભુજ ૬૫
 કનોજ ૨૦
 કાડીઆવાડ ૧૩, ૫૨, ૧૨૯
 કામળીઆવાડ ૧૨૯
 કાશ્મિર ૨૧
 કિયોરકકડાણા ૭
 કુમારવિહાર ૨૭
 કુવાવા ૫૯
 કુંકણ ૨૫
 કોટડા ૧૦૭
 કોઈ ૬૦

ક
 કચ્છ ૨૦, ૪૦, ૧૨૪, ૧૭૮

ખ
 ખોડગ્રામ ૨૨
 ખોડીઆર ૨૧

ગ

ગામરોનગર ૬૭
ગિરનાર ૧૧૮
ગુજરાત ૧, ૩, ૨૦, ૪૧, ૫૨,
૧૭૯

ગુર્જરા, ૨૫
ગોરવીઆળી ૫૭
ગોનાસણુ ૬૦, ૬૧

ચ

ચોગીયા ૭

જ

જયપુર ૧૧
જસદણુ ૬૦
જામનગર ૧૭, ૭૯
જાલુડા ૧૭
જામાનપુર ૨૫
જૂનાગઢ ૮, ૧૭, ૨૨
જેતપુર ૮૬, ૧૨૪
જેધપુર ૧૪, ૧૦૭, ૧૨૪

ત

તગીઝ ૧૭
તેલમ ૨૦

થ

થગપારકર ૨૦, ૧૭૮

દ

દરડી ૧૭

દારમ ૮૪

ધ

ધાગના ૨૨
ધોળ ૬૫

ન

નગર ૬૫
નવાનગર ૧૩, ૫૭, ૫૯
નાગેર ૬૭૪
નોર્મડી ૩૫

પ

પતિયાયા ૨૦
પરમ-વાવડી ૧૩૯
પચાળ ૧૨૪
પાદણુ ૫૩
પાદણા ૬૦
પાનણુપુર ૫૯
પીચોના ૧૧
પ્રતિઠાનપુર ૨૧

બ

બરડા ૧૮૩
બરવાળા ૮૮
બિખનેર ૨૯, ૫૪, ૧૬૫

ભ

ભાવનગર ૨૧, ૪૨, ૫૯
બૂચર-મોગી ૬૬, ૬૯

મ

મરુમિ ૧૪

ଭାବର ୧୦୩
ଭାଗ୍ୟାଢ଼ ୧୩, ୪୦, ୫୯, ୧୨୪

ଭାଗ୍ୟବା ୨୦

ଭାଗ୍ୟଗଣ ୧୭

ଭୁଞ୍ଜ ୧୪୮

ଭୂୟେ ୧୦

ଭୂଢ଼ିଆ ୧୪

ଭୋଗ ୧୨୧, ୧୨୩

ଭୋଗିଆ ୧୭

ଭୋଗିଆ ୫୭

୨

ରାଜପୁତାନା ୨୦, ୨୧, ୪୯ ୧୭୮

ରାଜସ୍ଥାନ ୨୮, ୪୦, ୪୧, ୧୧୩,

୧୨୧, ୧୨୨, ୧୧୫

ରାଜୁସର ୧୦

୬

ଶିଖର ୧୮୬

୭

ବଡ଼ୋର ୮୨

ବଡ଼ୋର ୭୭

ବାମନସ୍ଥଳୀ ୨୩

ବାମନସ୍ଥଳୀ ୫୯

୩

ସରସ୍ୱତୀ ୧୭, ୧୮

ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ୧୫

ସିଂହ ୧୩୨

ସିଂହାସନ ୨୫

ସିଂହ ୨୦. ୨୧, ୪୦, ୧୭୭

ସୁଦାମା ୮୦

ସୁଦାମା ୨୫, ୨୬

ସାମନାଥ ୧୦୯

ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ୨୧, ୪୦, ୪୧, ୫୩, ୧୨୩

ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ୨୦, ୪୦, ୧୨୧, ୧୨୪

୩

ଶିଖର ୮୨

ଶାଢ଼ନ ୧୯

୬

ହଜୁର ୧୦, ୮୨

ହାଜୁର ୨୨

୪. ଧର୍ମ ବିଷୟ

୩

ଅନୁଷ୍ଠାନ ୧୧୧

ଅପରାଧ ୭୭

ଅପରାଧ ୨୬, ୪୦, ୪୪, ୪୫;

୪୬, ୪୮, ୧୧୧, ୧୧୩

ଅପରାଧ ୧୧୯, ୧୨୦

ଅପରାଧ ୮

ଅପରାଧ ୧୩

ଆଧୁନିକ—କରମାଧୁନିକ ୧୨୮

ଆଧୁନିକ ରାଜସ୍ଥାନୀ ୪୬

આહીર ૧૦૪

ઉત્તરમાલીન અપભ્રંશ ૪૬

ઉલ્લેખ ૧૩

સત્તુનણુનોના દુહા ૧૨૪

એપામના ૭૯

ઐતિહાસિક કૃતિઓ ૮૮

કે

કચ્છી દુહા ૮

કલીલાનજી ૬

કપની સરકાર ૮૪

કુશીનન ૯, ૧૯, ૩૫

કેમરીઆ ૨૧

ખ

ખડી યોની ૪૬

ખ

ગજગતિ ૭૦ ૧૦૧

ગદની ૯, ૪૮

ગાયખવાડ ૮૪

ગીત ૪૮

ગીતોના નામ ૪૮

જાગકું ૪૮

રૂપાખરૂ ૪૮, ૧૦૪

સિદ્ધયજુ ૪૮

રાણેર માનજકું ૭૭

ગુજરાત વર્નાચલર મોસાધરી ૧૪૦

ગુજર વાણી ૪

ગુજર કવિ-જોડી ૧ ૨

ચ

ચાણી શબ્દો ૫૧

ચાણુ ૩, ૬, ૯, ૧૯, ૧૧,
૩૩, ૧૪૬, ૧૬૧, ૧૧૬

ચાણુ જાતિ ૪, ૩૦

ચાણુ જાતિનો ઇતિહાસ ૪, ૫, ૬

ચાણુના સત્તુજ-યો ૧૦૦

ચાણુનો ઉપાસ્ય દેવતા ૭૪

ચાણુનો ધર્મો ૩૫

ચાણુ-પરપરા ૩૫, ૩૬

ચાણુરા પિપર ૨૧, ૪૦

ચાણો વિશે રાઓ-પુરાણોમાં

ઉલ્લેખ ૧૬૬

અધ્યાત્મ રામાયણ ૧૭૭

પુરાણો ૧૬૭, ૧૭૧, ૧૭૨,
૧૭૩

મહાભારત ૧૬૬, ૧૭૦

રામાયણ ૧૬૬, ૧૬૯

શ્રીમદ્ ભાગવત ૧૬૮, ૧૭૩
૧૭૪, ૧૭૫, ૧૭૬

ચાણી કવિઓની ઇતર જાતિઓ ૧૮૩

ઉત્તિયા ૧૮૪

દાની ૧૮૪

મીર ૧૮૪

મોતીમર ૧૮૩

રાવળ ૧૮૪

ચારણી ભાષાપ્રયોગો ૧૪૯
 ચારણી વાણી ૪, ૪૦, ૪૨
 ચારણી વાણીના ચારણેતર
     કવિઓ ૧૯૦
 ચારણી વાણીનું અપદ્યાગદ્ય ૭૧
 ચારણી વારતા-કથન ૧૪૦, ૧૫૮
 ચારણી સાહિત્ય ૩, ૫, ૨૯
 ચારણી સાહિત્યનું પિયર ૫૩
 ચારણી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ૪, ૫
 ચારણોના ચોપડા ૪૯
 ચારણોના સર્વશ્રેષ્ઠ સ્તુતિકાર ૭૯
 ચારણોના વહીવંચા ૧૮૫
 ચારણોની શાખાઓ ૧૭, ૧૭૭
     અગત્યજા ૧૮૩
     કાછેલા ૧૭૮
     ગુજર ૧૦૨
     ટાપરીઆ ૨૩
     તુંબેલ ૨૨, ૧૭૭, ૧૮૨
     નેસાઇ ૧૮૩
     પરજીઆ ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૮૦
     મારૂં ૬૦, ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૭૯
     મીશણુ ૨૨
     સિથિયન ૯૭
     સોરડીઆ ૧૭૭
 ચારણ્ય સ્ત્રીઓ ૧૭
 ચારન્તીતિ ચારણાઃ ૨૮

ચોરાસી સિદ્ધો ૧૧૧
     છ
 છકડિયા ૧૩૬, ૧૩૭
 છદોબદ્ધ ગદ્ય ૬૭
 છોગાળું ૧૪, ૧૬
     જ
 જાજવીઆ ૨૨
 જાંગડું ૪૮
 જૂની ગુજરાતી ૪, ૨૬, ૪૦, ૪૬
 જૂની ડિંગળ ૫૧
 જૂની રાજસ્થાની ૪૦
 જોડવા ૧૩, ૧૮
 જોગમાયા ૨૯, ૩૫
 જોડર ૨૧
     ઝ
 ઝમાળ છંદ ૯૨
     ટ
 ટાપરીઆ ૨૩
 ટાલ્મટ ૩૫
 ટીકર ૭
     ઠ
 ઠેકડી-ગીત ૯૦
     ડ
 ડગલો પહેરે ૧૪
 ડિંગળ ૨૬, ૪૦, ૪૧, ૪૨, ૪૩,
     ૪૪, ૪૭, ૪૮, ૪૯,
     ૧૧૮, ૧૨૦

ડિગળની વ્યાખ્યાઓ ૦૩

ડમાર પ્રધાન ૪૪

ડગળ ૪૩

ડિમનગળ ૪૪

ડિગળ (ગમાર) ૪૩

ડિગેડિગ ૪૩

ડિનગળ ૪૩

ડિલનગળ ૪૪

દીપ્ત વિદ્યાયસા ગતૌ ૪૪

ડિગળ વવિતા ૫૩, ૬૫

ડિગળ કાવ્યપ્રનાર ૪૯

ડિગળ શાસ્ત્ર ૬૦

ડિગળ મારિત્ય ૪૮, ૫૩

ડિગળ પિગળ ૫૬

ડિગળ સર્વજ્ઞ ૦ કાવ્ય ૫૬

ડિગળી રાજધાની ૧૧૬

ડિગળી વાણી ૨૪, ૪૯, ૭૯, ૧૨૦

ત

તુખેલ ૨૨, ૧૭૭

તુરી ૧૪૬

તેનીડ તાગુ ૧૬

ત્રાગા ૧૩, ૨૯

દ

દમોદી ૩૧

‘દુવે ગાનુ માચિયુ’ ૧૨૭

દુહાનધ વાર્તા ૧૨૭, ૧૩૨

દુહા સુભાષિતો ૨૩, ૧૩૨

દુહો ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૩૯

‘દુહો દસમો વેદ’ ૧૧૧

દેવી-૧૫ ૧૮

દેવી-તત્ત્વ ૩૫

દેવીપુત્ર ૧૦

દેવીના બાળ ૨૯

દેશ્ય પ્રાકૃત ૩૮, ૪૦

દોદિયા ૧૩૬, ૧૩૭

દોમળિયા ૭૬ ૧૦૧

દ્રાવિડ પ્રાણ્યાયામ ૫૧

દારભટ્ટ ૨૯

ધ

ધરણાવાગો અત્યાચાર ૪૦

ધગલુ ૧૩, ૨૯, ૪૫, ૪૯

ન

નિમાણી ૭૬ ૬૬, ૮૪

પ

પશ્ચિમી રાજધાની ૨૬, ૪૫

પગમી ૪૬

પાખર ૧૦૪

પાધડી [પદ્ધરી] ૭૬ ૫૪, ૫૭

પીરની સ્તુતિ ૭૭

પુરાણી રાજધાની ૪૬

પુરાણી હિન્દી ૪૬

પૈશ્વા ૮૨, ૮૩, ૮૪, ૯૨

પૈશાચી ૨૧

પ્રાકૃત ૩૭, ૪૮

ફે

ફાગ ૧૦૨

ફાર્પસ સલા ૧૬૫

ખારમાસા ૧૦૦

ખ

ખારમાસાના મરશીઆ ૧૦૨

ખારોટ ૯૭

ખિચકખરી ૫૬

ખિરદાવણુ ગીતો ૫૩, ૯૧

ખુંગણુ ૧૪

બ

બટકતા નટો ૯

ભાખડી છંદ ૬૬

ભાટ ૬, ૨૯, ૯૭, ૯૯, ૧૪૬

ભીલીઓ ૫૨

ભુજંગી [છંદ] ૫૭, ૫૯, ૬૫

મરશીઆ ૧૦૭

મરશીઆનું ઋતુકાવ્ય ૧૦૨

મરકરી-કાવ્ય ૯૨

મ

મહિના ૧૦૦

માગણુ ૬, ૮

મીર ૮૪, ૯૭, ૯૯, ૧૪૬

મીશણુ ૨૩

મુંખઝ યુનિવર્સિટી ૨

મેનાછની સાખીઓ ૮૧

મેતીદામ ૭૬ ૫૭, ૮૦

મેતીસર ૯૭, ૯૯

ય

યાચક ૯

યુરોપી ચારણપરંપરા ૩૫

ર

રાજસ્થાની ચારણી સાહિત્ય ૫૩

રાજસ્થાની ચારણોનું પિયર ૫૩

રાજસ્થાની ચારણો ૧૯, ૧૨૨

રાજસ્થાની ડિંગળ ૪૧, ૪૯, ૫૭

રાણકદેવીના પ્રાચીન દુહા ૧૧૪

રાણકદેવીના વિલાપ-દુહા ૧૨૨

રાખા શાખા ૮૪

રાવળ ૯૭, ૯૯, ૧૪૬

રોડ પીવુ ૧૮

લ

લાક્ષણિક તળપદા પ્રયોગો ૧૫૪

લાખપસાવ ૧૦, ૩૧, ૧૦૭,

૧૦૮, ૧૩૧, ૧૭૩

લાખા પ્રુલાણીના પ્રાચીન દુહા, ૧૧૬

લુંધા ૧૪૬

વ

વચનિકા (વચન કાવ્ય) ૬૭ ૬૮, ૬૯

વહીવચા ૯૦, ૯૭
 વહીવચાની વાણી ૮૭
 વાગેરો ૮૪
 વારતા-કથનનું ગદ્ય ૧૪૦, ૧૪૮
 વીર-પ્રગતિના સુધર્મ કાવ્યો ૫૩
 વજ્રસાધા ૪૩, ૪૬
 વજ્રસાધા કાવ્યપ્રકાર ૪૯

સી

સપાખરૂ ૪૮, ૧૦૪
 સાધિવિમાહક ૯
 સાહિત્ય પરિષદ ૪૨
 મિહચતુ ૪૮
 સૂર્યોપામના ૭૫,

મોરહના ચારણી માહિત્યનું પિયર ૫૩

પ આગળી શબ્દો

અ

અપગા-વાચક, ચા ૯
 અથણ-જાણા દોર નગરની સ્થિતિ ૭૬
 અદગણ-અમરો, દેવો ૭૩
 અળ-પૂરી ૭૪
 આઇ-ગૃહિણી ૯૮
 આખત-કહે છે ૧૦૧, ૧૦૨
 આજસ-અહકાર ૧૧
 આપેજ-અપભૂ ૮૦
 આપો-ગૃહપતિ ૮૮

સોરકિયો દોહો ૧૨૨

સોઝી ચાલણો ૮૪

સોરમો ૧૩૯

સ્તુતિમાર ૩૦

સ્તુતિપ્રગતિનાર ૯૭

સી દુહાગીરો ૧૩૫

સી

શમિતની ઉપામના ૭૩

ગામજાના દુહા ૧૩૩

શાણોર સાનજુ (ગીત) ૭૭

હ

હનુકાળ ૪૬

હસ્યો ૫૨

હારાકીરી ૯

ક

કહિત-વ્યુત ૧૩૮

કઠી-આશ્રય લેતાનું અર્થ ૬

કઠીનાનજી-ખુશામખોર, ચારણ ૬

કરમરા-તરવારો ૫૫

કવમા-કવમા પાનાર, મુસલમાન ૮૭

કવગા-કૂકડા ૭૭

કગો-કનહ ૯૪

કારલ-કાચમો ૮૬

કગો-કરામ, પોચો ૭૯

ખ

ખડિયાહ-રણસ આમમાં ૧૧૫
ખઘા-ક્ષુધા ૧૦૬
ખાગ-ખડ્ગ ૮૯
ખાગો-ખંડિત ૧૧૫
ખાલક-ખરક ૭૮
ખંગા-ધોડાના ૯૪

ગ

ગઢવી-ગઢપતિ, ગઢની ચાવીઓનો
રખેવાળ, ચારણ ૯
ગામતરાં-ગ્રામાન્તર, પ્રવાસ ૫૦, ૫૧
ગિયાણુ-ગીતો ૧૦૧
ગુંજ-છૂપી વાત ૯

ઘ

ઘેધુંબ-ગાઢ વૃષ્ટિ ૧૦૫
ઘોળ્યાં જાવ-ભલે કુર્યાન કરવાં
પડે ૧૨૬

છ

છાઇઓ-ધેર્યો ૫૦, ૫૧, ૫૨
છોગાળુ કરવું-પોતાનું શિર વધે-
રીને ત્રાગુ કરવું ૧૪

જ

જાગમ-ધોડો ૧૧
જીગોર્યા-ટહુક્યા ૧૦૪
જોગાહર-જોગાનો પૌત્ર ૧૩૮

ડ

ડગલો પહેરવો-તેડમાં ઝમેળેલો
ડગલો પહેરીને બગી મરવું,
તેડીઈં ત્રાગું કરવું ૧૪
ડહકલાં-હાથની ખેડી ૧૨૭

ઢ

ઢૂકવું-નજરે પડવું ૫૪

ત

તેડીઈં ત્રાગું-જુઓ :-ડગલો પહેરું
તોખાર-ધોડો ૫૦
ત્રેપખાં-પિયર, મોસાળ અને,
સાસરું એ ત્રણ પક્ષ ૯૬

દ

દમોંદી-ખારોટ, ચારણ ૩૧
દુલહા-વરરામ ૭૮

ધ

ધરણું-આત્મહત્યાનું ત્રાગું ૧૩
ધા-અરજ, પોકાર ૭, ૯૩
ધીગો-સમૃદ્ધ, સમર્થ ૧૩૩

ન

ન્યાં-ત્યાં ૯૮

પ

પવંગ-ધોડો ૧૦, ૫૪, ૯૦
પહલી-અજલિ, પોશ ૧૨૩
પળ-માંસ ૯૩

પાનગ-મામમમી ૬૬
 પાનોગા-મામ ૧૧ લોચા ૭૪
 પાનગ-પાનગરા ૪ રોપનાગ ૮૫
 પારીમો-પીન્મણુ ૮૬

ફે
 ફુગ-ફેણુ ૫૪
 ફેગ-ફેમી ૧૩૭

બુ
 બુગણુ-મોટો ચોક્ષણ, બજમ ૧૪
 બુગે બુગ-દૂકડે દે-ડા ૭૦

બુ
 બીઝ-મદાય ૭૮
 બીઝા-નમેના ચીંગનાળા, ઉતરેના
 ૫૫વામા ૫૦, ૫૧, ૫૨
 બીઝીઓ-નીચા ૧૧૧ ગયેના નીંગ-
 નાળા બળા ૫૨

મ
 મનીધાર-વનોણુ ૧૦૭
 મળીયુ-ગાના ૮૮
 માકુ-માણુ ૧૩૪ ૧૩૫
 માવળા-મામા ૧૮૦
 મેળીયુ-મેમો ૧૦૬
 મે'મા-મદિમા ૭૬
 મોર્ષ-મોખરે, આગળ ૮૯

રે
 રજેદર-જાગી ૮૮
 ગરગ વહીવનો ૮૮

ગીઅણુ-રેન, રાત ૧૦૦
 રંજુ રંજુ વળી-રોળી કોળી
 વેળા ચવી, સુપાસ્તના અ-
 વાળા મમેટાના ૧૫૭

રેનત-વોડો ૫૪
 રોડ પીવુ-ગાયુ લોટી પીવુ ૧૮

લ
 લગર-બેડી ૭૮
 લાખપસાર-ગળ તરફની ભાંક
 ચારાને અપાતો મોટો મરપાવ
 ૧૦, ૩૧, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૩૧, ૧૬૩
 લોમડી-ગરમ ઓલણ ૫૦, ૫૧, ૫૨

વ
 વધ-વાપટો ૧૩૧
 વરણા-ખારા પાળી ૧૦૧
 વીળ-વેળ, બરતી ૧૩૫
 વેળ-વેળા, રીજટો ૧

ઝ
 ઝાલુ-ઝાલુ માળુ ૧૩૫
 ઝાંમો-ઝમતુ ૧૫૬
 ઝેળ-ઝરિતળ ૧૨૪
 ઝેળ-ઝજન ૧૧૭

હ
 હનમો-હનુમાન ૧૫૩
 હર-હપી ૧૩૮
 હેમર હવર મોટો ૫૫

୫ : ଅଗ୍ରେ ଉଲ୍ଲେଖ

A	M
Anglo-Saxon Poetry ୩୨	Magistet ୩୪
Athestan ୩୪	Marigold ୧୪୧
B	Memoirs of Irish
Baldulph ୩୩	Bards ୩୦
Bards ୩୩	R
Blondell De Nesle ୩୪	Relics of Welsh Bards ୩୦
C	S
Compatus ୩୦, ୩୨	Scalds ୩୩
F	Scop ୩୦, ୩୨
Four Ancient Books of	T
Wales ୩୦	Talbot ୩୪
G	Teutonic Poetry ୩୦
Gleeman ୩୧	

શુદ્ધિપત્રક

પા ૧૦ પગો 'ધર નદી જાડા અબર' એ ટુટી પોતાને માટે જાડાભાઈ આ ને નહિ પણ ખાનખાનાન નનામે ચારશોની પ્રશન્તિ એ જાડાભાઈને મળોધ્યો હતો.

ઉપગત 'અનિષ્ટ' 'અનિષ્ટ' 'નિરિષ્ટ' નું 'નિરિષ્ટ' 'આમાનિષ્ટ' નું 'આમાનિષ્ટ' 'હિનય' નું 'હિનય' 'આમીષ્ય' નું 'આમીષ્ય' એ તા જોડા ગમીર દ્વયજોડા પમી ગયા છે તે મુધારવા નાચકોને મિતિ છે.

પા	પદ્ધિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૮	૭	અણકો ન	અણકોલી
૩૫	૧	nymph	nymph
૮૭	૧૦	મુપ્રમિદ્દ નૃત્ય	જે મુપ્રમિદ્દ અથ છે તેના નૃત્ય
૩૭	૧૧	ભોમાવી	સસોમાવી
૩૭	૧૭	ગયા	ગઈ
૪૮	૧	૧૨	પદ
૫૧	૧૦	પ્રમથ	પ્રવેશ
૫૩	૧૫	૧૮૫૪	૧૮૫૪
૧૪	૧૧	આવ મવે	આવમવે

૬૭	૧૪	વધુ યોગ્ય તો	ભૂલથી
૭૩	૧૬-૧૮	બરદાળીએ	બરદાળીય
૭૪	૩	”	”
૮૬	૧૩	વચર	વગર
૮૭	૨૩	વર્ણુ	વર્ણુથી
”	”	અનુસ્વાર	અનુસ્વારથી
૯૭	૧૪	penegyrist	panegyrist
૯૮	૧૪	ફેઈ	ફેઈ
૧૧૦	૧૧	ધ્વન્યાત્મક	ધ્વન્યાત્મક
૧૧૨	૧૨	આઈ	આઈ
૧૨૨	૯	મોટી	મોટી
૧૨૩	૧૫	સૂચના	સૂચના
૧૨૮	૭	પોતાથી	પોતાની
૧૩૧	૨૧	ફૂવામાં	ફૂવામાં
૧૩૩	૨૩	ભોળથું	ભોળથું

અવતરણોની નીચે લખેલી સંજ્ઞા આ પ્રમાણે સમજવાની છે
સૌ. ની ૨. = સૌરાષ્ટ્રની રસધાર

જી સરવરગચ્છીય જ્ઞાન મંદિર, વડોદરા

